

T.C.
ATILIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ ANABİLİM DALI

ANAYASAL VATANDAŞLIK; 1982 ANAYASASI ÜZERİNE
BİR İNCELEME

Hazırlayan
İSMAİL FIRAT

Ankara
Ocak 2010

T.C.
ATILIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ VE SİYASET BİLİMİ ANABİLİM DALI

ANAYASAL VATANDAŞLIK; 1982 ANAYASASI ÜZERİNE
BİR İNCELEME

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan
İSMAİL FIRAT

DANIŞMAN: YRD. DOÇ. DR. EMRE TOROS

ANKARA
Ocak 2010
(Fotokopi ile çoğaltılamaz)

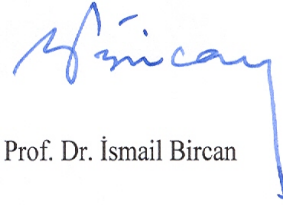
12.01.2010

T.C
ATILIM ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

İsmail Fırat tarafından hazırlanan “**Anayasal Vatandaşlık; 1982 Anayasası Üzerine Bir İnceleme**” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından Kamu Yönetimi ve Siyaset Ana Bilim Dalında YÜKSEK LİSANS TEZİ olarak kabul edilmiştir.

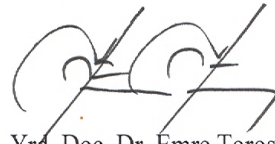
Başkan

Prof. Dr. İsmail Bircan

Üye
(Danışman)

Yrd. Doç. Dr. Emre Toros

Üye

Prof. Dr. İ. Halil Ülker

ÖZET

Özellikle küreselleşmenin siyasal, sosyal ve ekonomik yansımaları olmak üzere son dönemde yaşanan gelişmeler, ulus-devlet pratiklerini farklı boyutlarda tartışılır hale getirmektedir. Bu sürecin bir sonucu olarak, geleneksel vatandaşlık tanımları da çokkültürlülük ekseninde eleştirel bir gözle değerlendirilmektedir. “Anayasal Vatandaşlık” kavramı da söz konusu tartışmalar çerçevesinde ön plana çıkan tanımlardan birini oluşturmaktadır. Söz konusu kavram, Türkiye’de de 1990’lı yıllardan bu yana tartışılmaktadır.

Bu çalışmanın amacı, Anayasal Vatandaşlık kavramının incelenmesi ve Türkiye’de 1982 Anayasası temelinde şekillenen vatandaşlık pratikleri ile karşılaştırılmasıdır. Anayasal vatandaşlık, bu bağlamda, hak ve özgürlükler, kimlik ve devlet tartışmalarına paralel olarak, kavramsal ve kuramsal çerçevede incelenmektedir. Bunun yanı sıra, anayasal vatandaşlık kavramının içinde barındırdığı özellikler, 1982 Anayasası’ndaki tanımlanan vatandaşlık kavramı ile karşılaştırılmakta, Türkiye’de son dönemde vatandaşlık uygulamalarında karşılaşılan sorunlara yönelik önerilerde bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Anayasal Vatandaşlık, 1982 Anayasası, Anayasal Devlet, Hak ve Özgürlükler, Kimlik

ABSTRACT

Recent developments, especially the political, economic and social reflections of globalization, have challenged the practices of nation-states. As a result of this process, the conventional definitions of citizenship have been critically elaborated on the grounds of multiculturalism. The “Constitutional Citizenship” is one of the important concepts come to the fore on the discussions of citizenship. It has been discussed since 1990s in Turkey too.

From this perspective, the purpose of this study is the analysis of constitutional citizenship and its comparison with the Turkish citizenship practices stemming from the Constitution of 1982. In this respect, constitutional citizenship is analyzed conceptually and theoretically in line with the discussions on rights and liberties, state and identity. Also, the characteristics of constitutional citizenship is compared the Turkish citizenship defined in Constitution of 1982 and some suggestions is presented regarding to the problems have been faced in Turkish citizenship practices in recent years.

Key Words: Constitutional Citizenship, Constitution of 1982, Constitutional State, Rights and Liberties, Identity.

ÖNSÖZ

Yüksek lisans tezimi hazırlamamda ve çalışma süresince yardımlarını esirgemeyen tez danışmanım Sayın Yrd.Doç.Dr. Emre TOROS başta olmak üzere, ufkumu genişleten ve değerli birikimlerini bizlere aktaran Sayın Prof.Dr. İ.Halil ÜLKER ve Sayın Prof.Dr. İsmail BİRCAN'a, tez sürecinde değerlendirmelerde bulunan Sayın Yrd.Doç.Dr. F.Ülkü SELÇUK'a yardımlarını esirgemeyen Siyaset Bilimi Uzmanları Osman DURAN, Özgür AY ve Sosyolog Umur ÇETİN'e, kızına ayırdığı zamandan fedakarlık ederek bana yardımlarını esirgemeyen ablam Türkolog Hilal YILMAZ'a, değerli arkadaşım Psikolog Begüm ÖZDİKER'e ve tez sürecinde her türlü yardımı esirgemeyen aileme ve iş arkadaşlarıma teşekkür ederim.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	III
ABSTRACT.....	IV
ÖNSÖZ	V
İÇİNDEKİLER	VI-IX
KISALTMALAR	X
GİRİŞ	1-5

BİRİNCİ BÖLÜM

ANAYASAL VATANDAŞLIK; KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1. ANAYASAL DEVLET.....	6
1.1. Anayasalcılık, Anayasa ve Anayasal Devlet Nedir?, Doğuşu ve Gelişimi.....	6-10
1.2. Anayasalcılık ve Anayasal Devletin Nitelikleri	10-13
1.3. Anayasal Devlet, Vatandaşlığın Dönüşümü, Kimlik ve Anayasal Vatandaşlık İlişkisi	13-18
2. ANAYASAL VATANDAŞLIK-BİREYSEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER	18
2.1. TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER	18-30
2.1.1. Medeni ve Siyasal Haklar.....	30-32
2.1.1.1. Yaşama Hakkı, Kişi Özgürlüğü ve Güveliği Hakkı.....	32-33
2.1.1.2. Özel Hayatın Korunması Hakkı	33-34
2.1.1.3. Seyahat Etme ve Yerleşme Hakkı	34
2.1.1.4. Vatandaşlık Hakkı.....	34-35
2.1.1.5. Mülkiyet Hakkı	35-36
2.1.1.6. Düşünce, Din ve Vicdan Özgürlüğü Hakkı	36-38
2.1.1.7. İfade Özgürlüğü Hakkı	39
2.1.1.8. Toplanma ve Dernek Kurma Hakkı	40-41
2.1.1.9. Seçme, Seçilme ve Kamu Hizmetlerine Girme Hakkı	41-42

2.1.2. Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Haklar	43-44
2.1.2.1. Çalışma, Eşit Ücret ve Sendika Kurma veya Üye Olma Hakkı.....	45
2.1.2.2. Sağlık ve Sosyal Güvenlik Hakkı.....	45-46
2.1.2.3. Eğitim Hakkı	46-47
2.1.2.4. Kültür ve Bilimsel Gelişmelere Katılma ve Yararlanma Hakkı	47
2.2. TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLERİN SINIRLANDIRILMASI	48-49
2.3. ANAYASAL DEVLETİN HAKLARA YAKLAŞIMI	49-50
3. ANAYASAL DEVLET-KİMLİK.....	50-51
3.1. KİMLİK NEDİR?, OLUŞUMU VE TÜRLERİ	51-55
3.1.1. Etnik Kimlikler	55-58
3.1.2. Dinsel Kimlikler	58-59
3.1.3. Toplumsal Cinsiyet Kimlikleri	59-61
3.2. KİMLİK VE ULUS-DEVLET İLİŞKİSİ	61-66
3.3. KİMLİK/ALT-ÜST KİMLİK İLİŞKİSİ	66-67
3.4. KİMLİK/ KAMUSAL-ÖZEL ALAN İLİŞKİSİ	68-71

İKİNCİ BÖLÜM

1982 ANAYASASI VE TÜRKİYE’DE ANAYASAL VATANDAŞLIK

1. TÜRKİYE’DE ANAYASAL VATANDAŞLIK VE DEVLETİN YAPILANMASI.....	72-73
1.1. Cumhuriyetçilik	73-75
1.2. Başlangıç İlkeleri ve Toplumun Huzuru Milli Dayanışma ve Adalet İlkesi	75-79
1.3. İnsan Haklarına Saygılı Devlet İlkesi	79-80
1.4. Atatürk Milliyetçiliğine Bağlı Devlet İlkesi	80-82
1.5. Demokratik Devlet İlkesi	82-83
1.6. Laik Devlet İlkesi	84-85
1.7. Sosyal Devlet İlkesi	85-86

1.8. Hukuk Devleti İlkesi	87-88
2. ANAYASAL VATANDAŞLIK AÇISINDAN 1982 ANAYASASINDA	
HAK VE ÖZGÜRLÜKLER	88-89
2.1. ANAYASAL VATANDAŞLIK AÇISINDAN TEMEL	
HAK VE HÜRRİYETLERİN DURUMU	89-101
2.2. MEDENİ VE SİYASAL HAKLARA BAKIŞ	102
2.2.1. Yaşama Hakkı, Kişi Özgürlüğü ve Güvenlik Hakkı	102-104
2.2.2. Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması	105-106
2.2.3. Yerleşme ve Seyahat Hakkı	106
2.2.4. Vatandaşlık Hakkı	107-108
2.2.5. Mülkiyet Hakkı	108-109
2.2.6. Düşünce, Din ve Vicdan Hürriyeti	109-114
2.2.7. İfade Özgürlüğü Hakkı	115-117
2.2.8. Toplanma ve Dernek Kurma Hakkı	117-120
2.2.9. Seçme, Seçilme ve Kamu Hizmetlerine Girme Hakkı	120-132
2.3. SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAKLARIN	
DURUMU.....	133-134
2.3.1. Eğitim ve Öğretim Hakkı	134-136
2.3.2. Sağlık ve Sosyal Güvenlik Hakkı	136-138
2.3.3. Çalışma Hakkı, Eşit Ücret Hakkı	139-145
2.3.4. Ekonomik Haklar	145-146
2.3.5. Kültürel ve Bilimsel Gelişmelere Katılma ve Yararlanma	
Hakkı.....	146-148
2.3.6. Sosyal ve Ekonomik Hakların Sınırı	148-151
3. 1982 ANAYASASI' NIN KİMLİKLERE BAKIŞI	151
3.1. 1982 ANAYASASINDA ULUS-DEVLET	151-153
3.2. EŞİTLİK İLKESİ VE KİMLİKLER	154-157
3.2.1. Etnik Kimlikler ve Alt\Üst Kimlik	157-162
3.2.2. Dinsel Kimlikler	163-168

3.3.3. Toplumsal Cinsiyet Kimlikleri	168-170
3.3. 1982 ANAYASASINDA KAMUSAL/ÖZEL ALAN İLİŞKİSİ	170-176
4. ANAYASAL VATANDAŞLIK BAĞLAMINDA TÜRKİYE VE 1982 ANAYASASININ DEĞERLENDİRMESİ	176-202
SONUÇ	203-205
KAYNAKÇA	206-217

KISALTMALAR

AB	Avrupa Birliği
açk.	Açıklama
AİHS	Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi
akt.	Aktaran
AM	Anayasa Mahkemesi
AMKD	Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi
AİHM	Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi
AÜHF	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi
AÜSBF	Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi
BM	Birleşmiş Milletler
bkz.	Bakınız
BMİHEB	Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
DİB	Diyanet İşleri Başkanlığı
Haz.	Hazırlayan
İÜHF	İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi
s.s.	Sayfa Sayısı
s.	Sayfa
YKY	Yapı Kredi Yayınları

GİRİŞ

“Anayasal Vatandaşlık”, çokkültürlü toplumlardan çıkan “Vatandaşlık” ve “Kimlik” taleplerine, geleneksel vatandaşlık anlayışıyla hareket edilerek çözülemeyen kimlik problemi ve kültürel olarak tanınma taleplerine çözüm önerisi olarak akademik camia içerisinde ve özellikle 1990 sonrasında siyasi çevrelerce tartışılan, göz önünde bulundurulması gereken bir önerme olarak ön plana çıkmıştır¹.

Ulus-devlete üyelik olarak kabul gören geleneksel vatandaşlık anlayışının tartışılmaya başlanması ve özellikle bu sürecin meydana getirdiği eşitsizlikler sonucunda artan kimlik politikalarının da ön plana çıkması “Kimlik” ve “Vatandaşlık” kavramları gibi yeni olmayan bir tartışmayı da beraberinde getirmiştir². Tartışmalar ışığında kimlik ve vatandaşlık temelli sorunların başında gelen, farklılıkların bir arada nasıl yaşayacağıdır. Bu sorun ise “Anayasal Vatandaşlık” önermesinin önemini artırmakla birlikte kapsayıcı bir unsur olarak farklılıkların demokratik bir toplumun gereği ve toplumsal bir zenginlik olarak görülerek demokratik taleplerinin tarafsız olarak anayasal güvence altına alınmasını ifade etmektedir.

Siyasal sistemlerin temel aktörleri olan modern ulus-devlet, toprak egemenliğine dayanmakla birlikte bu toprak parçası üzerinde yaşayan bireyleri bir araya getirici ve birleştirici fonksiyonuyla ön plana çıkmış olan siyasal yapılardır. Ancak küreselleşme sürecinin sosyal, siyasal, ekonomik ve kültürel etkileri toplumlar üzerinde büyük değişim ve dönüşümlere neden olmuşlardır³. Küreselleşmenin etkileri ve nüfusların aktarımı sonucunda, kişilerle toplumlar arasındaki etkileşimler

¹ Ayşe Kadioğlu **Türkiye’de Vatandaşlığın Anatomisi**, Ayşe Kadioğlu (der.), (çev. Cem Cangil), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008, s.171; E. Fuat Keyman **Türkiye’de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık**, Ayşe Kadioğlu (der.), (çev. Cem Cangil), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008, s.218

² Keyman, **Türkiye’de Çokkültürlü...**, ss.218-219; Şerif Esendemir **Türkiye’de ve Dünyada Vatandaşlık**, Ankara: Birleşik Yayınları, Mart 2008, s.11; Ayşe Kadioğlu, **Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği**, Ayşe Kadioğlu(der.), (çev. Cem Cangil), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008, s.31

³ Emre Kongar, “Küreselleşme, Mikro Milliyetçilik, Çokkültürlülük, Anayasal Vatandaşlık”, **Varlık Dergisi**, Sayı:1073, (1 Şubat 1997), s.2

ve bu durumun sonucunda oluşan kültür aktarımı ulus-devlet sınırlarının aşılmasına neden olmakla birlikte toplumların çok kültürlü bir yapıya doğru gitmesini sağlamıştır. Bu durum çokkültürlü bir yapıya kavuşan ulus-devletleri, bu kimliklerin tanınması ve kültürlere saygı gösterilmesi noktasında taleplerle karşı karşıya getirmiştir⁴. Böylece 20 yy. sonlarına doğru çokkültürlü yapılar haline gelmiş olan ulus-devletlerin, ulusal kimliğin oluşturulması açısından etkisinin azalmasıyla birlikte hem ulus-devletlerin fonksiyonunu kaybetmesinde hem de bireylerin uluslararası siyasetin ve hukukun öznesi olarak ulus-devletlerin dışında görülmesinde etkili olmuştur.

Çokkültürlü toplumsal yapılarda küreselleşmenin meydana getirmiş olduğu etkiler, özel alana bırakılan farklılıkların, kamusal alana açılmasına ve kendilerini bu alanda ifade etmeye başlamalarına hız kazandırmıştır⁵. Bu farklılıklara bağlı olarak genelde; etnik, dinsel, toplumsal cinsiyete ilişkin söylemler ön plana çıkmakla birlikte bu tür kimlikler ile kendilerini tanımlayan vatandaşların kültürel çeşitliliklerine bağlı olarak bazı taleplerinin varlığı ön plana çıkmıştır. Bu talepler; kültürel haklar, siyasal alanda daha fazla temsil edilme hakkı, grupsal ve bölgesel özerklik vb. şeklindedir. Ancak karşılanmayan veya karşılıklı diyalog ve uzlaşma sağlanamayan bu tür taleplerle ilgili olarak kimliklerin siyasallaşması ve toplumsal huzursuzluğa neden olduğu düşüncesi ön plana çıkmaya başlamıştır.

Almanya’da vatandaşlık üzerine çalışmalar yapan Jurgen Habermas’ın 1992 yılında “Anayasal Vatandaşlık” kavramını ortaya atmasıyla bu konu Türkiye’de tartışılmaya başlanmıştır. Habermas, anayasal vatandaşlığı etnik, dinsel, dilsel veya toplumsal farklılıkların bir arada yaşayacağı bir anlayış olarak görmekle birlikte

⁴ Will Kymlicka **Çokkültürlü Yurttaşlık**, (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, Haziran 1998, ss.32-37

⁵ Ahmet İçduygu, Fuat Keyman, “ Globalleşme, Anayasallık ve Türkiye’de Vatandaşlık Tartışması”, **Doğu-Batı Dergisi**, Sayı 5, (Kasım-Aralık-Ocak 1998-1999), s.151; Ayşe Kadioğlu **Türkiye’de Vatandaşlık ve Bireyleşme**, E. Fuat Keyman (der.), “Liberalizm, Devlet, Hegemonya”, İstanbul: Everest Yayınları, Mart 2002, s.261

vatandaşlığın ulustan ziyade bir anayasaya bağlılık olarak ele alınması gerektiğini belirtmektedir⁶.

Türkiye Cumhuriyeti Devleti, birçok ulus-devlette olduğu gibi küreselleşmenin çok boyutlu sonuçlarından etkilenmiştir. Türkiye Cumhuriyetinde 1980 ve özellikle 1990'lı yıllardan günümüze kadar, etnik ve dinsel kimliğin siyasallaşma sürecine girdiği dönem içerisinde değişim ve dönüşümler yaşanmıştır. Türkiye Cumhuriyetinde kimlik ekseninin yanı sıra bu değişim sürecindeki cinsiyet ayrımcılığı noktasında bazı talepler son yıllarda gündeme gelmektedir. Ayrıca küreselleşme ile Avrupalılaşma süreçlerinin, kamusal alanda kendini hissettiren farklılıkların ve kimliklerin tanınması yönündeki isteklerin, Türkiye Cumhuriyetinde kimlik taleplerinin vatandaşlık sorunu olarak gündeme gelmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. Bu sorunların içerisinde farklılıkların bir arada nasıl yaşayacağı, vatandaşlık hak ve özgürlükleri, sorumlulukların nasıl oluşturulacağı gibi konular çözüme kavuşturulacak vatandaşlık sorunları olarak yer bulmaktadır⁷.

Bu çalışmada “Anayasal Vatandaşlık” kavramının ele alınmasındaki temel amaç, ulus-devletlerin toplumsal yapılarının kültürel çeşitlilik göstermesi ve toplumların çokkültürlü bir hal almasıdır. Bu durumun günümüz çokkültürlü toplumlarında olduğu gibi Türkiye’de de kimlik, vatandaşlık ve kültürel farklılıklar çerçevesinde bir takım anayasal taleplerin varlığı bilinmektedir. Ülkemizde vatandaşlık kavramı ve vatandaşlığın getirmiş olduğu hak ve özgürlüklerin neler olduğu farklı açılardan birçok kez sosyal bilimciler tarafından incelenmiştir. Ancak kimlik, vatandaşlık, kültürel farklılık taleplerinin anayasal açıdan incelenmesi ve Anayasal Vatandaşlık kavramını oluşturan unsurların bir bütün olarak tanımlanması konularında bir eksiklik olduğu gözlenmiştir. Buradan hareketle kültürel çeşitliliğin “biz” ve “ötekiler” şeklinde toplumsal bir ayrıma neden olmadığı, kimlik bağlamındaki taleplerin vatandaşlık hakları olarak görülmesi gerektiği anlayışı

⁶ Kadioğlu, **Türkiye’de Vatandaşlık**..., s.183

⁷ Kadioğlu, **Türkiye’de Vatandaşlık**..., s.182

üzerine kurulu olan “Anayasal Vatandaşlık” kavramı bağlamında Türkiye özelinde bu konuda çalışılmıştır.

Bu çalışmada Anayasal Vatandaşlık:

- Bütün farklı kimliklerin ve/veya toplumsal farklılıkların toplumsal barışı sağlayacak şekilde bir arada var olmasını sağlayacak demokratik ve anayasal bir devletin varlığı altında⁸,
- Bütün bireylerin, farklı kimlikleri ve /veya toplumsal farklılıkları sebebiyle hiçbir ayrıma tabi tutmaksızın eşit görülmesi ile bütün bireylerin bireysel - kültürel hak ve özgürlüklerden yararlanmasını sağlayacak şekilde bu hakların anayasal güvence altına alınması⁹,
- Aynı zamanda, bütün farklı kültürel kimliklerin, farklılıklarını ifade etmeleri ile varlıklarının korunması açısından kültürel olarak tanınması ve anayasal güvence altına alınması¹⁰, şeklinde tanımlanmaktadır.

Çalışmada öncelikli olarak araştırma sorusu ve Anayasal Vatandaşlık kavramının sınırları literatür ışığında belirlenmiştir. Bu kavramı oluşturan unsurlar alt başlıklar halinde kavramsal-kuramsal açıdan açıklanmaktadır. Daha sonra anayasal vatandaşlık kavramını oluşturan unsurların 1982 Anayasasında ne ölçüde yer aldığı literatür taraması, güncel gazete ve siyasal tartışma programları takip edilerek incelenmektedir.

Çalışmamız, iki ana bölümden ve değerlendirmeden oluşturmaktadır. Birinci bölümde “Anayasal Vatandaşlık” kavramını oluşturan unsurlar ele alınarak bu

⁸ İçduygu-Keyman, **Globalleşme...**, s.155; Keyman, **Türkiye’de Çokkültürlü...**, s.219

⁹ Kongar, **Küreselleşme...**, s.3.; Füsün Üstel **Yurttaşlık ve Demokrasi**, Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Temmuz 1999, s.151; Tarık Ziya Ekinci **Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi**, İstanbul: Küresel Yayınları, Ekin 1997, s.35

¹⁰ İçduygu-Keyman, **Globalleşme...**, s.154; Keyman, **Türkiye’de Çokkültürlü...**, s.219,

kavram açıklanmaya çalışılacaktır. İkinci bölümde ise “Anayasal Vatandaşlık” önermesinde, toplum sözleşmesine dayanılarak farklılıkların bir arada yaşaması ve farklı kesimler arasında konsensüsün sağlanması noktasına değinilecektir. Anayasalar demokratik toplumun gereği olmakla birlikte bütün vatandaşların eşit haklara sahip olması için hak ve özgürlükler yönünden geniş düzenlemeleri gerekmektedir¹¹. Bu bağlamda, çalışmanın ikinci bölümünde Türkiye özelinde “Anayasal Vatandaşlık” bakış açısıyla 1982 Anayasası incelenecektir.

Bu araştırmada, konuyla ilgili bazı temel sorunlar göz önünde bulundurularak çalışma yapılacaktır. Bunlar; etnik-kültürel farklılıkların bir arada yaşamasının nasıl sağlanacağı; farklılıkların bir arada yaşaması, toplum sözleşmesine dayanan anayasalarda güvence altına alınması ve konsensüsün sağlanması konularının 1982 Anayasasında nasıl düzenlendiği; uygulama noktasında oluşan tartışmaların neler olduğu; kültürel talepleri karşılamada üretilen politikalarda farklılıkların bir arada yaşamasını sağlayacak düzenlemelerin nasıl olması gerektiği ve bu ideallerin ne olduğudur. Daha genel bir ifadeyle Anayasal Vatandaşlık nedir ve 1982 Anayasasında ne ölçüde yer almaktadır. Anayasal vatandaşlık önermesi üzerinde durularak bu sorulara cevap aranacaktır.

¹¹ Esendemir, **Türkiye’de ve Dünyada...**, s.99; İçduygu-Keyman, **Globalleşme...**, s.154

BİRİNCİ BÖLÜM

ANAYASAL VATANDAŞLIK; KAVRAMSAL VE KURAMSAL ÇERÇEVE

1. ANAYASAL DEVLET

Günümüzde anayasaların yeterli saygıyı görmemesiyle birlikte anayasalara güvenilmediği belirtilmektedir¹². Bu durumun temel nedeni olarak ise toplumsal alandaki sorunların çözümünde, anayasaların yeterli olmaması gösterilmektedir. Bu bağlamda öncelikli yapılması gerekenlerin anayasa kavramına açıklık getirmek ve bu kavramın anayasalcılık-anayasal devlet ile arasındaki ilişkiyi belirlemek olduğu ve bu durumun anayasalara güveni artıracak şekilde sürülmektedir¹³. Buradan hareketle Anayasal vatandaşlık kavramını oluşturan unsurlardan ilki olan anayasal devletin temellerini oluşturan anayasa ve anayasalcılık kavramları ile bu kavramların doğuşu, gelişimi, nitelikleri ve anayasal devlet ile ilişkileri irdelenerek, anayasal devlet kavramına ulaşılmaya çalışılacaktır.

1.1. Anayasalcılık, Anayasa ve Anayasal Devlet Nedir?, Doğuşu ve Gelişimi

Anayasal devletin temellerini oluşturan anayasanın tanımının ve yapısının, anayasal devlet kavramının ne olduğu bakımından bizlere bilgi vereceği düşünülmektedir. Bu nedenle öncelikli olarak anayasanın tanımı ve yapısı incelenecektir.

Anayasa, insan hak ve özgürlüklerini güvence altına alan ve koruyan, diğer yandan da devlet iktidarının sınırlandırılması ve devlet örgütlenmesinin temelini oluşturan metinler olarak nitelendirilmektedir¹⁴. Turhan anayasa kavramının, sadece bir devletin hukuksal statüsünü belirleyen bir kavram olarak görülmemesi gerektiğini, anayasanın aslında devlet içinde siyasal iktidarın gücünün sınırlandırılması, toplum içinde ise devlet iktidarının sınırlandırılması şeklinde

¹² Mehmet Turhan **Anayasal Devlet**, Ankara: Gündoğan Yayınları, Haziran 1997, s.9

¹³ Turhan, **Anayasal...**, s.9

¹⁴ Mustafa Erdoğan **Anayasal Demokrasi**, Ankara: Siyasal Kitabevi, Mart 2005, s.1,

algılanması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca anayasanın esas özelliğinin ise devletin ana yapısını oluşturan metinler olması ve gerçekte devlet iktidarının bireyler üzerindeki etkisini kısıtlayarak, bireysel hak ve özgürlükleri güvence altına alması olduğunu belirtmiştir¹⁵.

İçduygu, Keyman ve Doğan da benzer tanımlamalarla anayasanın, devlet iktidarını sınırlayan ve devlet karşısında vatandaşların hak ve özgürlüklerini koruyan araçlar ve/veya kurallar olarak tanımlamışlardır¹⁶.

Anayasaların ortaya çıkması ve gelişimine baktığımız da ise anayasaya olan ihtiyaç ve anayasaların doğuşunun, esas itibarıyla devletlerin ortaya çıkması sonucu olduğu değerlendirilmektedir. Devletlerin ortaya çıkmasında, devletin kuvvet kullanma gücüne sahip olması etkili olmuştur, bundan dolayı da insanlar üzerinde baskı oluşturmaması için denetlenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda anayasalar, kuvvet kullananlara karşı toplum içinde bireyleri korumak ve devlet gücünü sınırlama amacıyla ortaya çıkmıştır. Sonuç olarak, devlet iktidarının sınırlandırılması ve siyasal alanda keyfiliğin önlenmesi düşüncesi modern zamanlarda geliştirilmiş bir fikir olmasına rağmen köklerinin Avrupa'nın eski zamanlarına dayandırılabilirliği belirtilmektedir. Tarihsel açıdan "anayasa" kavramı Avrupa'da mutlakiyetçiliğin gerilemesi sonucunda devlet iktidarının veya gücünün sınırlandırılması için yapılan şeyleri ifade etmektedir¹⁷. Kısaca, anayasa, demokrasinin ve siyasal kamusalılığın güvencesi ve koruyucusu olan temel hakları ifade etmektedir¹⁸.

Anayasalcılığın temelini oluşturan anayasa kavramına, doğuşu ve gelişimine baktıktan sonra Anayasalcılık kavramının daha net bir şekilde anlaşılabilirliği düşünülmektedir. Anayasalcılık kavramına baktığımız da birbirine benzer

¹⁵ Turhan, **Anayasal...**, ss.11-12

¹⁶ İçduygu-Keyman, **Globalleşme...**, s.144; İsmail Doğan **Modern Toplumda Vatandaşlık, Demokrasi ve İnsan Hakları**, Ankara: Pegam Yayıncılık, Ekim 2001, s.212

¹⁷ Erdoğan, **Anayasal...**, s.5-8

¹⁸ Jürgen Habermas **Kamusaliliğin Yapısal Dönüşümü**, (çev. Tanıl Bora-Mithat Sancar), İstanbul: İletişim Yayınları, 2007, s.371

tanımlamalar yapıldığını görmekteyiz. Bundan dolayı ortak bir tanımlama yapılması gerekmektedir.

Anayasallık ve/veya Anayasalcılık şu şekilde tanımlanmaktadır¹⁹:

- a- Devletin ve/veya siyasal iktidarın güç alanının sınırlandırılması,
- b- Devletin temel işlevlerinin farklı organlar arasında paylaşılması (kuvvetler ayrılığı ilkesi),
- c- Devlet iktidarının belli hukuk kurallarına bağlanması ve hukukun üstünlüğünün ön plana çıkarılması,
- d- Temel hakların korunması ve anayasal güvence altına alınması, bunun için gerekli organların işleyişinin sağlanması.

Bu tanımlamalardan hareketle anayasalcılığın, devlette hukukun üstünlüğünün hayata geçirilmesi ve devlet iktidarının denetlenerek, temel hak ve özgürlüklerin güvence altına alınmasıyla mümkün olacağı söylenebilir.

Erdoğan, 17. ve 18. yüzyıllarda geliştirilen anayasalcılığın temelinde devlet iktidarının, bireylerin lehine olacak şekilde sınırlandırılmasına dayandığını, modern çağda ise anayasalcılık kavramının sınırlı devlet ile birlikte gelişme gösterdiğini belirtmiştir. Ayrıca anayasalcılığın temel amacı olarak belirttiği sınırlı bir devlet yapısının iki gereğe dayandığını vurgulamıştır. Bunların ise devletin görev alanını kısıtlayarak, bireysel hak ve özgürlüklerin daha fazla güvence altında olacağı söylemlerine dayandığı öne sürülmektedir²⁰.

Turhan, anayasalcılık açısından önemli olan noktanın iktidarın çoğunluğun elinde toplanmasını ve kendi çıkarlarına göre kullanmalarını önlemek olduğunu vurgulamaktadır. Aynı zamanda devlet iktidarının bireyleri baskı altında tutacağı

¹⁹ İçduygu-Keyman, **Globalleşme...**, ss.145-146; İçduygu-Keyman, **Globalleşme...**, s:238; Erdoğan, **Anayasal...**, s.18; Mustafa Erdoğan, “ Anayasal Demokrasi Perspektifinden Türkiye”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 74, (2003), s.149; Turhan, **Anayasal...**, s. 9-30

²⁰ Erdoğan, **Anayasal...**, s.10-11

düşüncesine dayandığını belirtmiştir. Bu noktada iktidarın tek bir organ elinde toplanması yerine ayrılması gerektiğini ve bu düşüncelerle çağdaş anayasalcılığın ortaya çıktığını ve geliştiğini ifade etmiştir²¹.

Anayasalcılık doktrininin özünü devlet iktidarının yazılı bir anayasa ile sınırlandırılması ve temel hakların anayasal güvence altına alınmasını oluşturmaktadır. Bu bağlamda anayasal devlet, anayasal mekanizmalarla bireylerin temel haklarını koruyacak şekilde devlet iktidarının sınırlandırılması ve devletin bu haklara saygı duymasını sağlayacak anayasal güvenceler verilmesi temeline dayanan bir kavramı ifade etmektedir.²² Habermas ise, düşüncesi itibarıyla anayasal devletin, vatandaşların bizzat istediği ve özgür iradesiyle ve katılımlarıyla meşrulaştırılmış bir düzen olarak görmüştür²³.

Modern anayasal devletin, tarihsel olarak hukuk devletiyle birlikte geliştiği belirtilmektedir. Ayrıca hukuk devletinin ise Avrupa monarşilerinde ve özellikle İngiltere’de mutlak devlet anlayışının başlarında ortaya çıkmış olduğu ifade edilmektedir. Ünal, bu dönemlerde hukuk devleti kavramının, Kralın gücünün kısıtlanması, yani anayasa bağlı kalması şeklinde algılandığını vurgulamaktadır²⁴. Bu bağlamda anayasal devletin aynı zamanda bir hukuk devleti olarak nitelendirilebilmekle birlikte²⁵ hukukun üstünlüğü ilkesi anayasal devlet içerisinde anlam bulmaktadır. Çünkü hukuk devleti ve hukukun üstünlüğü, siyasal bir amaçtır. Aynı zamanda anayasal devlet içerisinde hukukun üstünlüğünün hayata geçirilmesiyle, devlet bütün eylem ve işlemlerinde belirlenmiş evrensel ilke ve hukuk normlarına uymasını gerektirmektedir. Ayrıca dikkat edilmesi gereken diğer bir

²¹ Turhan, *Anayasal...*, s.26

²² Erdoğan, *Anayasal Demokrasi...*, s.150; Turhan, *Anayasal...*, s.75

²³ Jürgen Habermas *Ötekiyle Olmak, Ötekiyle Yaşamak*, (çev. İlknur Kaya), İstanbul:YKY Yayınları, Şubat 2002, s.20

²⁴ Şeref Ünal *Temel Hak ve Özgürlükler ve İnsan Hakları Tanımı*, Ankara: Yetkin Yayıncılık, 1997, s.78

²⁵ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi...*, s.152

noktada, anayasal devlet içerisinde hukukun üstünlüğünün hayata geçirilmesinin bireylerin lehine olan anayasal güvencenin varlığını ifade etmektedir²⁶.

Anayasal devlet veya anayasalcılık, anayasanın var olmasıyla özdeş değildir. Çünkü anayasalcılık doktrinde ve anayasal devlette önemli olan, devlet iktidarının bireysel hak ve özgürlükler üzerinde baskı oluşturmamasıdır. Anayasaların olduğu ancak, bireysel hak ve özgürlüklerin güvence altında olmadığı yerlerde anayasal-demokratik bir hukuk devletinden söz edilemeyecektir. Devlet yapısının anayasal olduğu bir düzen içerisinde, bireylerin özel alanına müdahale edilemeyeceği söylenebilecektir. Eğer, devlet bireylerin temel hak ve özgürlüklerini sınırlandırdığı bir yapıda anayasanın mevcut olması sadece devletin örgütlenme biçimini gösteren bir metin olarak kalacağı öne sürülmektedir²⁷. Kısacası, anayasal devlet sınırlı ve tarafsız bir devlet yapısıdır²⁸. Bu bağlamda devletin, bireylerin temel hak ve özgürlüklerini sınırlandırdığı bir yapıda, anayasa mevcut ise bu anayasanın devletin örgütlenme biçimini göstermektedir²⁹.

Anayasa ve anayasalcılık kavramları, hukukun üstünlüğü ilkesi ve anayasal devlet tanımlamalarından hareketle, bu kavramların birbirlerini etkileyen ve bütünleyen kavramlar olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda anayasa ve anayasalcılık ruhu ve hukukun üstünlüğü anayasal devletin temelini oluşturan ve anayasal devlette anlam veren kavramlar olarak değerlendirilmektedir.

1.2. Anayasalcılık ve Anayasal Devletin Nitelikleri

Anayasanın ve anayasalcılık doktrininin, anayasal devletin temellerini oluşturduklarını ve anayasal devlet ile uygulamaya konulduklarını ve var oldukları, ilk bölümde belirtilmiştir. Bu bağlamda anayasalcılık ilkeleri öncelikli olarak

²⁶ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, s.21

²⁷ Erdoğan, **Anayasal...**, ss.18-19

²⁸ Zühtü Arslan **Anayasal Devlet ve Siyasal Tarafsızlık**, E. Fuat Keyman (der.), “Liberalizm, Devlet, Hegemonya”, İstanbul: Everest Yayınları, Mart 2002, s.172

²⁹ Erdoğan, **Anayasal...**, ss.18-19

açıklandıktan sonra anayasal devletin niteliklerinin incelenmesi daha doğru olacağı düşünülmektedir.

Anayasalcılığın ilkeleri ve gerekleri şu şekilde belirtilmektedir³⁰:

- **Anayasanın Üstünlüğü:** Anayasanın üstünlüğünün varlığından söz edilebilmesi için öncelikle yazılı bir anayasanın varlığı ve bu anayasanın anayasalcılık ilkesine uygun olarak yapılandırılmış olması gerekmektedir. Ayrıca anayasanın üstünlüğü, siyasal sürecin çalışmasında normlara uygun olarak hareket etmesi açısından önem arz etmektedir.
- **Hukuk Devleti:** Anayasalcılık bağlamında hukukun üstünlüğü, devletin bütün işlemlerinde evrensel hukuk ve anayasa kurallarına uygun olarak hareket etmelerine dayanmaktadır. Bu çerçevede içinde anayasal olarak tanınmamış ve yetki verilmemiş herhangi bir organın yetkili olmadığı bir devlet düzeni olarak öne sürülmektedir.
- **İnsan Hakları:** Anayasalcılığın temelinde insan haklarının güvence altına alınmasının gerekli olduğu değerlendirilmiştir. Çünkü anayasalcılığın ortaya çıkmasında doğal hakların korunması bulunmaktadır. Ayrıca devlet iktidarının ve gücünün kötüye kullanılmasını engellemek için öncelikli olarak insan haklarının anayasal güvenceler altına alınması ve tanınması gerekmektedir.
- **Kuvvetler Ayrılığı:** Kuvvetler ayrılığı yasama, yürütme ve yargının ayrı organlar altında yapılandırılması şeklinde tanımlanmaktadır. Kuvvetler ayrılığındaki temel amacın ise devlet gücünün tek elde toplanması önlenerek siyasi özgürlüklerin güvence altına alınması amaçlanmıştır.

³⁰ Erdoğan, **Anayasal...**, ss.20-21-22

- **Federalizm:** Federalizm veya yerel yönetimlerin anayasalcılığın önemli bir parçası olduğu ileri sürülmektedir. Federalizmdeki temel amacın iktidarı dağıtmak suretiyle çoğulculuğu teşvik etmek, yani vatandaşların kamu hizmetlerinde daha etkin bir şekilde rol almasının sağlanması amaçlamaktadır.

Anayasalcılığın temel ilkelerinin bireysel hakları güvence altına almak için ortaya konulduğu belirtilmektedir. Buradaki temel amacın hukuk devleti ilkesinin hayata geçirilmesi ve bireylerin yönetimin keyfi müdahalelerden uzak bir şekilde özgürlüklerin birer hak olarak kullanılması amaçlanmaktadır. Bu açıdan bireylerin haklarının güvence altına alınması, anayasal devlet yapıları için önemlidir³¹. Bu bağlamda anayasal devletin özellikleri olarak şunlar ifade edilmektedir³²:

- Anayasal devletin, insan haklarını ön planda tutması ve bu haklara saygı göstermesi,
- Hak ve özgürlükleri anayasal güvence altına alması,
- Yönetimin eylem ve işlemlerinde hukuk üstünlüğünü, temel almasıdır.

Erdoğan ise, anayasal bir devletin özelliklerini belirtirken, anayasal devletin her şeyden önce hukuk üstünlüğünü benimsemiş olması ve insan haklarına saygıyı temel alan özelliklere sahip olmasının gerekliliğini ifade etmiştir³³.

Montesquieu ise, yasama ve yürütme erklerinin aynı kişi veya aynı iktidar altında toplandığı takdirde devlet içerisinde özgürlüğün mümkün olmayacağını, aynı zamanda yargı erkinin, yasama ve yürütmeden ayrı olması gerektiğini belirtmiştir³⁴. Bu bağlamda kuvvetler ayrılığı ilkesi, demokratik-hukuk devletinde, halkın iyiliğini ön planda tutan bir yapının temelini oluşturması ve yasama erkine vatandaşların

³¹ Turhan, **Anayasal...**, ss.76-7

³² Turhan, **Anayasal...**, ss.77-81

³³ Erdoğan, **Anayasal...**, s.21

³⁴ Baron de Montesquieu **İdeal Anayasa**, Michael Rosen-Jonathan Wolff (der.), “Siyasal Düşünce”, (çev. Sevdâ Çalışkan-Hamdi Çalışkan), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006, s.164

doğrudan katılımını sağlayarak seçilmişlerin kendi çıkarlarını ön planda tutan yasaların yapılmasını engellenmesi noktasında önemli olduğu ifade edilmektedir³⁵. Aynı zamanda anayasal-demokratik devletin bir başka özelliğinin ise, benimsemiş olduğu çeşitli din, mezhep, ırk ve ideolojiler karşısında tarafsız duran bir devlet olmasıdır; çünkü toplumsal farklılıklar siyasi mekanizmaların kararlarından ziyade bireysel tercihlerle ilgilidir. Bu noktada anayasal devletin temel niteliği, toplumda var olan farklılıkların barışçı bir ortamda var olmalarını sağlayacak ortamı sağlaması gerekmektedir³⁶.

Anayasalcılığın niteliklerinden hareketle anayasal devletin niteliklerine baktığımız takdirde, anayasalcılık ilkelerinin anayasal devlet yapısı içerisinde uygulama alanı bulduğu ve böylece anayasalcılık ilkelerinin anayasal devletin nitelikleri veya temel unsurları oldukları sonucuna ulaşılabilir.

1.3. Anayasal Devlet, Vatandaşlığın Dönüşümü, Kimlik ve Anayasal Vatandaşlık İlişkisi

Anayasal devlet tanımlaması ve nitelikleri göz önünde bulundurulduğunda, anayasal devletin temel görevinin ve özelliğinin bireylerin hak ve özgürlüklerinin tanındığı ve anayasal güvence altına alındığı yapılar olduğu öne sürülmektedir. Bu bağlamda hukukun üstünlüğünü kabul etmiş ve hukuk kuralları çerçevesinde işleyen anayasal demokratik devlet, vatandaşların temel hak ve özgürlüklerinin güvencesi olarak var olmalıdır³⁷. Başka bir deyişle “insan ögesinin”, devletin vazgeçilmez unsuru olmasıdır³⁸.

Anayasal devlet ile vatandaşlık ilişkisini göz önünde bulundurduğumuzda, vatandaşlık, devlet-toplum ilişkilerinde bireyin ön plana çıkması ve bireyi asıl özne

³⁵ John Locke **Yasama Erki, Yürütme Erki ve Federatif Erk**, Michael Rosen-Jonathan Wolff (der.), “Siyasal Düşünce”, (çev. Sevda Çalışkan-Hamdi Çalışkan), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006, s.161

³⁶ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, s.153

³⁷ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, s.153

³⁸ Rona Aybay **Vatandaşlık Hukuku**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006, s.3

haline getirilmesi demokratik-anayasal devlet sürecinde ortaya çıkmıştır. Anayasal devlet çerçevesinde hareket eden bir yapıda, vatandaşların farklılıklarıyla (etnik, dinsel, dilsel, kültürel, cinsel) bir arada yaşaması mümkün olacaktır.³⁹ Aynı zamanda klasik vatandaşlık anlayışının modern toplumlarda yetersiz olduğu öne sürülmüştür. Bu bağlamda Keyman'ın da belirttiği üzere farklılıkları birleştirmek ve kimlik sorunlarına cevap vermek adına anayasal devletin hayata geçirilmesi ve modern toplumların gereklerine uygun vatandaşlık anlayışının geliştirilmesi gerekmektedir; Kongar, bu anlayışın ise anayasal vatandaşlık önermesinin hayata geçirilmesiyle mümkün olacağını ifade etmektedir⁴⁰.

Yapılan değerlendirmelerden hareketle, bireylerin anayasal devletin vatandaşları olarak bu yapı içerisindeki konumları ve taleplerinin anlaşılmasının öncelikli olarak vatandaşlık kavramına, bu kavramın gelişimine ve dönüşümüne bakılmasının doğru olacağı değerlendirilmektedir. Ayrıca anayasal devletin kimlikler ile ilişkisi irdelenerek bu kavramların ele alınması gerektiği düşünülmektedir. Son olarak ise yapılan değerlendirmeler ışığında anayasal vatandaşlık kavramının tanımlaması amaçlanmaktadır.

Vatandaşlık kavramı üzerine yapılan farklı ve benzer tanımlamaların hepsini bir ana başlık altında toplarsak, vatandaşlık şu şekilde tanımlayabiliriz:

- Kişinin bir devlete hukuki olarak bağlı olması ve⁴¹
- Bu üyelik çerçevesinde hak ve görevlere sahip olan bireyler olarak, hak ve özgürlüklerin güvence altına alındığı ve beraberinde yükümlülükler getiren anayasal bir kavram olarak⁴²,

³⁹ Keyman, **Türkiye’de Çokkültürlü...**, s.223

⁴⁰ Kongar, **Küreselleşme...**, s.3

⁴¹ Engin Nomer **Vatandaşlık Hukuku**, İstanbul: Filiz Kitabevi, 1987, s.25; Ekinci, **Vatandaşlık...**, s.25; Aybay Rona **Vatandaşlık...**, s.4

⁴² Ayhan Kaya **Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürlülük**, T.H. Marshall-Tom Bottomore(der.), “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, (çev. Ayhan Kaya), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınlar, Haziran 2006, s.98; A. Yaşar Sarıbay, “Yurttaşlık ve Katılımcı Demokrasi”, **Birikim Dergisi**, Sayı:32, (1991), s.3; Üstel, **Yurttaşlık...**, s.80; İlber Ateş, “Kimlik Politikası, Demokrasi ve Ulus-Devlet”, **2023 Dergisi**, Sayı:43, (15 Kasım 2004), ss.58-59

- Toplumsal farklılıkları içerisinde barındıracak şekilde bir üst kimlik olarak yapılandırılması⁴³,
- Bireyin özel alanda olduğu kadar kamusal alanda da var olmasıdır⁴⁴.

Kymlicka ve Norman ise farklı bir bakış açısıyla, vatandaşlığın sadece sorumluluklar ile tanınan bir statü olmadığını, aynı zamanda bir kimlik olduğunu belirtmişlerdir.⁴⁵ Marshall ise vatandaşlığın medeni, siyasal ve sosyal hakların bir araya gelmesiyle oluşan bir kurum olarak ifade etmiştir⁴⁶.

Vatandaşlık olgusunun gelişim sürecine bakıldığında ise vatandaşlığın ulusal kimlik ve milliyet ile bağlantısının köklerinin Fransız devrimine dayandığı görülür ve halkların kendi kaderlerini tayin etme isteği ve halk egemenliğinin üstünlüğüyle de vatandaşlık kavramı değişim göstermiştir⁴⁷. Kaya ise, Fransız devrimiyle gelişen modern vatandaşlık kavramının, aristokratik yapının son bulduğunu ve sembolik eşitlik anlayışını vurgulamak için kullanıldığını ifade etmiştir. Ayrıca, Fransız devrimiyle gelişen modern vatandaşlık anlayışının, ulus-devletlerin seçkinlerince ideolojik bir aygıt olarak kullanıldığını belirtmiştir⁴⁸.

Ulus-devlete üyelik olarak algılanan modern vatandaşlık anlayışı artık sorgulanmaya başlanmıştır. Bu durumun sebepleri arasında ise temel etken olarak küreselleşmenin getirmiş olduğu birtakım etkiler gösterilmektedir. Küreselleşmenin devletleri birbirlerine bağımlı hale getirmesi sonrasında; göç hareketleri⁴⁹, finans,

⁴³ Ahmet İçduygu **Türkiye’de Vatandaşlık Tartışmalarının Arka Planı**, E. Fuat Keyman (der.), “Liberalizm, Devlet, Hegemonya”, İstanbul: Everest Yayınları, Mart 2002, s.295

⁴⁴ İçduygu, **Türkiye’de Vatandaşlık...**, s.295; Üstel, **Yurttaşlık...**, s.80

⁴⁵ Will Kymlicka-Wayne Norman **Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme**, Ayşe Kadioğlu (der.), (çev. Cem Cangil), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008, s.207

⁴⁶ T.H. Marshall **Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**, T.H. Marshall-Tom Bottomore (der.), “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, (çev. Ayhan Kaya), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınlar, Haziran 2006, s.6

⁴⁷ Ayşe Kadioğlu **Vatandaşlık Kavramının Farklı Anlamları**, Ayşe Kadioğlu (der.), (çev. Cem Cangil), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008, s.22

⁴⁸ Kaya, **Yurttaşlık...**, s.97

⁴⁹ Kaya, **Yurttaşlık...**, s.98; Kadioğlu, **Türkiye’de Vatandaşlığın...**, ss.167-170; Kadioğlu, **Türkiye’de Vatandaşlık ve...**; Tom Bottomore **Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar**,

sermaye ve işgücünün uluslararasılaşması, uluslararası ve bölgesel birliklerin oluşturulması ve uygulanması, insan haklarının sınırları aşarak tartışılması ve bu değerlerin kabulü gibi etkenler vatandaşlığın sorgulanmasında etkili olan sebepler olarak değerlendirilmektedir⁵⁰. Bu bağlamda, küreselleşmeyle hız kazanan nüfus hareketleri, devletlerin içlerinde farklılıkları barındıran çokkültürlü bir hal almasında etkili olduğunu belirtmiştir. Bu durumun, klasik homojen toplumlara karşılık, farklılıklar temelinde birliği ve beraberliği temel alan çokkültürlülük anlayışının beraberinde toplumsal politikalarda da değişikliğe gidilmesi noktasında etkili olduğu ifade edilmektedir⁵¹. Aynı zamanda modern toplumlarda özel alana itilen ırksal, etnik, cinsiyet, din ve dil temelli farklılıkların kamusal alan içinde kimliklerini saklamadan var olma istekleri ve ulusal yapıların, klasik vatandaşlık anlayışının toplumdaki farklılıkları dışlaması ve farklılıkları görmezden gelmesi vatandaşlığın ulus-devlet dışında görülmesinde ve vatandaşlık anlayışının sorgulanmasında etkili olmuştur⁵².

Var olan bu farklılıkların birer kimlik olduğu ve bu kimliklere bağlı taleplerin görmezden gelinmesi toplum içerisinde vatandaşlık sorununu gündeme getiren bir başka konu olduğu öne sürülmektedir. Bu noktada önemli olan, ise her kimlik talebini, aynı zamanda hak ve özgürlük talebi olarak görmek doğru olacaktır⁵³.

Kimlik taleplerinin vatandaşlık sorunu haline gelmesinde, özellikle modernitenin birey temelli özgürlük anlayışına, farklılık ve ötekilik kavramlarını eklemesi ile kimlik-vatandaşlık ilişkisinin gelişiminde etkili olmuştur. Küreselleşme bağlamında bakıldığında ise vatandaşlığın ulus-devlet yapıları dışında görülmeye başlanması, vatandaşlığın hak ve özgürlük alanının tanınma talebinde bulunan

T.H. Marshall-Tom Bottomore (der.), “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, (çev. Ayhan Kaya), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınlar, Haziran 2006, s.87

⁵⁰ Esendemir, **Türkiye’de ve Dünyada...**, s.19; Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, s.355

⁵¹ Celalettin Vatandaş **Küreselleşme Sürecinde Toplumsal Kimlikler ve Çokkültürlülük**, Ankara: Değişim Yayınları, 2002, s.15

⁵² Kadioğlu, **Türkiye’de Vatandaşlığın...**, s. 167

⁵³ Keyman, **Türkiye’de Çokkültürlü...**, s.223; İçduygu, **Türkiye’de Vatandaşlık...**, s.286

kültürel kimlik siyasetleriyle genişlemesi de kimlik sorununun vatandaşlık sorununa eklenmesindeki etkenler arasında sayılabilir⁵⁴. Bu süreçte kimlik-fark taleplerinin kamusal alanda dillendirilmesi durumu, devlet-toplum ilişkilerinin karmaşıklaşmasında etkili olmuştur. Ayrıca toplumsal ilişkilerin de çok boyutlu hale gelmesi ve siyasal temsil mekanizmalarının yeniden gözden geçirilmesi gerçeği bizleri anayasa ve anayasal devlete götürmektedir⁵⁵.

Yapılan değerlendirmeler ışığında, vatandaşlık kavramının kimliksel talepleri de göz önünde bulundurarak birlik ve beraberliği sağlayan bir unsur olması⁵⁶ için; toplumu oluşturan bireyler arasında din, dil, ırk farkı gözetmeksizin bütün farklılıklarıyla, devlet içinde eşit olarak hak ve özgürlüklerden faydalanması gerekmektedir. Böyle bir durumun ise bireyin üyesi olduğu devlete bağlanması noktasında etkin bir rol oynayacağı gibi farklılıkların bir arada demokratik bir şekilde bulunabilmesi açısından da önemli olduğu değerlendirilmektedir⁵⁷.

Modern toplumlara hitap eden anayasal vatandaşlık önermesinin hayata geçirilmesinin önemli olduğu, belirtilmektedir. Böyle bir yapının hayata geçirilmesi ile farklılıkları içerisinde barındırmış olan yapıların bölünmesi engellenebileceği gibi kimliklerin siyasallaşarak marjinalleşmesini de önleyebilecek bir önerme olarak görülmelidir.⁵⁸ Bu noktada, vatandaşlık anlayışının toplum içerisinde var olan farklılıkların(etnisite, ırk, din, dil ve cinsiyet) hayatın her alanında yer bulmalarını sağlayacak anayasal düzenlemelerin yapılmasını içeren bir kavram olması gerekmektedir⁵⁹.

İçduygu, Keyman ve Vergin ise; farklı toplumsal kimliklerin sözleşmeye dayanan bir üst kimlik olan vatandaşlık kurumu altında var olması ve anayasal

⁵⁴ Keyman, **Türkiye’de Çokkültürlü...**, s.226

⁵⁵ Keyman, **Türkiye’de Çokkültürlü...**, s.235; İçduygu- Keyman, **Globalleşme...**, ss.144-145

⁵⁶ Keyman, **Türkiye’de Çokkültürlü...**, s:223

⁵⁷ Kongar, **Küreselleşme...**, s.3

⁵⁸ Kongar, **Küreselleşme...**, s.3

⁵⁹ Kaya, **Yurttaşlık...**, s.97

güvence altına alınması anlamını taşıyan anayasal vatandaşlık önermesinin birleştirici olacağını belirtmişlerdir⁶⁰.

2. ANAYASAL VATANDAŞLIK-BİREYSEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER

Anayasal vatandaşlık önermesinin ikinci ve temel unsurunu, İçduygu ve Keyman'ın da belirttiği üzere bütün bireylerin farklı kimlikleri sebebiyle ayrıma tabi tutulmaksızın yaşamış oldukları ülkenin eşit vatandaşları olarak temel hak ve özgürlüklere sahip olması bu önermenin temel felsefesini oluşturmaktadır. Bu bakış açısından hareketle bu kısımda Anayasal Vatandaşlık önermesi ve temel hak ve özgürlükler arasındaki ilişki ele alınarak, bu hak ve özgürlüklerin neler olduğu kavramsal ve kuramsal olarak açıklanmaktadır.

2.1. TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLER

Temel hak ve özgürlüklere değinmeden önce, hak kavramını tanımlamak ve bu unsurların irdelenmesi, temel hak ve özgürlüklerin anlaşılması noktasında bizlere yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Orend, insan haklarının genel olarak hak kavramı'nın özel bir türü olarak değerlendirmektedir⁶¹. Erdoğan ve Orend, hak kavramını, bilerek veya bilmeyerek bir şey üzerinde hak sahibi olan kişinin bir şeye yetkili olması ve onu meşru gerekçelerle talep edebilmesi anlamına geldiğini belirtmişlerdir⁶². Erdoğan hakkın unsurlarının ise şu bileşkelerden oluştuğunu ifade etmektedir: ⁶³

“a) Yetki: Hakkın özü bir şeyi yapabilme yetkisidir; o şeyi yapıp yapmamak konusunda hak sahibi serbesttir. b) Talep: Her hak, sahibine olumlu veya olumsuz bir talepte bulunma yetkisi verir. c) Saygı Gösterilme Zorunluluğu: Bir hak iddiası, hakkın konusundan yararlanma yetkisinin genel

⁶⁰ İçduygu, Keyman, **Globalleşme...**, ss.155-154; Nur Vergin **Anayasal Vatandaşlık Ne Demektir?**, Milliyet Gazetesi, 26 Aralık 1996

⁶¹ Brian Ored **Human Rights; Concept and Context**, Broadview Pres, 2002, s.17

⁶² Erdoğan, **Anayasal ...**, s.140; Ored, **Human...**, s.17

⁶³ Erdoğan, **Anayasal...**, ss.140-141

olarak veya bir ilişkiye bağlı (özel) olarak tanınmasını istemek, ona saygı gösterilmesini meşru olarak beklemek demektir”.

İnsan hak ve özgürlükleri diğer hak ve talepler karşısında öncelikli bir yere sahiptir. İnsan hakları, kişinin sırf insan olmasından kaynaklanan ve doğuştan sahip olduğu haklardır. Bu noktada insan hakları en üstün ahlaki talepleri ifade etmektedir⁶⁴. Bu hakların insan kişiliğine bağlı dokunulmaz olmasından dolayı anayasal güvence altına alınmasının önemli olduğu değerlendirilmiştir⁶⁵.

Temel haklar insanlar için vazgeçilmez haklardır. Bu haklar anayasalarda “Anayasal haklar” veya “Temel haklar” şeklinde kullanılmaktadır.⁶⁶ Zaten insan hakları, temel haklar ve kamu özgürlükleri söylemi arasında temelde fark bulunmamaktadır.⁶⁷ Bizde bu çalışmanın 2. bölümünde Türkiye özelinde 1982 Anayasası üzerinden hareket edileceği için insan hak ve özgürlükleri kavramının anayasal metinlerde yer aldığı şekliyle çalışmanın bundan sonraki bölümünde insan haklarına bağlı “temel hak ve özgürlükler” ifadesi kullanılacaktır.

Turhan, insan hakkına bağlı temel hak ve özgürlük taleplerinin kişinin belirli bir nesne üzerinde hukuksal olarak hak sahibi olduğu gerekliliğinden hareket ettiğini ve temel hakların onurlu ve rahat bir yaşam için devletlerin, vatandaşlarına tanınması gereken bir hak olarak görülmesi gerektiğini belirtmiştir⁶⁸.

Erdoğan da bireysel hak ve özgürlük taleplerinin muhatabının devlet olduğunu belirtmiştir. Bireylerin bu noktadaki taleplerinin ise şunlardan oluştuğunu: a) “Tanınma”: Anayasal ve demokratik bir devlet vatandaşlarının haklarını tanımalı ve bu haklara saygı göstermelidir. b) “Karışmama”: Bireysel hak ve özgürlüklerin devlet müdahalesine karşı korunması gerektiğine dayanan bir talep olduğunu, c)

⁶⁴ Erdoğan, **Anayasal...**, s.144; Şeref, **Temel...**, s.41; Doğan, **Modern...**, s.239

⁶⁵ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, s.150

⁶⁶ Doğan, **Modern...**, s.239; Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, s.166; İnsan Hakları Kurumu Başkanlığı **İnsan Hakları**, Ankara:2006, s.19

⁶⁷ Tekin Akılhoğlu **İnsan Hakları I**, A.Ü.S.B.F. İnsan hakları Merkezi Yayınları:17, 1995, s.7; Mümtaz Soysal **100 Soruda Anayasanın Anlamı**, İstanbul: Gerçek Yayınevi, Ocak 1993, s.120

⁶⁸ Turhan, **Anayasal...**, s.82

“Koruma”: Bu talepteki amacın ise bireysel hak ve özgürlüklerin başkaları tarafından ihlal edilmesini önlemek olduğunu, d) “Temin/tedarik”: Bireylerin devletten sosyal haklarının (eğitim hizmeti, yoksul, yaşlı ve kimsesizlere sağlık hizmeti, yoksullara ekonomik yardım) sağlanması ve temin edilmesini, oluşturduğunu belirtmiştir⁶⁹.

Anayasal-demokratik bir devletten talep edilen bireysel hak ve özgürlüklerin, devlet tarafından vatandaşlar arasında eşitlik ilkesini göz önünde bulundurarak anayasal güvenceler altına alınmasıdır. Ayrıca bu hakların korunması ve başkaları tarafından ihlal edilmesini önleyecek anayasal düzenlemelerin de yapılması önemlidir⁷⁰. Bu demektir ki anayasal devlette, vatandaşların toplumsal veya kimliksel farklılıkları ne olursa olsun (din, etnik ve kültürel köken vatandaşlık, siyasi ve ideolojik bağları) eşitlik ilkesine uygun hareket edilerek bütün vatandaşlara temel hak ve özgürlüklerin tanınması önemlidir. Çünkü devletlerin ve temel hak ve özgürlüklerin öznesi bireylerdir⁷¹.

Habermas, temel hakların, anayasal düzenin temelini oluşturmaları ve yasamadaki işleyişin çerçevesini belirlemeleri bakımından temel hakların öncelikli ve ayrıcalıklı haklar olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda bir devlette temel hak ve özgürlüklerin tüm vatandaşlara tanınması gereken haklar olduğunu ve bireysel hak ve özgürlüklerin ulusal hukuk çerçevesinde düzenlenmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca bu hakların sadece ülke vatandaşları için değil; o devlette bulunan bütün bireyler için temellendirilmiş olması gerektiğini belirtmiştir⁷².

Keyman ise, anayasal vatandaşlık anlayışının önemli olduğunu belirtmiştir. Çünkü anayasal vatandaşlık anlayışının, bireysel hak ve özgürlükleri kapsayan bir anlayış olma özelliğine dayandığını ifade etmiştir. Ayrıca Habermas’a referansla anayasalcılığın ruhunun harekete geçirilmesiyle modern toplumlarda, kültürel

⁶⁹ Erdoğan, **Anayasal...**, ss.151-152

⁷⁰ Erdoğan, **Anayasal...**, ss.144-148-149; Şeref Ünal **Temel Hak ve Özgürlükler ve İnsan Hakları Tanımı**, Ankara: Yetkin Yayıncılık, 1997, s.41

⁷¹ Erdoğan, **Anayasal...**, ss.144-148-149

⁷² Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, s.96

farklılıkların bir arada yaşayabileceğini bunun için ise anayasaların öncelikli olarak bireysel hak ve özgürlükleri güvence altına alacak şekilde yapılandırılması gerektiğini belirtmiştir⁷³.

Yapılan bu değerlendirmeler ışığında Kadioğlu, vatandaşlığın birtakım hak ve yetkileri içerdiğinin unutulmaması gerektiğini belirtmiştir. Ancak öncelikli olarak temel hak ve özgürlüklerin sınıflandırılmasının yapılması, hakların gelişimi ve kapsamı açısından bizlere yardımcı olacağını ifade etmiştir⁷⁴.

Biz de bu bağlamda farklı sınıflandırmaları irdeleyerek, günümüz bireysel hak ve özgürlükleri daha kapsamlı bir şekilde ele alan ve sınıflandıran kavramı veya kuramı ele alarak sınıflandırmanın, bu çerçevede içerisinde yapılması gerektiğini düşünmekteyiz.

Marshall'ın vatandaşlık kuramını ele aldığımız da Marshall, vatandaşlığın üç farklı bileşkeden oluştuğunu bunların ise: 17. yüzyılda medeni hakların, 18. ve 19. yüzyıllarda siyasal hakların ve 20 yy. sosyal hakların gelişmesiyle oluştuğunu belirtmiştir.⁷⁵ Aynı zamanda medeni hakları oluşturan unsurların “Bireysel özgürlük, konuşma özgürlüğü, düşünce özgürlüğü, mülk edinme, düşünce ve inanç özgürlüğü, adalet hakkı” gibi hak ve özgürlüklerden oluştuğunu belirtmiştir. Marshall 18. ve 19. yüzyıllarda gelişmeye başlayan siyasal hakların eksenini ise “Siyasal karar alma süreçlerine seçmen ve seçilen olara katılma hakkı” bileşkelerinden oluştuğunu ve 20 yy. gelişmeye başlayan sosyal hakların ise, “Eğitim hakkı ve sosyal hizmetler ve güvenlik” haklarından oluştuğunu ifade etmiştir. Aynı zamanda medeni(sivil), siyasal ve sosyal hakların bu değişik bileşenlerinin bir araya gelmesiyle ortaya çıkan vatandaşlık kurumunun bize insan haklarının nasıl tanımlandığını veya

⁷³ Keyman, **Türkiye’de Çokkültürlü...**, ss.218-219

⁷⁴ Ayşe Kadioğlu, “Kamusal Alan ile Özel Alanın Yeniden Eklemlenmesi: Demokratik Vatandaşlık”, **Diyalog Dergisi**, (1996/1), s.124

⁷⁵ Marshall, **Yurttaşlık...**, s.6

tasniflendiğini göstermekle birlikte, nasıl kullanılması gerektiğini ifade ettiğini, belirtmiştir⁷⁶.

Marshall, vatandaşlık kurumunun geçmişte eşitsizliklere yol açtığını ve toplumdaki insanlar arasındaki eşitsizliğin iktisadi eşitsizlik ve statüyle paralellik gösterdiğini ve vatandaşlık kurumu açısından önemli olanın sosyal adalet standardının yakalanması olduğunu belirtmiştir⁷⁷.

Kadıoğlu, Marshall'ın vatandaşlık kuramının önemli olduğunu çünkü; Marshall'ın, vatandaşlığı sırasıyla medeni, siyasal, sosyal hakların gelişmesiyle bağlantılı olduğunu belirttiğini ifade etmiştir. Ancak Marshall'ın vatandaşlık kuramının en önemli probleminin ise farklı sosyal ve kültürel geleneklerle iç içe oturmuş farklı vatandaşlık kavramlarını ele almamasından kaynaklandığını belirtmiştir⁷⁸.

Kymlicka ise, Marshall'ın savaş sonrası dönemde önemli bir vatandaşlık teorisyeni olduğunu ve İngiltere'de çalışan işçi sınıfının ortak kültürden dışlanması sorunu üzerine vatandaşlık kuramın geliştirdiğini belirtmiştir. Marshallın işçi sınıfının dışlanmasındaki en büyük etkinin sosyo-ekonomik sebepler olduğunu ve ulusal bütünlüğü sağlamanın refah devletiyle olacağını ve bunun ise eğitim, sağlık gibi sosyal ve sosyal güvenlik haklarının genişletilmesiyle ortak kültürün sağlanacağı üzerinde durduğunu, belirtmiştir. Kymlicka, bu noktada işçi sınıfının bu şekilde bütünleştirilemeyeceğinin ortaya çıktığını, çünkü kültürel olarak dışlanmanın birçok biçiminin olduğunun gözden kaçırılmaması gerektiğini vurgulamıştır⁷⁹.

Kymlicka, Marshall'ın vatandaşlık kuramının dinsel azınlıklar, etnik topluluklar, toplumsal cinsiyetler için geçerli olduğunu söyleyemeyeceğimizi belirtmiştir. Aynı zamanda Marshall'ın vatandaşlık kuramının bu grupların özel

⁷⁶ Marshall, **Yurttaşlık**..., ss.6-7-9

⁷⁷ Marshall, **Yurttaşlık**..., ss.50-51

⁷⁸ Kadıoğlu, **Kamusal Alan**..., ss.123-124

⁷⁹ Kymlicka, **Çokkültürlü**..., ss.273-274

ihtiyaçlarını cevap veremeyeceğini bu yüzden eksiksiz ve bütünleştirici bir vatandaşlık anlayışının geliştirilmesi gerektiğini bunun yapılması için ise farklılıkları göz önünde bulundurularak geliştirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Bu durum bazılarının ortak haklara sahip olmakla birlikte ortak kültürden dışlandıklarını, bunun sebebinin ise sosyo-ekonomik değil, kültürel kimlikten kaynaklandığını bizlere göstermektedir.⁸⁰

Esendemir ise Marshall'ın vatandaşlık kuramının önem arz ettiğini belirtmiştir. Gerekçelerini ise şu şekilde sıralamıştır: İlk olarak vatandaşlığın statik bir kavram olmadığını dönemden döneme değiştiğini ve Marshall'ın bu değişimleri sırasıyla geliştiğini belirttiğini, ikinci olarak vatandaşlık tanımlamasının klasik tanımlamalardan farklı olduğu, üçüncü olarak ise vatandaşlıkla bağlantılı hak ve kümelerin belirtilmesiyle, yeni doğan hakların da bu çerçevede değerlendirilmesine neden olduğu için, Marshall'ın vatandaşlık kuramının önemli olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda vatandaşlığın bir statüyü ifade ettiğini, ancak, bireylerin eşit haklara sahip olmasını öngördüğü ve Marshall'ın bu konuda değişimi başlattığını ifade etmiştir⁸¹.

Kaya ise, Esendemir'den farklı olarak Marshall'ın vatandaşlık kuramının temelini oluşturan sivil, siyasal ve sosyal haklar ile çok fazla ilgilenmesine rağmen; Kymlicka'ya katılarak, Marshall'ın etnik azınlıklar, insan hakları, çevre ve kadın hakları ile çok fazla ilgilenmediğini belirtmiştir. Bu bağlamda Marshall'ın vatandaşlık kuramının günümüz modern toplumları için yeterli olmadığını belirtmiştir. Ayrıca savaş sonrası dönemdeki toplumsal değişimlerin bireylerin devletten yeni haklar, talep etmelerinde etkili olduğunu vurgulamıştır. Bunun yanında, Marshall'ın vatandaşlık kuramını oluşturan medeni, sivil, sosyal haklara günümüzde kültürel hak olarak adlandırabileceğimiz bir hak vatandaşlar tarafından talep edilmeye başlandığını belirtmektedir⁸².

⁸⁰ Kymlicka, **Çokkültürlü...**, ss.274-275

⁸¹ Esendemir, **Türkiye'de ve Dünyada...**, ss.21-23

⁸² Kaya, **Yurttaşlık...**, ss.101-133

Bottomore ise Marshall'ın önce medeni daha sonra siyasal ve sosyal hakların verilmesiyle sosyal adaletin sağlanacağını ileri sürdüğünü ve vatandaşlık kuramında İngiltere'yi referans alarak belirttiğini ifade etmiştir. Ancak unutulmaması gereken nokta ise, İngiltere'nin savaş sonrası dönemde diğer ülkelere göre homojen bir toplum yapısının olduğunu, günümüzde ise homojenlikten uzak birçok ülkenin olduğunu, bu nokta da çokkültürlü ülkelerde yeni sorunların çıktığını belirtmiştir⁸³. Bu değerlendirmeden hareketle, Marshall'ın kuramının homojen bir toplum yapısına dayandığı için, günümüz toplumlarına hitap edemeyeceğini söyleyebiliriz.

Bottomore da, Kymlicka ve Kaya'nın Marshall'ın kuramını değerlendirirken söz ettiği gibi, Marshall'ın çalışmasında toplumsal cinsiyet ve diğer kimlik farklılıklarını göz ardı ettiğini belirtmiştir. Bu savını ise kadınların medeni, siyasal ve sosyal hakları erkeklere oranla daha geç elde ettiklerine dayandırmaktadır. Kaya, hakların sürekli değişmeye devam ettiğini, Marshall'ın vatandaşlık kuramında belirttiği medeni, siyasal ve sosyal haklara yeni hakların eklendiğini belirtmiştir. Ancak Bottomore yaptığı eleştirilere rağmen medeni, siyasal ve sosyal hakların gelişiminde Marshall'ın büyük bir etkiye sahip olduğu gerçeğinin de göz ardı edilmemesi gerekliliğinden söz etmiştir⁸⁴.

Kaya, Marshall'ın ifade ettiği medeni, siyasal ve sosyal haklara, son yıllarda gündeme gelen kültürel hakların eklendiğini ve bu hakkın ortaya çıkmasında toplumların göç hareketleri sonucunda çokkültürlü hal almasının etkili olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca farklılıkların asimile edilmeye başlanmasının kültürel hakların devletten talep edilmesinde etkili olduğunu belirtmiştir. Kültürel hakların yanında, küreselleşmeyle daha da derinleşen ekonomik sorunların, toplumun alt katmanlarında bulunan bireylerin ekonomik haklarının güvence altına alınması amacıyla bu haklar eksenine ekonomik haklarında dahil edilmesi gerekliliğinin ön

⁸³ Bottomore, **Kirk...**, ss.57-68

⁸⁴ Bottomore, **Kirk...**, ss.71-88-93

plana çıktığını ve karşılanması gereken bir hak olduğunu bundan dolayı bireysel hak ve özgürlükler kapsamında değerlendirilmesi gerekliliğini ifade etmiştir⁸⁵.

Erdoğan, insan haklarıyla ilgili sınıflandırmaların yapılmasının zorunlu olduğunu, çünkü hakların farklı gruplara gelişi güzel dağıtılması ve insan hakları içerisinde, temel haklar diye bir ayrımın yapılmasını zorunlu kıldığını belirtmiştir. Aynı zamanda farklı bir bakış açısıyla temel hak ve özgürlükler ayrımına değinmiştir⁸⁶. Bu sebepten dolayı, Erdoğan'ın da temel hak ve özgürlükler, sınıflandırılmasının incelenmesinin doğru olacağını düşünmekteyiz.

Erdoğan, klasik hakların sivil ve siyasal haklardan oluştuğunu ancak; bu haklara ikinci kuşak hak denilen, sosyal, ekonomik ve kültürel hakların eklendiğini ve bu hakların klasik haklarla birbirlerini tamamlayan ve bölünmez haklar olduğunun öne sürüldüğünü belirtmiştir⁸⁷.

Erdoğan, insan haklarının sivil ve siyasal, bunların yanında sosyal ve ekonomik haklar şeklinde sınıflandırılmasının, batıdaki toplumsal-siyasal gelişmelere paralel olduğunu ve batının kendine özgü şartlardan dolayı böyle bir ayrıma gidildiğinin ileri sürüldüğünü belirtmektedir. Bu noktada insan haklarının tarihsel gelişim süreçlerine bakıldığında insan haklarının kazanılması noktasında öncelikli amacın mevcut monarşik yönetimleri kısıtlamak ve temel hakların korunmasını sağlamak amacıyla geliştirildiğini ifade etmektedir. Bu durumun 17. ve 18. yy. devrimci siyasal projelerini tetiklemesi açısından önemli olduğunu ancak zamanla oy haklarının genişlemesi, işçi sınıfının taleplerinin artması ve bu gelişmelerin sonucunda artan sosyal eşitlik taleplerine bağlı olarak, sosyal ve ekonomik haklarında temel insan hakları kapsamında değerlendirilmesine neden olduğunu belirtmektedir⁸⁸.

⁸⁵ Kaya, *Yurttaşlık...*, ss.133-134

⁸⁶ Erdoğan, *Anayasal...*, s.180

⁸⁷ Erdoğan, *Anayasal...*, s.167

⁸⁸ Erdoğan, *Anayasal...*, ss.167-168

Erdoğan, hukukta temel hak ve özgürlükler noktasında yapılan tasniflendirmelerin temelde üç kategoriye ayrıldığını bunların ise, “Negatif statü hakları, aktif statü hakları ve pozitif statü haklar”, olduğunu belirtmekle birlikte çalışmasındaki temel haklar sınıflandırılmasını buna göre yapmıştır⁸⁹.

- Negatif statü hakları, devlet veya siyasal iktidarlar karşısında gereken hakları ifade etmektedir. Bu haklar kişilere siyasi baskılardan uzak özel alanlar sağlar. Geleneksel sivil haklar bu kapsamda değerlendirilebilir. Bu hakların başlıcalarını : “Hayat ve kişi dokunulmazlığı, ifade özgürlüğü, din ve vicdan özgürlüğü, dernek özgürlüğü, toplantı ve gösteri özgürlüğü hakkı, mülkiyet hakkı, sözleşme yapma hakkı” oluşturmaktadır.

- Aktif statü hakları, vatandaşların siyasal iktidarın oluşumuna katılmasını ifade eden haklardır. Bu hak vatandaşları siyasal karar alma mekanizmaları karşısında vatandaşları aktif hale getiren haklar olarak değerlendirilebilir. Bu hakları başlıcalarını ise: “seçme ve seçilme, siyasi parti kurma ve bunlara üye olma, dilekçe hakkı” oluşturmaktadır.

- Pozitif statü haklarını, sosyal haklar ile bazı kültürel haklar oluşturmaktadır. Bu hakların verilmesinde devlet aktif bir rol oynamaktadır. Bu hakların başlıcalarını ise: “Çalışma, konut, eğitim, sağlık, iş güvencesi, sosyal yardım” oluşturmaktadır.

Bireysel hak ve özgürlüklerin sınıflandırılması bağlamında öne sürülen kuramlar ve bu kuramlar üzerine yapılan değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda; ele alınan medeni, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel hakların hepsini kapsayacak ve günümüz çokkültürlü toplumlarına hitap edecek hakların tümüne yer verilmediği sonucuna bizleri götürdüğü düşünülmüştür.

⁸⁹ Erdoğan, **Anayasal...**, ss.177-178-179

Bu noktada bütün insanların sırf insan olmasından hareketle ve bütün insanların diğer kişilere ve kurumlara karşı bu haklara sahip olması ve bu hakları talep etmesinden hareketle, insan haklarının evrensel nitelikte olduğu ifade edilmektedir. Bu bağlamda insan hak ve özgürlükleri açısından kapsayıcı olan ve insan hak ve özgürlüklerini geniş bir çerçevede ele alan Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirisi (BMİHEB), 10 Aralık 1948’de Birleşmiş Milletler(BM) tarafından kabul edilmiştir⁹⁰.

Kapani, Loughlin ve Türk, BMİHEB’nin insan haklarının ulusal boyuttan evrensel plana geçmesinde ve insan haklarının evrensel bir otorite haline gelmesinde etkili olduğunu değerlendirmektedirler. Bu bağlamda BMİHEB’nin evrensel nitelikli bir belge o ifade etmektedirler⁹¹.

BMİHEB’nin, kabulünden sonra, uluslararası alanda insan hak ve özgürlüklerini belirleme noktasında ikinci belgenin ise 4 Kasım 1950 tarihinde Roma’da kabul edilen Avrupa İnsan Hakları Sözleşmesi (AİHS) olduğu bilinmektedir. Sözleşmede yer alan hak ve özgürlüklerin sınırlı olmasına rağmen hakların çeşitli olması ve öğeleri kapsayıcı bir şekilde düzenlenmesi bakımından önemli olduğu belirtilmektedir. BMİHEB’nin, ve AİHS’nin ek protokollerinin bireysel hak ve özgürlüklerin korunması ve düzenlenmesi noktasında önemli sözleşmeler olduğunu ve sözleşmelerde bireylerin hak ve özgürlüklerinin korunduğu gibi bu hakları çiğneyebilecek devlete karşı da geniş bir koruma alanı sağlamaları açısından önem arz ettiğini ifade etmiştir⁹².

BMİHEB’ye yapılan eklerle bir devlet içerisindeki vatandaşların bütün haklara sahip olması gerektiğini ve vatandaşların devletlerden talep ettiği haklar çerçevesinde genişletilmektedir. Bu çerçevede 1997 yılında alınan bir kararla

⁹⁰ Erdoğan, **Anayasal...**, ss.181-184

⁹¹ Münici Kapani **Kamu Hürriyetleri**, Ankara:Yetkin Yayınları, 1993, s.70; Martin Loughlin **Sword and Scales:An Examination of Relationship between Law and Politics**, Portland/Oregon and Oxford:Hart Publishing, 2002, s.206; Hikmet Sami Türk **Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları**, İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu Yayınları, No:5, Ankara:Mayıs 1999, s.88

⁹² Turhan, **Anayasal...**, s.83

ekonomik, sosyal ve kültürel hakların olmaması durumunda medeni ve siyasi haklardan yararlanamayacağını BM kararlaştırmıştır⁹³.

BMİHEB ve ek protokollerle güvence altına alınmış haklar noktasında yapılan değerlendirmeler dikkate alındığında, bildirgede insan hak ve özgürlüklerinin evrensel bir çerçevede yer aldığı ve bildirgede yer verilen hakların çağdaş anayasalarda yer alan insan hak ve hürriyetlerini geniş bir şekilde kapsadığı değerlendirilmektedir⁹⁴.

Keyman'ın⁹⁵ daha önce ifade ettiği gibi anayasal vatandaşlık önermesi öncelikle bireysel hak ve özgürlükleri kapsamaktadır. Ayrıca farklılıkların barış içerisinde bir arada bulunabilmeleri için öncelikle temel hak ve özgürlüklerin anayasal devlet yapısı içerisinde güvence altına alınması gerekmektedir. Bu bağlamda, çalışmamızda, temel hak ve özgürlükleri incelerken, Kapani'nin de ifade ettiği gibi çağdaş anayasalarda yer alması gereken temel hak ve özgürlükler, geniş bir açıdan BMİHEB'de yer aldığından bu metne yer verilmiştir. Ayrıca çalışmamızda temel ve özgürlükler sınıflandırılırken de bu bildirge ve sözleşmedeki sınıflandırmalar dikkate alınarak sırayla Medeni ve Siyasi Haklar ve Sosyal-Kültürel ve Ekonomik Haklar şeklinde bir ayrıma gidilerek bu haklar kavramsal açıdan açıklanacaktır. Ancak çalışmamızda BMİHEB'se de yer alan temel hak ve özgürlüklerin tamamı incelenmeyecektir. Çünkü çalışma konumuz olan anayasal vatandaşlık kavramı göz önünde bulundurularak temel hak ve özgürlüklere vatandaşlık-kimlik ilişkisi bakımından yer verilmektedir.

BMİHEB bir önsöz ve otuz maddeden oluşmaktadır. BMİHEB'nin önsözüne bakıldığında, insan haysiyet ve şerefine önemli olduğu ve bunun korunması gerektiği gibi kadın-erkek eşitliğine de değinmesinden dolayı önemli olduğunu belirtilmiştir. BM üyesi olan devletler BM şartını imzalayarak insan haklarına evrensel nitelikte saygı göstermek ve ırk, cinsiyet, din, dil ayrımı yapmadan herkese

⁹³ Ünal, **Temel...**, ss.36-37

⁹⁴ Kapani, **Kamu...**, s.63

⁹⁵ Keyman, **Türkiye'de Çokkültürlü...**, ss.218-219

temel hak ve özgürlükleri tanıma yükümlülüğünü kabul etmişlerdir. Bu bildirge, insan haklarının evrensel niteliğinin teyit edilmesi açısından önemli olduğu vurgulanmıştır⁹⁶.

BMİHEB'nin 1. ve 21. maddelerinde bireyin klasik haklarına, 22. ve 27. maddelerinde ise sosyal, ekonomik ve kültürel haklara yer verildiğini, ancak gerçekleştirilmesinin devletlerin kaynak ve imkanlarına bağlı olmasından dolayı evrensel niteliğinin sınırlandırıldığı vurgulanmıştır. Bu sebeple bildirgenin 22. ve 27. maddelerinde sosyal, ekonomik ve kültürel haklara daha az yer verildiği görülmektedir⁹⁷.

BMİHEB'nin güvence altına almış olduğu temel hak ve özgürlüklere bakılması⁹⁸, Ünal'ın yapmış olduğu değerlendirmeyi anlamamızda, temel hak ve özgürlükler kategorisine alınan hakları görmemiz açısından bizlere yardımcı olacağını düşünmekteyiz.

BMİHEB'nin 2. maddesi, bütün insanların ırk, cinsiyet, din, dil, siyasi düşünce farkı gözetilmeksizin eşit haklara sahip olduğunu vurgulamıştır. Kısacası, BMİHEB'de belirtilen hakların evrensel nitelikte olduğu ve bütün insanların bu hakka sahip olduğu belirtilmiştir.

BMİHEB'nin diğer maddelerinde ve bizim çalışmamızı(kimlik-vatandaşlık) ilgilendiren maddelerini ve Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi(BMMSHS) ve Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar Sözleşmesindeki(BMESKHS) sınıflandırmaları da göz önünde bulundurularak⁹⁹ temel hakları bir başlık altında toplarsak, şu bölümlerden oluşmaktadır:

⁹⁶ Ünal, **Temel...**, ss.114-115

⁹⁷ Ünal, **Temel...**, s.115

⁹⁸ **Ayrıntılı olarak maddeleri incelemek için bkz...** Birleşmiş Milletler İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi, 10 Aralık 1948

⁹⁹ **Ayrıntılı olarak maddeleri incelemek için bkz....** Birleşmiş İnsan Hakları Evrensel Bildirgesi(BMİHEB), 10 Aralık 1948, Birleşmiş Milletler Medeni ve Siyasi Haklar Sözleşmesi(BMMSHS) ve Birleşmiş Milletler Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar

Medeni ve siyasi haklar:

- Yaşama hakkı, kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı(3. madde)
- Özel hayatın korunması hakkı (12. madde)
- Seyahat etme ve yerleşme hakkı(13. madde)
- Vatandaşlık Hakkı(15. madde)
- Mülkiyet hakkı (17. madde)
- Düşünce, vicdan ve din özgürlüğü hakkı (18. madde,)
- İfade özgürlüğü (19. madde,)
- Toplanma ve dernek kurma hakkı (20. madde)
- Seçme, seçilme ve kamu hizmetlerine katılma hakkı (21. madde, 25.madde)

Ekonomik, Sosyal ve Kültürel Haklar:

- Çalışma Hakkı, eşit ücret hakkı ve sendika kurma veya üye olma hakkı (23. madde)
- Sağlık ve sosyal güvenlik hakkı (25. madde)
- Eğitim hakkı (26. madde)
- Kültür ve bilimsel gelişmelere katılma ve yararlanma hakkı (27. madde)

2.1.1. Medeni ve Siyasal Haklar

İnsanların sırf insan olmasından kaynaklanan haklarının dış baskılara ve devlet iktidarının müdahalesine karşı korunması önemlidir. Bu haklar kapsamında öncelikli olarak sivil ve siyasal haklar değerlendirilmektedir¹⁰⁰. Erdoğan, Birinci grup haklar kapsamında değerlendirdiği medeni(sivil) hak ve özgürlüklerin bireyin bağımsızlığının güvencesini oluşturmasının yanı sıra bireylere kendi isteklerine göre

Sözleşmesi(BMESKHS), Birleşmiş Milletler(BM) Genel Kurulu tarafından 16 Aralık 1966'da kurulunca kabul edilen sözleşmeler sırasıyla 23 Mart 1976 ve 3 Ocak 1976 tarihinde yürürlüğe girmiş sözleşmelerdir.

¹⁰⁰Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, ss.152-153

hayatlarını yönlendirmesi veya kurması temelini oluşturmaları bakımından önemli haklardan olduğu değerlendirilmiştir¹⁰¹. Aynı zamanda medeni(sivil) hak ve özgürlükler, kişilere güvenli bir özel alan sağlayan hakları kapsamakla birlikte bir toplumun üyesi olan bireylerin kendi istekleriyle, başkalarıyla da ortak etkinlikler yapmalarına imkan veren haklar kategorisi olarak değerlendirilmiştir¹⁰².

Medeni(sivil) hak ve özgürlükler, kişilerin serbest dolaşımlarını ve düşüncelerini açıklamalarını ve başkalarıyla serbestçe iletişimde bulunmalarını sağlayabilmeleri açısından büyük öneme sahiptir¹⁰³. Ancak asıl unutulmaması gereken nokta ise medeni haklardan faydalanan vatandaşların devlet karşısında bu haktan eşit bir şekilde faydalanması için bu hakların anayasal güvenceler altına alınmasının önemli olduğu öne sürülmektedir¹⁰⁴.

Siyasal hak ve özgürlüklerin, gelişim süreci ve ortaya çıkış dönemi, genel anlamda vatandaşlık kavramından söz etmeye başladığımız dönemlere rastlamaktadır¹⁰⁵. Çünkü siyasi hak ve özgürlükler kişinin vatandaş veya bir toplumun üyesi statüsüne sahip olmasını sağlayan ve bu statüyle toplumun her alanında var olmasını ve kamu işlerinde hesap sormasını sağlayan haklardır. Aynı zamanda siyasi haklar aslında medeni hakların kamusal hayattaki uzantıları olarak değerlendirebilir¹⁰⁶.

Medeni(sivil) haklar kişilerin kendi özel hayatlarını ve alanlarını korumaları, kişilerin bağımsızlığını ve başka insanlarla gönüllü işbirliği yapmasını nasıl güvence altına alınıyorsa, aynı şekilde siyasi haklarda kişinin içinde bulunmuş olduğu devlet içerisinde de kişilerin kendi kaderlerini belirleyen noktalarda ve kamusal alandaki katılımının güvence altına alınması açısından önem arz etmektedir. Aynı zamanda

¹⁰¹ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, s.151

¹⁰² Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, s.151; İnsan Hakları Başkanlığı, **İnsan...**, Ankara, 2006, s.49

¹⁰³ Erdoğan, **Anayasal...**, ss.306-307,

¹⁰⁴ Gerd Baumann **Çokkültürlülük Bilmecesi**, (çev. Işıl Demirakın), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Nisan 2006, s.17

¹⁰⁵ Marshall, **Yurttaşlık...**, s.13

¹⁰⁶ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, s.151

siyasal haklara sahip olan kişi kamusal alanda var olarak özel alandaki bağımsızlığını sağlayarak sivil hak ve özgürlüklerini güvence altına almış olacaktır¹⁰⁷. Ancak demokratik-anayasal bir devlette siyasi hak ve özgürlükleri sağlamanın yolunun devlet iktidarının bireysel özgürlükler ile sınırlandırılması ve siyasi özgürlükler ile de denetim altına alınmasıyla sağlanabilecektir¹⁰⁸.

Siyasal haklar, insanların birbirleriyle eşit olmalarından dolayı siyasete eşit olarak katılımlarını ifade etmektedir. Siyasal bir topluluğun amacı beraber yaşayan insanların evrensel gereksinimlerini karşılamaktır. Aynı zamanda bir topluluğun üyesi olmak, bireylerin seçme ve seçilme, siyasi faaliyetlerde bulunma haklarına sahip olmaları bakımından yeterlidir¹⁰⁹. Ancak seçme ve seçilme bağlamındaki siyasi hakların bütün vatandaşları kapsayıcı şekilde olması önemlidir¹¹⁰.

Siyasi hak ve özgürlükler vatandaşların devlet yönetimine katılmalarını ve siyasi karar alma mekanizmalarını etkileyerek vatandaşları devlet karşısında aktif getirecektir¹¹¹. Aynı zamanda bireyler siyasi haklarını kullanarak, kamusal alanda var olarak aslında özel alanlarını korumaktadırlar. Bu açıdan siyasi haklar hem kamusal hem de özel alanda da bireylerin korunması açısından önemlidir¹¹².

2.1.1.1. Yaşama Hakkı, Kişi Özgürlüğü ve Güvelliği Hakkı

BMİHEB'nin 3. maddesinde kişilerin temel haklar ve özgürlüklerinden olan medeni haklar kapmasına değerlendirilen yaşama hakkına, kişi özgürlüğü ve güvenlik hakkına herkesin sahip olduğu belirtilmektedir.

İnsanları; devlete karşı koruyan dokunulmaz, devredilmez ve vazgeçilemeyecek doğal hakların başında gelen yaşam hakkının, insanları maddi ve

¹⁰⁷ Erdoğan, *Anayasal Demokrasi...*, s.151

¹⁰⁸ Erdoğan, *Anayasal...*, ss.306-3077,

¹⁰⁹ Turhan, *Anayasal...*, s.50-51

¹¹⁰ Habermas, *Ötekiyle Olmak...*, s.96

¹¹¹ Erdoğan, *Anayasal...*, 306-307,

¹¹² Habermas, *Ötekiyle Olmak...*, ss.152-153

manevi olarak koruduğu ifade edilmektedir. Aynı zamanda yaşam hakkı diğer hak ve hürriyetlerin temeli olarak değerlendirilmektedir¹¹³. Bu bağlamda yaşama hakkının devamı niteliğinde kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkı insanın özünü oluşturmakla¹¹⁴ birlikte kişinin yaşama hakkı, maddi ve manevi varlığının devamı olduğu için bu hakkın güvence altına alınmasıyla diğer haklardan yararlanmasına olanak sağlanmış olacaktır¹¹⁵.

Kısacası, insan eşitliğinin evrensel bir değer olduğu göz önünde tutularak herkese eşitlik çerçevesinde saygı duymak ve hiç kimsenin yaşama ve kişi özgürlüğü hakkından mahrum bırakılmaması gerekmektedir¹¹⁶. Ancak dikkate alınması gereken bir diğer noktası ise kişi özgürlüğü hakkının başkalarına zarar vermeden her şeyi yapma hakkı olarak anlaşılması gerekmektedir¹¹⁷.

2.1.1.2. Özel Hayatın Korunması Hakkı

BMIHEB'nin 12. maddesi özel hayatın korunması ve güvence altına alınmasına yer vermiştir. 12. maddede hiçkimsenin özel yaşamı, ailesi, konutu ve haberleşme özgürlüğünün keyfi olarak engellenemeyeceği ve bu hakkın yasalar tarafından güvence altına alınması gerektiğine yer verilmiştir.

Özel hayatın korunmasının anayasal güvence altına alınma amacı, kişinin kendini geliştirmesi ve onu kendisiyle baş başa bırakma, kişiye ait olan şeylerin başkalarının müdahalelerinden korunması esasına dayandığı öne sürülmektedir¹¹⁸. Bu bağlamda demokratik-anayasal bir devletin gereklerinin, kişilerin dokunulmaz alanlarının korunması ve devlet iktidarının sınırlandırılmasının gerektiği

¹¹³ Necmi Yüzbaşıoğlu **Anayasa Hukukunun Temel Kavramları ve Türk Anayasa Hukuku**, Ankara:Turhan Yayınevi, 2003, s.23

¹¹⁴ Akıllıoğlu, **İnsan...**, s.11

¹¹⁵ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.24

¹¹⁶ Erdoğan, **Anayasal...**, s.148

¹¹⁷ Ünal, **Temel...**, s.33

¹¹⁸ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.25

belirtilmiştir. Ayrıca bu hakkın devletten talep edilmesinde temel etkenin insan haklarını teminat altına almak olduğu dikkate alınmalıdır¹¹⁹.

2.1.1.3. Seyahat Etme ve Yerleşme Hakkı

BMİHEB'nin 13. maddesinde medeni haklar kapsamında değerlendirilen seyahat etme ve yerleşme hakkı, herkesin devlet sınırları içerisinde istediği yerde oturma özgürlüğüne ve herkesin kendi ülkesi ve herhangi bir ülkeden ayrılma hakkına sahip olduğunu ve bu hakkın güvence altında alınması gerektiğine yer verilmiştir.

İnsanların seyahat özgürlüğü hakkı, olağanüstü durumlar dışında kısıtlanmaması ve güvence altına alınması gerekmektedir. Çünkü bu hakkın kişilerin kendilerini geliştirilmelerinde önemli bir etken olmasının yanında insanların mutlu olmasını sağlaması açısından da önemli bir haktır¹²⁰. Aynı zamanda yerleşme ve seyahat özgürlüğü ve hakkının tanınmasıyla kişinin maddi ve manevi varlığını özgürce geliştirmesi amaçlamaktadır¹²¹. Bu bağlamda temel hak ve özgürlükler kapsamında değerlendirilen bu hakkın anayasalarda güvence altına alınması gerektiği düşünülmektedir.

2.1.1.4. Vatandaşlık Hakkı

BMİHEB'nin 15. maddesinde siyasi haklar kapsamında değerlendirilen vatandaşlık hakkı, herkesin bir vatandaşlığa hakkının olduğu ve kimsenin keyfi olarak vatandaşlıktan çıkarılamayacağına dayandığı belirtilmektedir.

Vatandaşlık hakkı, milletlerarası hukukta, bir devlete aidiyeti belirleyen ve kişiye ait olan bir hak olarak ifade bulmuştur. Bu özelliğiyle vatandaşlığın bir

¹¹⁹ Erdoğan, **Anayasal...**, s.128; İnsan Hakları Başkanlığı, **İnsan...**, s.57

¹²⁰ İlhan F. Akın **Temel Hak Ve Özgürlükler**, İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1971, s.186

¹²¹ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.26

devletin üyelerini yabancılardan veya başka devletlerin vatandaşları olanlardan ayırmakta olduğu söylenmektedir. Kişi bu hakla devletin vatandaşlarına sağlamış olduğu hak ve ödevlere sahip olabilecek ve üyesi olduğu devlete, vatandaşlık hakkıyla ekonomik ve siyasal hayata katılmış olacaktır. Aynı zamanda vatandaşlık hakkıyla kişi seçme, seçilme haklarına da sahip olacaktır. Tabiki kişinin hukuki bir şahsiyet olarak kabul görmesi hak ve özgürlüklerin korunması ve sağlanması açısından önemlidir¹²². Vatandaşlık hakkına sahip olarak kişinin kimliğiyle kabul görmesi önemlidir, yoksa bu hakkın çok fazla bir anlam ifade etmeyeceği belirtilmektedir¹²³.

Günümüzde, modern devletlerde yabancılarında devletteki vatandaşlarla aynı haklara ve ödevlere sahip olduğu değerlendirilmektedir¹²⁴. Ancak bu hakların yabancılara tanındığı durumlarda eşit vatandaşlık haklarına göre tanınması önemlidir¹²⁵.

2.1.1.5. Mülkiyet Hakkı

BMİHEB'nin 17. maddesinde yer alan mülkiyet hakkı, herkesin tek başına ve başkalarıyla ortak olarak bu hakka sahip olduğu ve bu haktan kimsenin yoksun bırakılmaması gerektiği belirtilmektedir.

Mülkiyet, insanın bir nesneye veya mala sahip olmasını ifade eden bir kavramdır. Bu noktada mülkiyet hakkı ise kişinin sahip olduğu şeyler üzerinde tasarruf sahibi olması ve istediği şekilde kullanması veya yararlanmasını sağlayan bireysel bir hak olarak değerlendirilmektedir¹²⁶.

¹²² Nomer, **Vatandaşlık...**, s.3-4

¹²³ Nafiz Tok **Kültür, Kimlik ve Siyaset**, İstanbul: Ayrıntı Yayınları, 2003, s.142

¹²⁴ Nomer, **Vatandaşlık...**, s.16

¹²⁵ Tok, **Kültür...**, s.142

¹²⁶ Doğan, **Modern...**, s.247; Karl Marx **Bencil İnsanın Hakları**, Michael Rosen, Jonathan Wolff(der.), “Siyasal Düşünce”, (çev. Sevdâ Çalışkan-Hamdi Çalışkan), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006, s.239

Mülkiyet, sözleşme ve girişim hakları iktisadi olarak nitelendirilmektedir, ancak medeni(sivil) haklar kategorisi kapsamında yer alırlar. Bu hakların iktisadi haklar olarak nitelendirilmesinin sebebi ise doğrudan etkinlik alanını işaret etmesinden kaynaklanmaktadır. Ancak bu sebepten dolayı bu hakların, ekonomik ve sosyal haklarla karıştırılmaması gerekmektedir. Çünkü bu haklar bireysel özgürlüğün iktisadi alana yansımalarının boyutunu ifade etmektedir. Unutulmaması gereken nokta ise mülkiyet hakkının tanınmadığı bir sistemde medeni hakların kullanılmasına maddi olarak imkan olmayacaktır¹²⁷.

2.1.1.6. Düşünce, Din ve Vicdan Özgürlüğü Hakkı

BMİHEB'nin 18. maddesinde yer alan düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkına herkesin sahip olması gerektiği ve herkesin dininin gereklerini serbestçe yerine getirebilmesi gerektiği vurgulanmıştır.

Medeni haklar kapsamında değerlendirilen düşünce, din ve vicdan özgürlüğü hakkı¹²⁸ kişinin kişiliğini ve manevi varlığını oluşturmasının ötesinde demokratik bir devlet yapısının ön koşulu olarak değerlendirilmesi gerekmektedir¹²⁹. Aynı zamanda insanoğlunun bütün davranışlarının temelinde düşüncenin var olduğu unutulmamalıdır. Bu sebepten dolayı bu haklar, bütün anayasalarda ve yasalarda güvence altına alınmaktadır. Düşünce özgürlüğü diğer hakların temelini oluşturması bakımından da ayrı bir öneme sahiptir. Düşünce özgürlüğüyle kişi fikirlerini başkalarıyla paylaşmak istediği zaman bu hak toplanma özgürlüğüne dönüşebilir. Kişi buna benzer dini konularda veya siyasi konularda açıklama yapması durumunda düşünce özgürlüğü, ifade özgürlüğü veya din ve vicdan özgürlüğüne dönüşebilmektedir. Kısacası, düşünce özgürlüğü diğer hak ve özgürlüklerin temelini oluşturmasından dolayı öncelikli haklar kapsamında değerlendirilmektedir¹³⁰.

¹²⁷ Erdoğan, **Anayasal...**, s.308-309

¹²⁸ Mustafa Erdoğan **Sivil Özgürlük Olarak Din Ve Vicdan Özgürlüğü**, Murat Yılmaz (der.), Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 2005, s.24

¹²⁹ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.26

¹³⁰ Akın, **Temel...**, ss.145-147

Din ve vicdan özgürlüğü ise gerçekte düşünce özgürlüğünün devamı niteliğindeki bir hak ve özgürlük olduğu değerlendirilmektedir. Din özgürlüğü hakkına sahip olan bireylerin yasalar karşısında eşit olduğu gibi dininin gerekleri olan inanç, ibadet, eğitim haklarını da bünyesinde güvence altına alan bir haktır. Din özgürlüğü hakkının bir yanında ibadet diğer yanında ise düşüncenin var olduğu unutulmamalıdır¹³¹.

Kişilere din özgürlüğü hakkının sağlanması için bu hakkın anayasal güvence altına alınması yeterli değildir. Bu hakkın tam bir güvence altına alınması için öncelikle laik bir devlet yapısının varlığının önemli olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca din özgürlüğü'nün tarafsız bir devlette diğer haklardan üstün tutulmaması gerekmektedir. Bu bağlamda anayasal devlet, vatandaşların inançlarını yaymak, dinleri konusunda eğitim almak ve aynı dini paylaşımlarla bir araya gelmesini anayasal güvence altına alması gerektiği ifade edilmektedir. Aynı zamanda tarafsızlık ve laiklik ilkesini hayata geçirmiş bir anayasal devlette din, kamusal bir hizmet olarak kabul edilmemelidir. Anayasal devletin bu noktadaki görevi vatandaşların dinsel inançlarına uygun davranabilme haklarını güvence altına almak ve gerekli düzenlemeleri yaparak bu haklara yaklaşmak şeklinde olmalıdır¹³².

Din özgürlüğü hakkının güvence altında olduğu bir devlette hiçkimse dini inancına ve vicdani kanaatine ters düşen bir din eğitimi alma noktasında zorlanmaması gerektiği ifade edilmektedir. Bu noktada eğitim-öğretim kurumlarında bir dinden hareket ederek, bu dinin gereklerini öğretmek ve eğitim alanların öğrenmesini zorlamak anayasal bir devlette olmayacağı gibi bu durumun bireylerin din özgürlüğü hakkının ihlal edilmesi anlamına gelecektir¹³³. Aynı zamanda din ve vicdan özgürlüğünün özel hayatta veya bireysel alanda ön plana çıkmakla beraber kamu hayatını ilgilendiren sonuçlarının da var olduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

¹³¹ Mehmet Taplamalıoğlu **Devlet Ve Din**, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları:156, 1983, ss.293-294,

¹³² Çetin Özek **Devlet ve Din**, İstanbul: Ada Yayınları, 1970, s.17

¹³³ Erdoğan, **Sivil Özgürlük...**, ss.26-27

Bu durumda din özgürlüğünün korunması ile kamu hayatının gerekleri arasında çatışmalar çıkabilecektir, ancak din özgürlüğü ile kamu yararını dengeleyerek, din özgürlüğünün kamu alanıyla ilgili olan ilişkilerinin anayasal güvence altına alınmasının önemli olduğu vurgulanmaktadır¹³⁴.

Laik devlet ilkesinin kabul edilmesine rağmen birçok devlet ile din kuruluşları arasındaki ilişki devam etmiş ve böyle bir ilişkinin var olduğu devletler bir dine sahip oldukları kabul edilmektedir¹³⁵. Anayasal-laik bir devlette olması gereken ise anayasal sistemden ve kamu hizmetlerini düzenleyen kurallardan dinle ilgili kuralların çıkarılmasıyla farklı dinlerin veya dinsel grupların bir arada yaşamasın mümkün olacağı öngörülmektedir. Devletin dinler noktasında olduğu kadar mezhep farklılıkları noktasında da tarafsız olması gerekmektedir¹³⁶. Unutulmaması gereken nokta ise insan hak ve özgürlüklerine sahip kişilerin bir dine inanıp inanmadıkları dikkate alınmalıdır. Çünkü din ve vicdan özgürlüğü hakkı sadece dindarları değil bir dine sahip olmayanları da kapsamalıdır. Din ve vicdan özgürlüğü aynı zamanda inanmayanları da inanma noktasındaki zorlamalara karşı bireyi güvence altına alması açısından dikkate alınması gereken bir hak olduğu ifade edilmektedir¹³⁷.

Yapılan değerlendirmeler ışığında, dinler bireylere inançlarına göre yaşama özgürlüğü tanımaktadır. Aynı zamanda bireylere inançlarını yayma hakkını sağladığı gibi inkâr etme hakkının da anayasal güvence altına alınması bakımından önemli bir hak olduğu ve bu noktada bireylerin herhangi bir ayrımla karşılaşmadan inançlarına uygun olarak hayatlarını yönlendirmelerine müsaade edilmesinin önemli olduğu değerlendirilmektedir¹³⁸.

¹³⁴ Erdoğan, *Sivil Özgürlük*..., ss.26-27-29

¹³⁵ Soysal, *100*..., s.171

¹³⁶ Soysal, *100*..., s.171

¹³⁷ Erdoğan, *Sivil Özgürlük*..., s.25

¹³⁸ Kymlicka, *Çokkültürlü*..., ss.137-139

2.1.1.7. İfade Özgürlüğü Hakkı

BMİHEB'nin 19. maddesinde herkesin düşünce ve anlatım özgürlüğüne sahip olduğu ve kimsenin bu haklardan mahrum bırakılmaksızın, bilgi ve düşüncelerini paylaşmak ve yayma hakkına sahip olduğunu belirtilmektedir. Aynı zamanda İnsan ve Yurttaşlık Hakları Beyannamesi'nin(1789) 11. maddesinde de, düşünce özgürlüğü hakkına herkesin sahip olması gerektiği ve kişinin her konuda konuşabilmesi ve fikirlerini açıklamaya sahip olduğu belirtilmektedir.

Düşüncenin açıklanması veya ifade edilmesinin kolaylaşmış olmasından dolayı günümüzde, bu hakkın kurallara bağlanmasına ve anayasalarda ele alınmasına yol açtığı söylenmektedir¹³⁹. Aynı zamanda düşüncenin devamı olan ifade özgürlüğü¹⁴⁰, demokratik bir toplumun varlığı için önemli olmakla birlikte diğer hak ve özgürlüklerin ön koşulu olarak değerlendirilmesi doğru olacaktır¹⁴¹.

Düşünce özgürlüğünün en önemli özelliği, bireylerin düşüncelerini dış dünyaya yansıtma veya ifade etme hakkına sahip olmasıdır¹⁴². Eğer bu hak bireylere verilemezse insanların düşüncelerinden ne bireyler ne de toplum yararlanamaz ve o zaman düşünmenin çok fazla bir anlam ifade etmeyeceği değerlendirilmektedir¹⁴³. Ancak düşünce özgürlüğünün olduğu bir toplumda, ifade özgürlüğü veya düşüncelerin açıklanmasının, yasaklanması yanlış olacaktır. Böyle bir durumun bireylerin kişisel gelişimini olumsuz etkileyeceğini düşünerek vatandaşların gerçeği bulması, toplumsal ve siyasal kararlara katılması ve kişisel, kültürel, ekonomik her türlü gelişimini sağlanması için vatandaşların düşüncelerini ifade etme ve açıklama özgürlüğü haklarına sahip olmalarının gerektiğini belirtilmektedir. Aynı zamanda insanların bu hakkı kötüye kullanacaklarını düşünerek farklı görüşleri susturmak, yanlış bir tercih olarak değerlendirilmektedir¹⁴⁴.

¹³⁹ Akın, **Temel...**, s.146

¹⁴⁰ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.26

¹⁴¹ Baskın Oran **Türkiye'de Azınlıklar**, İstanbul: İletişim Yayınları, 2008, s110

¹⁴² İnsan Hakları Başkanlığı, **İnsan...**, s.75

¹⁴³ Sami Selçuk, "Düşün Özgürlüğü", **Türkiye Günlüğü**, Sayı:74, (2003), s.36

¹⁴⁴ Sami Selçuk, **Düşün...**, ss.39-40

2.1.1.8. Toplanma ve Dernek Kurma Hakkı

BMİHEB'nin 20. maddesinde temel hak ve özgürlüklerden kapsamında değerlendirilen toplanma hak ve özgürlüğüne herkesin sahip olması gerekliliği belirtilmektedir.

Toplanma hak ve özgürlüğü, toplumsal gerekliliği olan temel hak ve hürriyetler bünyesinde güvence altına alınmıştır. İnsanlar belirli amaçlar için veya ortak düşünce ve duygularla bir araya gelirler. Bu bağlamda bireylerin başkalarıyla birlikte bir şeyler paylaşmaları, birlikte olma duygusundan kaynaklanan insani bir hak olduğu unutulmamalıdır¹⁴⁵. Bu noktada bireylerin toplanma özgürlüğü hakkına sahip olması gerekliliği ön plana çıktığı vurgulanmaktadır. Aynı zamanda bu hakkın kişilerin fikirlerini ve düşüncelerini başkalarıyla paylaşmaları temeline dayanması daha önce de düşünce özgürlüğü kapsamında değerlendirildiği gibi toplanma ve dernek kurma hakkı düşünce özgürlüğünün devamı olarak görülmektedir¹⁴⁶.

Toplanma hak ve özgürlükleri kapsamında değerlendirilen dernek kurma özgürlüğü de aynı düşünceyi paylaşan insanların, düşüncelerini savunabilmeleri için dernek kurmalarının mümkün olabileceği öne sürülmektedir. Bu bağlamda insanların her alanda kendilerini geliştirebilmeleri ve fikirlerini açıkça tartışmalarını gerektirmektedir. Bundan dolayı toplumun üyelerinin siyasal, kültürel, sosyal ve her alanda örgütlenmelerine müsaade edilmelidir. Ayrıca üzerinde önemle durulması gereken bir başka nokta ise dernek kurma veya bir derneğe katılma hakkının toplu olarak kullanılan kişisel bir hak olduğudur¹⁴⁷.

Kısacası dernek kurma hakkını, kişilerin biraraya gelerek topluluk halinde ortak amaçlarını gerçekleştirmek için kullandıkları bu hak, aynı zamanda siyasi

¹⁴⁵ Doğan, **Modern...**, s.246

¹⁴⁶ Akın, **Temel...**, s.153

¹⁴⁷ Akın, **Temel...**, s.175

partiler olmak üzere tüm grupların biraraya gelmelerinin de kaynağını teşkil ettiği belirtilmektedir¹⁴⁸.

2.1.1.9. Seçme, Seçilme ve Kamu Hizmetlerine Girme Hakkı

BMİHEB'nin 9. maddesinde herkesin seçimlerle yönetime katılma ve kamu hizmetlerin girme hakkının, güvence altına alınması gerektiği belirtilmektedir.

Bu hakkın başlıcalarını; seçme, seçilme hakkı ile siyasi parti kurma veya üye olma hakkının oluşturduğu belirtilmektedir. Ayrıca demokrasiye dayanan siyasal katılım hakkının temel araçlarının ise oy vermek olduğu ifade edilmektedir. Aynı zamanda seçme ve seçilme hakkı, demokrasinin hayata geçirilmesi ve bireylerin kamusal hayata katılımlarını sağladığı için önemli bir hak olarak değerlendirilmektedir¹⁴⁹. Bu bağlamda çoğulcu toplumlarda seçim hakkının, halkın siyasi hayata katılma noktasında esas unsur olduğu vurgulanmaktadır. Ancak seçmene alternatifler sunan siyasi partilerin varlığı önem teşkil etmektedir¹⁵⁰. Çünkü siyasi partiler halka, yönetime aktif olarak katılma imkânı sağlaması ve farklı görüşlerin siyasal hayata yansımaları açısından önemlidir¹⁵¹. Aynı zamanda vatandaşların seçmen olabilmesi için servet, eğitim, cinsiyet ve ırk bakımlarından ayırım yapılmaksızın özgür bir şekilde seçme ve seçilme haklarını kullanması gerekmektedir¹⁵².

Vatandaşların hiçbir baskı ve zorlama olmadan serbest iradeleriyle seçme haklarının korunması önemlidir. Bu bağlamda anayasal ve demokratik bir devlette vatandaşların seçme hakkını kullanması konusunda zorlamaların varlığı doğru olmayacaktır. Aynı zamanda seçim sistemlerinin de tarafsız bir devlet çerçevesinde

¹⁴⁸ Yüzbaşıoğlu, *Anayasa...*, s.29

¹⁴⁹ Erdoğan, *Anayasal...*, ss.307-314

¹⁵⁰ Yüzbaşıoğlu, *Anayasa...*, ss.51

¹⁵¹ Yüzbaşıoğlu, *Anayasa...*, ss.51; Ergun Özbudun *Siyasi Partiler*, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No:440, 1983, s.4; "Siyasi partiler, özü bakımından halkın siyasete katılmasının araçlarıdır. Öyleyse, siyasi parti tanımının da, siyasal katılma unsuruna birinci derecede ağırlık verilmesi gereklidir."

¹⁵² Yüzbaşıoğlu, *Anayasa...*, ss.51-52

ayrım yapılmadan düzenlenmesi ve siyasi partiler arasında ayrım yapılmaması önemlidir. Çünkü seçmenlerin tercihlerini etkilemek¹⁵³ devlette veya bir toplumda tüm üyeleri bağlayıcı nitelik taşıyan siyasi kararların alınması ve bu kararların uygulanması meşruluk zeminine oturmak zorundadır. Toplumsal rızanın olmadığı böyle bir yönetimin zorba olacağı unutulmamalıdır¹⁵⁴.

Siyasi parti “Merkezi ve yerel düzeyde örgütlenmiş, siyasi iktidarı elde etmeyi ve kullanmayı amaçlayan ve bunun için de halkın desteğini sağlamaya çalışan sürekli bir kuruluştur.” şeklinde tanımlanmıştır¹⁵⁵.

Seçim sistemleriyle etnik ve kültürel grupların dışlandığı bir devlette demokratik anlayıştan söz edilemez. Bu nedenle etnik, kültürel ve dinsel grupların ulusal toplumun parçalarını oluşturduğu yerlerde bu tip sorunların çözümü için siyasal özgürlüklerin verilmesinin yanında seçim sistemlerinin de küçük toplulukların siyasal temsiline olanak verecek şekilde düzenlenmesi demokratik bir toplum için doğru olacaktır¹⁵⁶.

Yapılan değerlendirmeler çerçevesinde vatandaşların seçme ve seçilme haklarını kullanarak özgür iradeleriyle oluşturmuş oldukları yönetimin halkın genel iradesini yansıtması açısından kadın-erkek farkı gözetilmeksizin tüm bireylerin eşit oy hakkına sahip olması gerekmektedir. Bunun yanı sıra toplumu oluşturan farklı toplulukların veya kimliklerin yasal olarak güvence altına alınması, düşünce ve ifade özgürlüğünün sağlanması, milliyetçi ve ırkçı örgütlerin özgür iradeyi bozmalarını engelleyecek yasal düzenlemelerin yapılması, genel iradenin yönetime yansımaları için gerekli düzenlemelerin yapılması ve herkesin eşit şekilde siyasi hayata katılması açısından seçme-seçilme hakkı önemlidir¹⁵⁷.

¹⁵³ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.57

¹⁵⁴ Levent Köker **Demokrasi, Eleştiri ve Türkiye**, Ankara: Dipnot Yayınları, 2008, s.338

¹⁵⁵ Erdoğan, **Anayasal...**, s.306

¹⁵⁶ Erdoğan, **Anayasal...**, s.306

¹⁵⁷ Ekinci, **Vatandaşlık...**, s.216

2.1.2. Sosyal, Ekonomik ve Kültürel Haklar

Sosyal, ekonomik ve kültürel haklar, bireylerin kendilerini maddi ve manevi olarak geliştirmeleri açısından önemli haklardır. İnsanın sosyal bir varlık olması gereği birtakım ihtiyaçlarının karşılanmasını devletten talep edecektir. Ancak bu hakların devlet tarafından karşılanması imkan ve şartlar ölçüsünde olacağı unutulmamalıdır¹⁵⁸. Bu haklar toplum ve devlet tarafından yerine getirilmesi gereken haklar kategorisinde değerlendirilmelidir¹⁵⁹.

Sosyal haklara baktığımız da bu hakkın geliştirilmesindeki ve ortaya çıkmasındaki temel amacın toplumsal eşitsizlikleri ortadan kaldırmak olduğu savı öne sürülmektedir. Bu noktada devletlerin ekonomik gücü çok önemlidir. Devlet ise sosyal hakları hayata geçirilebilmesi için vatandaşlara fırsat eşitliği çerçevesinde bütün vatandaşların sosyal ve ekonomik haklardan faydalanmasını sağlamalıdır¹⁶⁰.

Kültürel haklara değinilmeden önce sosyolojik bir kavram olan “kültür”¹⁶¹ kavramı açıklanmakla birlikte bu kavramın siyasal alan içerisinde yer bulmasındaki etkenler açıklanarak kültürel haklar incelenecektir.

Kültür; aynı toplum içerisinde yaşayan ve geleneği paylaşan insanların inançlarını, bağlılıklarını, düşüncelerini, davranışlarını, yaşamın belirlenmesinde kaynak rolünü üstlenen bir kavramı ifade etmektedir¹⁶².

Sosyolojik bir kavram olan kültür kavramı, insanın aynası olduğu ve bireylerin kimlikleri ve yaşama dair bakış açılarını oluşturmaları açısından temel

¹⁵⁸ Doğan, **Modern...**, s.253; Ünal, **Temel...**, ss.42-115

¹⁵⁹ Soysal, **100...**, s.131

¹⁶⁰ Marshall, **Yurttaşlık...**, s.33

¹⁶¹ Köksal Alver **Siyasal Eylem Alanı Olarak Kültür**, Köksal Alver-Necmettin Doğan (der.), “Kültür Sosyolojisi”, Ankara:Hece Yayınları, Şubat 2007, 129

¹⁶² Tok, **Kültür...**, s.90; Alver, **Siyasal...**, s.137; Mustafa E. Erkal **Sosyoloji(Toplum Bilimi)**, İstanbul:Der Yayınları, 1993, s. 134; Kültür kavramı ve tarihsel süreci hakkında detaylı bilgi için bkz...Gürses Hakan **Kültür Kavramı Üzerine**, Köksal Alver-Necmettin Doğan (der.), “Kültür Sosyolojisi”, Ankara: Hece Yayınları, Şubat 2007

etkenlerin başında kültürün olduğu ifade edilmektedir. Bu nedenlerden dolayı kültür kavramının siyasal alanın içerisinde yer aldığı belirtilmektedir¹⁶³.

Bu değerlendirmeler ışığında kültürel üyeliğin kişinin kendini tanımlaması açısından önemli olduğu belirtilmektedir. Kültür tanımlamasından hareketle kültür hakkının ise kişinin kendinin tanımlaması ve tanımladığı kültürle var olması hakkı olarak değerlendirilmelidir¹⁶⁴.

Kültürel kimlik veya kültürel haklar ile ilişkili haklara baktığımız da ise, çokkültürlü bir toplumda farklılıkların veya kültürel niteliklerle farklılaşan grupların kendi özelliklerini yaşayıp geliştirmeleri ve kendilerinin güvence altına alınmasını amaçlayan haklar olarak değerlendirilmesi daha doğru olacağı değerlendirilmektedir. Kültürel kimliğin bir hak olarak görülmesi, herkesin kendi kültürüne ait şeyleri koruması ve sonraki nesillere aktarmasını sağlayan haklar kategorisindedir¹⁶⁵. Bundan dolayı kişilerin seçmiş olduğu kültürel kimliğe dair birtakım hakları bulunmaktadır. Ancak kültür hakkını haklı kılan ve bu hakkın öznesinin bireyler olduğu göz önünde tutulmalıdır. Bireyin bir kültüre sahip olması bu haklara sahip olması için yeterli görülmelidir ancak bu hakka sahip olanların toplumun üyesi olan bireyler olarak var oldukları unutulmamalıdır¹⁶⁶.

Yapılan değerlendirmeler ışığında, kültür hakkının bir kimsenin kendi kültürünü yaşama ve kültürüyle toplumsal alanda var olmasını amaçlayan ve bu hakkı güvence altına alan bir hak kategorisindedir¹⁶⁷. Bu bağlamda kültür hakkının anayasal güvence altına alınması gerekliliğinin ön plana çıkmaktadır.

¹⁶³ Alver, **Siyasal...**, s.129

¹⁶⁴ Tok, **Kültür...**, ss.90-120

¹⁶⁵ Mithat Sancar, "Kürt Sorununda Barış Ama Nasıl?", **Birikim Dergisi**, Sayı:195, (Temmuz 2005), s.63

¹⁶⁶ Tok, **Kültür...**, ss.148-151

¹⁶⁷ Tok, **Kültür...**, ss.152-153

2.1.2.1. Çalışma, Eşit Ücret ve Sendika Kurma veya Üye Olma Hakkı

BMİHEB'nin 23. maddesinde herkesin çalışma, işini özgürce seçme, adil koşullarda eşit ücret hakkına ve herkesin çıkarının korunması adına sendika kurma veya üye olma hakkının korunması gerektiği belirtilmektedir.

Ekonomik haklar kapsamında değerlendirilen çalışma hakkı, kişinin istediği ve yeteneklerine uygun olarak istihdam edilme hakkına sahip olması anlamını ifade etmektedir¹⁶⁸. Aynı zamanda çalışma hakkının sosyal hakların bir parçası da olduğu ileri sürülmekle birlikte, bu hakkın çalışma ve mesleğini seçebilme, adil ve eşit ücret, tatil hakkı gibi hakları bünyesinde barındırdığı ifade edilmektedir¹⁶⁹.

Çalışma hakkının ana unsurunu emek oluşturmaktadır¹⁷⁰. Emeğin karşılığını oluşturan ücretin ise¹⁷¹ adil ve en azından bir kişinin geçimini sağlaması açısından yeterli olması gerekmektedir. Ücret noktasında adaletin sağlanması ise asgari bir ücretin belirlenmesi ve bunun uygulamaya geçirilmesi ile doğru olacağı vurgulanmaktadır. Ancak asgari ücretin bir kişinin veya bir ailenin geçimini sağlayacak ölçüde olması önemlidir. Aynı zamanda çalışanların biraraya gelip haklarını savunabilmeleri, emeğinin karşılığını almak adına sendika kurma veya bir sendikaya üye olma hakkının anayasal güvence altına alınmasının doğru olacağı değerlendirilmektedir¹⁷².

2.1.2.2. Sağlık ve Sosyal Güvenlik Hakkı

BMİHEB'nin 25. maddesinde herkesin kendisi ve ailesinin refahı ve sağlığı için sağlık hakkına sahip olması ve işsizlik, yaşlılık, hastalık gibi durumlar için ise sosyal güvenlik hakkının sağlanması gerektiği belirtilmektedir.

¹⁶⁸ Marshall, **Yurttaşlık...**, s.10

¹⁶⁹ Bülent Algan **Ekonomik, Sosyal Ve Kültürel Hakların Korunması**, Ankara: Seçkin Yayınları, 2007, s.32

¹⁷⁰ Doğan, **Modern...**, s.253

¹⁷¹ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.38

¹⁷² Algan, **Ekonomik...**, ss.259-263

Sosyal hak olarak değerlendirilebilecek ve uluslararası sözleşmelerde her zaman yer bulmuş olan sağlık hakkı, insan onuruyla ve yaşam hakkıyla ilişkili olarak değerlendirilebilecek bir haktır¹⁷³. Bu noktada kişinin hayatını devam ettirmesi, ruh ve beden sağlığı için devletin sağlık hizmetlerini sağlaması ve bu noktada düzenlemelerin yapılması önemlidir¹⁷⁴.

Sosyal güvenlik, genel olarak toplum içerisinde “dezavantajlı” konumda bulunanların durumlarını düzeltmeye yönelik bir hak olarak değerlendirilmektedir¹⁷⁵. Bu bağlamda, herkese çalışma imkanı sağlanmış bir devlette, çalışmayanların veya çalışamayanların, yaşlıların, hasta olanların sosyal güvenlik tedbirleri ile korunması ve hayatını devam ettirmesi için gerekli düzenlemelerin yapılmasının doğru olacağı değerlendirilmektedir¹⁷⁶.

2.1.2.3. Eğitim Hakkı

BMİHEB’nin 26. maddesinde herkesin eğitim hakkına sahip olduğu ve eğitimin tüm uluslar, ırklar ve dinsel gruplar arasındaki hoşgörüyü artıracak şekilde olması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca aynı madde de anne ve babaların çocuklarına verilecek eğitimi seçmede özgür olduklarına yer verilmiştir.

Eğitim, insan kişiliğinin geliştirilmesi noktasında bir yaşam biçimi, bilgi aktarmayı ifade eden bir etkinlik olarak değerlendirilmektedir¹⁷⁷. Bu bağlamda eğitim hakkının kişilerin bilinçlenmesi yanında yeteneklerini de geliştirmelerini sağlaması açısından önemli bir hak olduğu ifade edilmektedir¹⁷⁸.

¹⁷³ Algan, **Ekonomik...**, s.267

¹⁷⁴ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.238

¹⁷⁵ İnsan Hakları Başkanlığı, **İnsan...**, s.98

¹⁷⁶ Ergun Özbudun **Türk Anayasa Hukuku**, Ankara: Yetkin Yayınları, 2008, s.141

¹⁷⁷ Akıllıoğlu, **İnsan...**, s.106

¹⁷⁸ Mümtaz’er Türköne **Siyaset**, Ankara: Lotus Yayınevi, Ekim 2007, s.322

Eğitim hakkı noktasında, devlete büyük görevlerin düştüğü söylenebilir. Devletin bu noktadaki görevi eğitim kurumlarını kurmak veya kurdurma noktasında teşvik etmek ve eğitim-öğretim yapılması için gerekli önlemleri almak ve gerekli düzenlemeleri yapması gerektiği ifade edilmiştir¹⁷⁹. Aynı zamanda bu hakkın eğitim özgürlüğünü de içerdiği unutulmamalıdır. Anayasal bir yapı içerisinde, insanlar istediği eğitimi alabilme hakkına sahip olmaları gerektiği belirtilmektedir¹⁸⁰.

Yapılan değerlendirmeler çerçevesinde, eğitim hakkının fırsat eşitliği çerçevesinde tüm vatandaşlara sağlanması gereken sosyal bir hak olduğu öne sürülmektedir¹⁸¹. Aynı zamanda eğitim hakkı kapsamında eğitim kuruluşlarının her türlü bireysel talebe karşılık verebilecek şekilde düzenlenmesi toplum içindeki farklı kimliklerin de taleplerine cevap verecek ve asimilasyoncu bir eğitim sistemi olmayacak şekilde eğitim-öğretim noktasında yasal düzenlemelerin yapılmasının doğru olacağı değerlendirilmektedir¹⁸².

2.1.2.4. Kültür ve Bilimsel Gelişmelere Katılma ve Yararlanma Hakkı

BMİHEB'nin 27. maddesinde herkesin kültürel yaşama ve gelişmelere katılma hakkı olduğu ve herkesin bu haklardan yararlanması gerektiği belirtilmektedir.

Bilimsel, sanatsal faaliyetlere katılma hakkı, düşünce ve ifade özgürlüğünün bir uygulaması olarak değerlendirilebilecek bir hak olduğu ifade edilmektedir¹⁸³. Ayrıca devletin üyesi olan bütün bireylerin kültürü isteme hakkı, kültürel etkinliklere katılma ve bu hakkın korunmasını talep etme hakkına sahip oldukları belirtilmektedir. Aynı zamanda kültürel hayata katılma noktasında bireyler arasında ayırım gözetilmemesi gerekmektedir¹⁸⁴.

¹⁷⁹ Algan, **Ekonomik...**, s.265

¹⁸⁰ Algan, **Ekonomik...**, s.265

¹⁸¹ Marshall, **Yurttaşlık...**, s.144

¹⁸² Marshall, **Yurttaşlık...**, ss.144-145

¹⁸³ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.27

¹⁸⁴ Algan, **Ekonomik...**, s.31

2.2. TEMEL HAK VE ÖZGÜRLÜKLERİN SINIRLANDIRILMASI

Anayasal vatandaşlık anlayışı tüm bireylerin eşit ve adil bir şekilde hak ve özgürlüklere sahip olması gerekliliğini öngörmektedir. Ancak toplumsal düzenin sağlanması adına hak ve özgürlüklerin sınırsız olamayacağı gerçeği unutulmamalıdır. Fakat toplumsal düzenin sağlanması adına özgürlükler açısından yapılan sınırlandırmaların anayasal vatandaşlık anlayışı çerçevesinde yapılması önemlidir.

BMİHEB'nin 29. maddesinde, herkesin, topluma karşı birtakım görevlerinin olduğu ve bireyin haklarını kullanırken başkalarının hak ve özgürlüklerinin tanınması ve saygı gösterilmesinin bir toplumda genel refahın sağlanması açısından zorunlu olduğu belirtilmektedir.

Her hak sahibinin bir ölçüde karşı tarafa ödevli olduğu düşünülmektedir. Ödev kavramı çalışmanın bu kısmında temel hakların sınırlandırılması için kullanılacaktır. Bu bağlamda genel bir tanımlamayla ödev, hakkın sınırlandırılması sonucunda meydana gelen hukuki bir durum olarak tanımlanmaktadır. Kısaca, özgürlüklerin sınırlandırılması ödev yüklenmesi anlamına gelmektedir. Ayrıca hakların bireylere üstünlük sağladığı gibi ödevler yüklediği de görülmektedir.¹⁸⁵

Bir hak ve özgürlüklerin varlığı, onun sınırsız kullanılması anlamına gelmemelidir. Çünkü toplumsal yaşam içinde, hak ve özgürlüklerin amacına uygun olarak kullanılabilmesi, ayrıca kişilerin hak ve özgürlüklerinin birbirleriyle çatışmaması için düzenlemelerin yapılması doğru olacaktır. Ancak bu düzenlemeler yapılırken demokratik-anayasal devlette bu sınırlamalar ve ödevlerin olabildiğince az tutulması göz önünde bulundurulmalıdır¹⁸⁶. Bu noktada hak ve özgürlüklerin belirli

¹⁸⁵ Akıllıoğlu, **İnsan**..., ss. 13-14-15

¹⁸⁶ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa**..., s.21

bir ölçüde sınırlandırılması toplum halinde yaşamının doğal bir sonucu olarak değerlendirilmektedir¹⁸⁷.

2.3. ANAYASAL DEVLETİN HAKLARA YAKLAŞIMI

Anayasal devlet, temel hak ve özgürlüklerin tanınması ve güvence altına alınması sonucu var olmuş bir yapı olarak değerlendirilebilir. Buradan hareketle anayasal devlet iktidarı, temel hak ve özgürlükler ve hukuk ilkeleriyle sınırlandırılmıştır.¹⁸⁸

Anayasal-demokratik devlet, her şeyden önce temel hak ve özgürlüklere saygılı olmalı ve farklılıkların demokratik platforma taşınmasını sağlayıcı şekilde bakmalıdır. Aynı zamanda anayasal devlet bu hakların ihlal edilmesini engellemek için temel hak ve özgürlükleri anayasal güvence altına almalı ve bu bakış açısıyla haklara yaklaşmalıdır.¹⁸⁹ Ancak anayasal devlet temel haklara bu şekilde yaklaştığı zaman bireysel hak ve özgürlükler güvence altında alınmış olacak ve tüm vatandaşlar bu haklardan eşit olarak faydalanmış olacaklardır¹⁹⁰. Ayrıca anayasal devlette haklara bakış açısının hoşgörü sınırları dışında olmaması gerekmektedir. Hoşgörünün ön planda olduğu devlet yapılarında din özgürlüğü ve farklı dinsel, kültürel kimlikler saygı gerecektir. Kısacası, anayasal devlet bu bakış açısıyla hareket ederek hak ve kimliklere yaklaşmalıdır¹⁹¹.

Anayasal devlet, hukukun üstünlüğü çerçevesinde farklı görüşlerin ve farklı anlayışların meşruluğunu tanımalıdır. Bunun yanında anayasal devlet, toplumsal ve kültürel çeşitliliklerin siyasal alanda var olmasına müsaade etmelidir ve kültürel çeşitliliklere hoşgörüyle yaklaşmalıdır¹⁹². Aynı zamanda anayasal bir devlet siyasal katılım hakları kadar; sosyal, ekonomik ve kültürel hakların korunmasıyla bireylerin

¹⁸⁷ Soysal, **100...**, s.139

¹⁸⁸ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, ss.156-158

¹⁸⁹ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.90; Keyman, **Türkiye’de Çokkültürlü...**, ss.238-239

¹⁹⁰ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, s.151; Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, s.123

¹⁹¹ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, ss.132-133

¹⁹² Erdoğan, **Anayasal...**, s.154

daha iyi bir hayat yaşamaları ve özel hayatlarını istedikleri gibi yönlendirmeleri için gerekli koşulları hazırlayan devlet olarak ve haklara bu şekilde yaklaşarak ancak anayasal devlet bütünleştirici olabilir¹⁹³.

Anayasal devletin bütünleştirici olabilmesi için vatandaşların temel haklara sahip olduğu gibi toplumun devamı için vatandaşların da birtakım ödevleri olduğu göz ardı edilmemelidir. Tabiki bu ödevler bireysel özgürlükten ödün verilmesi veya devlete koşulsuz olarak itaat edilmesi anlamına gelmemelidir. Ancak bu ödevlerin toplumsal refahın devamı için yerine getirilmesi gereken yükümlülükler olarak değerlendirilmesi daha doğru olacaktır¹⁹⁴.

Yapılan değerlendirmeler ışığında, anayasal devletin, anayasal vatandaşlığı bünyesinde barındıran bir yapı olduğu düşüncesinden hareketle, anayasal devlet; haklara eşitlik, saygı ve hoşgörü ilkesinden hareket edecek bakış açısıyla yaklaşmalıdır. Çünkü; anayasal vatandaşlık kavramı bütün bireylerin bir ülkenin eşit vatandaşları olmaktan hareket etmesine dayanmaktadır.¹⁹⁵ Bu bağlamda anayasal demokratik devlet; vatandaşlar arasında din, dil, etnik köken, kültür ve düşünce ayrımı yapmadan herkese aynı hakları sağlamalıdır¹⁹⁶.

3. ANAYASAL DEVLET-KİMLİK

Anayasal vatandaşlık önermesinin ortaya çıkmasında ve tartışılmasında çokkültürlü toplumlardaki kimliksele ve kültürel olarak tanınma taleplerine çözüm önerisi olarak ön plana çıkmıştır¹⁹⁷. Ayrıca, anayasal vatandaşlık önermesinin üçüncü unsurunda, anayasal vatandaşlık tanımlamasında yer aldığı gibi farklılıkların kendilerini ifade etmesi ve bu açıdan anayasal güvence altına alınması oluşturmaktadır. Bu bağlamda, çalışmanın bu kısmında kimlikler ve türleri, kimlik-

¹⁹³ Habermas, *Ötekiyle Olmak...*, s.27

¹⁹⁴ Marshall, *Yurttaşlık...*, ss.47-8

¹⁹⁵ Kongar, *Küreselleşme...*, s.3

¹⁹⁶ Şahin Alpay *Çokkültürlü Vatandaşlık*, Milliyet Gazetesi, 28 Aralık 1996

¹⁹⁷ Kadioğlu, *Türkiye’de Vatandaşlığın...*, s.171; Keyman, *Türkiye’de Çokkültürlü...*, s.218

anayasal devlet ilişkisi, kimlik-ulus devlet ilişkisi, kimlik-kamusal özel alan ilişkisi anayasal vatandaşlık bağlamında kavramsal ve kuramsal açıdan incelenmektedir.

3.1. KİMLİK NEDİR?, OLUŞUMU VE TÜRLERİ

Küreselleşmenin etkisiyle özel alana itilmiş veya yok sayılmış olan farklılıkların (etnik, dini, siyasal, kültürel, cinsel) ulus-devletler içerisinde kendilerini ifade etmeye başladığı öne sürülmektedir. Ancak bu duruma, ulus-devletlerin tepkisi farklılıkların toplumsal bütünlüğü ve ulus-devlet yapılarını bozacak tehditler olarak algılanmasıyla farklılıkları tanımama veya asimile gibi farklı politikalar da bulunmuştur. Bu durumun beraberinde “biz” ve “öteki” ayrımı her kesimden insana veya gruba kimliklerine sıkı sıkıya bağlanmak üzere kendilerine yeni kimlikler veya tarifler bulmak zorunda bırakan bir oluş yaratmıştır. Ayrıca biz ve öteki ayrımının meydana getirilmesinde büyük katkısı olan küreselleşmenin de meydana getirdiği çokkültürlü toplumlar ve farklı kültürlerin karşılaşmaları insanlara yeniden bir yerlere ait olma açısında kimlik tasavvurları sağladığı belirtilmektedir¹⁹⁸.

Kimlik veya bir gruba aidiyet duygusunun ve insanların kendilerini bir kimlik ile neden tarif etme ihtiyacının ortaya çıktığını irdeledikten sonra bireyleri tarif eden kimlik kavramına bakmanın bu noktada doğru olacağını düşünmekteyiz.

Vatandaş, kimliği şu şekilde tanımlamıştır¹⁹⁹:

“Bir özneyi tanımlamak için gerekli olan unsurların tümüne ve buna ek olarak “aynılık” ilgili, birlik, bağlantı, benzerlik, özerklik, değer ve duyguların tamamına işaret eden; hem toplumsal hem de psikolojik anlamda bireyin ne ve nerede olduğunu açıklayan referanslar toplamıdır.”

Erdoğan ise kimliği, bir kişiyi kendisi kılan ve aidiyet duygusuyla bağlanmış olduğu kültürün veya grubun özelliklerini kendisinde barındıran ve ifade eden bir

¹⁹⁸ Sevdâ Alankuş-Yumrul, “Yeni Hayali Kimlikler Ve Yurttaşlar Demokrasisi”, **Birikim Dergisi**, Sayı: 71-72, (Mart-Nisan 1995), s.90

¹⁹⁹ Vatandaş, **Küreselleşme...**, s.55

kavram olarak nitelendirmiştir.²⁰⁰ Kısacası, kimlik kavramı başkalarına benzerlik veya aynı şeyleri paylaşmayı ve aynı karakteristik özelliklere sahip olmayı ifade eden bir kavram olmakla birlikte kimlik; bir duygu, aidiyet, var olma iradesi ve kendini ifade etme etrafında oluşmuş benzerliklerin, değerlerin ve duyguların toplamını ifade eden bir kavram olduğunu söyleyebilmekteyiz. Ancak kimlik kavramının günümüzde farklılığı ifade ettiğinin unutulmaması gerekmektedir²⁰¹.

Kimlik kavramı tanımlamalarına baktıktan sonra insanların toplum içerisinde kendilerini hangi kıstaslara göre tanımladıklarına bakmak önemlidir. Bu noktada hayali ve idealize edilmiş, dayatılmış kimlik tanımları bireyin toplum içerisinde eritilmesine yönelik politikalar olarak değerlendirilmektedir. Böyle bir durumun varlığı halinde ise kimlikten söz etmenin olanaksız olacağı düşünülmektedir²⁰². Bu bağlamda kişilerin kimliklerini nasıl tanımladıkları üzerinde durulacaktır.

Tok, bir kimsenin kimliğini iki aşamada tanımladığını; birincisinin, bir kimsenin seçme sahasını belirleyen kimlik bağlamı, (kişi etnik, dini, kültürel kimliğini seçer), ikincisinin ise kimlik bağlamı tarafından belirlenen seçme sahasında yaşamı ile ilgili tercihler yaparak, kimlik bağları çerçevesinde kimliğini tanımladığını ve geliştirdiğini belirtmiştir. Kimlik bağlarımızın ise belli bir topluluğun tarihi, örf, adet ve kültürü tarafından oluşturulmuş olduğunu ve ortak kimliği ifade etme açısından değerleri oluşturduğunu belirtmiştir²⁰³.

Bu bağlamda kişinin toplumsal yaşamda ve o toplumun içinde bulunmuş olduğu süreçte oluşturmuş olduğu birikim ve kültürü kendini tanımlamada kullanmaya başladığını söyleyebiliriz. Kısacası, kişi tek başına kendini

²⁰⁰ Erdoğan, **Anayasal...**, s.176

²⁰¹ Pulat Tacar **Kültürel Haklar Dünyadaki Uygulamalar Ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi**, Ankara: Gündoğan Yayınları, Haziran 1996, s.29

²⁰² Mehmet Ali Kılıçbay, “Birey Kimliğinin Belirlenme Alanı Olarak Demokrasi”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı:74, (2003), s.124

²⁰³ Tok, **Kültür...**, ss.21-122

tanımlayamayacağı için bu noktadaki kültürel, toplumsal birikim ve gereksinimlerini toplumdan karşılamaktadır²⁰⁴.

Bu değerlendirmeler çerçevesinde bireyin toplum içinde ve kişisel olarak kendini tanımlaması noktasında kimliğin büyük bir öneme sahip olduğu düşünülebilir²⁰⁵.

Kimliğin oluşum sürecinde kurucu unsurlardan, temelde benzerlikleri belirleme ve farklılıkları oluşturmanın, kimlik sorunu olarak gündeme gelmesinde değindiğimiz gibi²⁰⁶, biz ve öteki ayrımı bulunmaktadır. Bu bağlamda ana toplum ulusal kimliği, kendinden olmayanları veya kendileriyle aynı kültürü paylaşmayanları öteki olarak görmeye başladıkça kimlik veya kendini ifade etme sorunu ortaya çıkmıştır. Bu sebeplerden dolayı, kimliğin bir aidiyet sorunu olarak görüldüğü ve karşımıza çıkmasında etkili olduğu değerlendirilmektedir²⁰⁷.

Kimlik oluşum süreçlerinden en yaygın olanı ise kişinin doğmuş olduğu toplulukla bağlarından dolayı, o toplumun kendisine vermiş olduğu kimliğe sahip olması ve kimliğini o bağlarla oluşturmasıdır. Ancak kimliğimizin oluşum sürecinde içinde doğduğumuz grup veya toplum kimliğimizi oluştursa bile o grup veya toplumun kültürü, dili, dini ile kendimizi özdeşleştirmediklerimiz zaman bizi tanımlamayacak ve kimliğimizin ana unsurunu oluşturmayacaktır. Buna rağmen insanların çoğunluğunun, içinde doğmuş olduğu toplumdaki bağlarıyla kimliğini oluşturduğunu söyleyebiliriz.²⁰⁸

Kimliğimizin oluşması ve sonraki süreçte geliştirilmesi noktasında esas etkenin bireyin kendisi olduğu unutulmamalıdır. Ancak bireyin bunu yapabilmesi için onun seçimini belirleyen ortak kimlik bağlamı ve aynı kimliği paylaşan

²⁰⁴ Ahmet Ulvi Türkbağ, “Kimlik, Hukuku Ve Adalet Sorunu”, **Doğu-Batı Dergisi**, Sayı:23, (2003), s.209

²⁰⁵ Tok, **Kültür**..., s.127

²⁰⁶ Arus Yumrul, “Etnisite Konusuna Giriş”, **Varlık Dergisi**, Sayı:1072, (Ocak 1997), s.15

²⁰⁷ Türkbağ, **Kimlik**..., ss.209-210-211

²⁰⁸ Tok, **Kültür**..., s.126

insanlarla etkileşim içerisinde bulunması önemlidir. Kısacası, kişinin kimliğini oluşturan karakteristik unsurlar ve bunların davranışlara yansımalarının kimlik bağları ile kazanılmakta olduğu düşünülmektedir²⁰⁹.

Kimlik türlerine baktığımız da ise küreselleşmenin etkilerini burada da görmekteyiz. Küreselleşmenin getirmiş olduğu biz ve öteki ayrımına kimliklerin tepkisi çoklaşmak şeklinde olmuş ve o zamana kadar bastırılmış ve yok sayılmış kimliklerin kendilerini, ifade ve temsil arayışlarına girdiği öne sürülmektedir²¹⁰. Bu durum ayrıca toplum içerisinde farklı kimlik tanımlamaları, vatandaşlığa yüklenen anlam ve gelişmelere paralel olarak da değişime uğramıştır. Vatandaşların kendilerini ifade etmeye başlamaları ve sivil, siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik hakların elde edilmesiyle ana toplum karşısında azınlıkta bulunan kimliklerin kategorisi, etnisite, dinsel, kültürel topluluklar veya kimlikler olduğu kadar, toplumsal kimlikler olarak nitelendirilen eşcinseller, yabancılar, işçiler gibi kimliklerde ana toplum karşısında kalan kimlikler tarafından kullanılmaya başlanmıştır. Bu kimlik çeşitliliğin arkasında ise ulus-devletlerin, vatandaşlık anlayışı çerçevesinde “bize” ilişkin hapsedici kurallarının olduğu ve kimlik taleplerinin bulunduğunu söylenmektedir²¹¹.

Kimlik, bireylerin kendilerini başkaları veya bir grupla bağlarının olmasından dolayı özdeşleştirmesinin ötesinde kendinin kabul ettiği şeylerle kendini tanımlaması, kimliği oluşturduğu düşüncesinden hareket etmekteyiz. Bu bağlamda kimlik türlerine baktığımız zaman, kişinin inandığı ve kabul ettiği dinle kendini özdeşleştirmesi ve kendini bu dinle tanımlaması onun dinsel kimliğini veya kadın sadece kadın olmayı kendisi ile özdeş görmesi sonucunda kendini kadın olarak tanımlamadığı ve buna haklarının olduğunu ileri sürülmektedir. Bu kimlik tanımlama durumunun etnik kimlikler, kültürel kimlikler, vb. birçok kimlik türü için genişletilebileceği değerlendirilmiştir. Kısacası kimlik ve özdeşlik kavramı değişime açık ve kişinin kendini özdeşleştirdiği şeyleri kabullenerek kimlik olarak ön plana

²⁰⁹ Tok, **Kültür**..., ss.131-132

²¹⁰ Alankuş-Yumrul, **Yeni**..., ss.90-91

²¹¹ Füsun Üstel, “Ulusal Devlet Ve Etnik Azınlıklar”, **Birikim Dergisi**, Sayı:73, (Mayıs 1995), s.13

çıkabilir.²¹² Bu noktada birçok kimlikle bireylerin kendilerini tanımlayabileceği için daha geniş ve kapsamlı bir çalışmada incelenmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Bundan dolayı çalışmamızın bu bölümünde, yapılan değerlendirmelerden de hareketle ön plana çıkan kimlikleri ele alacağız. Bunlar ise, etnik, kültürel, dinsel ve cinsiyete dair kimliklerdir.

Yapılan bu değerlendirmeler çerçevesinde kimliğin, kişinin zorunlu kurucu ögesi ve bireyin toplumsallaşmasını sağlayan büyük bir etken olduğu göz önünde bulundurularak bireye evrensel insani haklarının verilmesi ve kişi olarak tanınması onun kimliğinin tanınmasını gerektirmektedir²¹³. Bu bağlamda, çokkültürlü toplumlarda kimliklerin veya farklılıkların tanınması noktasında talepler bulunmaktadır. Ancak bu taleplere karşılık kimliklerin reddi ve asimile edilmesi gibi tepkilerin toplumsal gerginliğe neden olacağı göz önünde bulundurulmalıdır.²¹⁴

3.1.1. Etnik Kimlikler

Etnik kimliğin ele alınışında hangi unsurların temel dayanak oluşturacağı konusunda evrensel bir kabulün olmaması etnik kimlik kavramı için farklı tanımlamaların yapılmasında etkili olduğu söylenebilir. Ancak etnik kimlik kavramının tanımlanmasında tarih, kültür ve din farklılaşmalarının büyük bir öneminin olduğu öne sürülmektedir²¹⁵.

Önder, “Etnik” kavramını şu şekilde tanımlamıştır: “Genel olarak benimsedikleri; dil, din ve sahip oldukları kültür itibariyle diğer gruplardan farklı olan gruplar etnik olarak nitelenir.”²¹⁶ Türkdoğan ise, “Etnik” kavramını; dil, din ve kültürel farklılaşmaların bir yansıması” olarak kullanılmıştır²¹⁷.

²¹² Orhan Türkdoğan **Etnik Sosyolojisi**, İstanbul: Timaş Yayınları, 1998, ss.75-76

²¹³ Tok, **Kültür**..., s.37

²¹⁴ Tacar, **Kültürel**..., s.9

²¹⁵ Ateş, **Kimlik**..., s.57

²¹⁶ Ali Tayyar Önder **Türkiye’nin Etnik Yapısı**, İstanbul: Pozitif Yayıncılık, Şubat 2005, s.15

²¹⁷ Türkdoğan, **Etnik**..., s.11

Kişinin etnik kimliğini oluşturması ve kendini o kimlikle özdeşleştirmesinin kimliğini, etnik grubun içinde oluşturduğunu göz önünde bulundurarak, etnik grupları, dil, din, yaşayış, giyim, gelenek, örf ve adetleri açısından ana toplumdan farklı olan sosyal gruplar olarak ifade edilmektedir. Bu bağlamda etnik grupları ana kültürden farklılık gösterip göstermediğine göre ayırabiliriz.²¹⁸

Etnik gruplar noktasında genel bir tanımlama yapılacak olursa; etnik grup, antropolojik köken, ortak dil, siyasal ve kültürel, din gibi öğelerin bir araya gelmesiyle kendi başına bir dizge kültürel bir yapı oluşturan birbirlerine görünmez bağlarla bağlı olan insan topluluğu olarak tanımlanmaktadır²¹⁹.

Etnik kimlikler ve gruplara tarihsel olarak bakıldığında, ortaya çıkışının 19. yüzyılda olduğu ileri sürülmektedir. Aynı dönemde ulus kavramının ortaya çıkması, ulus-devletlerin oluşumunda büyük etkisinin olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu dönemde milliyetçiliğin yükselmeye başlaması da bu dönem içerisinde olduğu belirtilmektedir²²⁰. Bu bağlamda etnik kimliklerin oluşması ve canlanışının bir öz kimlik sorunu olarak algılanması ve bu insanların ana toplum tarafından tanınma taleplerinin çoğu zaman ulus-devletler tarafından tehdit olarak algılanması, etnik kimliklerin ön plana çıkmasında ve bir sorun olarak tartışılmasında etkili olduğu ifade edilmektedir²²¹.

Ulus-devlet tarafından tehdit olarak algılanan etnik kimlikler ve gruplar karşısında, ulus-devletlerin takındığı tutumlar üç grupta toplanmaktadır. Bunlar ise, tasfiye etme, denetim altına alma veya tanımadır. a) Devletlerin içinde bulunmuş olduğu farklılıkları asimilasyon, zorunlu göç, dışlama gibi politikalarla homojen bir toplum yaratma çalışmalarına, “tasfiye stratejisi” denilmektedir. b) “Denetim altına alma stratejisi” belirli grupların toplumsal ve siyasal yaşama kendi kimlikleriyle

²¹⁸ Ethem Yıldız-Muammer Ak **Doğu Karadeniz’de Kültürel Kimlik**, İstanbul: Çatı Kitapları, Mayıs 2002, s

²¹⁹ Tacar, **Kültürel...**, s.26

²²⁰ Türkdoğan, **Etnik...**, s.60

²²¹ Vatandaş, **Küreselleşme...**, s.13

katılmalarını önlemek olarak değerlendirilmektedir. c) Bu politikaların tam tersi olarak ise “tanıma stratejisi” toplumdaki farklılıkları, çoğulcu toplumun bir parçası olarak görmek ve onların toplumsal barışı sağlayacak şekilde bir arada olmasını sağlayacak şekilde yaklaşmak olarak değerlendirilmektedir²²².

Etnik kimlikleri tanımama ve tehdit olarak görme ve onları asimile etmenin temelinde ise bütünlüğü bozacağı endişesi vardır.²²³ Ancak belirttiğimiz politikaların uygulanmasıyla farklı etnik kimliklerin talepleri çoğulcu demokratik bir yapı içinde çözülmeyen problemler alanı olarak kalmakla birlikte asıl o zaman ulus-devletler için yıkıcı olacaktır. Bu noktada çözümün zemini ve farklılıkların bir arada yaşamasını sağlayacak kurumsal düzenlemeler yapmakla birlikte hukuksal garantilerin verilmesi gerekmektedir. Tabiki yapılan düzenlemelerin hayata geçirilmesi siyasal mekanizmalarla mümkün olacaktır²²⁴.

Çokkültürlü toplumlarda var olan etnik canlanış ve etnik kimliklerin ifade edilmesi, özkimliğin ve kültürün ifadesi olarak ele alınmalıdır. Bu durumun kurumsal bir hayatı canlandırma ya da yıkıcı bir etnik grup yaratma talepleriyle ilişkisinin olmadığı düşünülmelidir. Etnik kimliklerin asıl talepleri, kendilerini etnik grubun üyeleri olarak tanımlamak ve kendileriyle aynı kimlikleri taşıyan bireylerin toplumda var olmalarını istemektedir. Bu durum bütünleşmenin reddi değil, bütünleşme şartlarının yeniden gözden geçirilmesiyle ilgili olduğu düşünülmelidir.²²⁵

Var olan çokkültürlü toplumlarda, anayasal vatandaşlık anlayışının hayata geçirilmesiyle temel amacın farklı etnik kültürlerin veya kimliklerin kendilerini ifade edebilmeleri ve koruyabilmeleri olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda ulus-devletlerin barındırmış olduğu farklılıkları asimile edici politikalar terk edilerek,

²²² Peter Waldman, “Gesellschaften im Bürgerkrieg. Zur Eigendynamik entfesselter Gewalt”, *Zeitschrift für Politik*, (1995), Cilt 42, sayı 3, s.342, akt... Sancar, *Kürt...*, s.63

²²³ Kymlicka, *Çokkültürlü...*, s.290

²²⁴ Sancar, *Kürt...*, s.63

²²⁵ Kymlicka, *Çokkültürlü...*, s.117

bireylere etnik kimliğini kabul edip etmeme özgürlüğünün sağlanmasının önemli olduğu ifade edilmektedir²²⁶.

Bir etnik kimliğe sahip olmak ve bu noktada kimliksele taleplerin bulunması toplum hayatının kabul edilebilir, hatta normal bir parçası olmayı amaçlamaktadır²²⁷. Bunun için etnik kimliklerin veya grupların tanınması durumunda paniklenmemelidir. Burada önemli olan etnik ve ulusal grupların adil bir biçimde var olmaları ve desteklenmeleridir²²⁸.

Birden çok etnik grubu bünyesinde barındıran ulus-devletler uzlaştırılmış bir toplumun gereği olarak farklı etnik kimlikleri asimile etmekten ve tehdit olarak algılamaktan öte görmek gerekmektedir. Ulus-devlet toplumu bir arada tutmak isterken vatandaşlarda, etnik kimlikler ile ayrılığı değil, halihazırda ülkeyi paylaştıkları özgün etnik gruplara veya kimliklere ve ulusal kültüre değer vermelidirler. Ancak bu şekilde ulus-devlet içinde farklılıklar tartışılmadan bir arada olacaktır²²⁹.

3.1.2. Dinsel Kimlikler

Anayasal vatandaşlık bağlamında dinsel kimliklere ve din olgusuna baktığımız çalışmanın bu kısmında, din sadece bir bağ veya o dinin karakteristik özelliklerine sahip olmak ve bunları hayatında kendini ifade aracı olarak görmek değildir. Din bireyin hayatında kendini ifade ettiği bir araç olmakla birlikte güçlü bir bağlanma ve kenetlenme aracı olduğu ifade edilmektedir. Bu kenetlenmeyi ise dindeki ibadetler, törenler, eylemler sağlamaktadır. Bu durumun göstermektedir ki din olgusunun, dinsel kimlikleri bir arada bulunması noktasında büyük bir etkiye sahiptir²³⁰.

²²⁶ Kymlicka, **Çokkültürlü...**, s.81

²²⁷ Kymlicka, **Çokkültürlü...**, s.160

²²⁸ Kymlicka, **Çokkültürlü...**, s.186

²²⁹ Kymlicka, **Çokkültürlü...**, ss.285-286

²³⁰ Taplamalıoğlu, **Devlet...**, ss.221-236

Bu değerlendirme çerçevesinde Türkdoğan, dinsel kimliğin, bireyin inandığı veya kabul ettiği din ve dinsel grup içerisinde diğer üyelerle benzer olmanın ötesinde kişinin dinle kendini özdeşleştirmesi ve tanımlanması olduğunu belirtmiştir.²³¹ Bu bağlamda dinsel kimlik noktasında ileri sürülen taleplerin, bireylerin inandığı dinin gerekleri olan şeyleri yapmak ve bu kimlikleriyle kamusal alanda var olmayı isteme talepleri olarak algılanmalıdır. Ayrıca dinsel kimliklerin talepleri anayasal dinlere karşı tarafsız ve demokratik bir düzene dahil edilme talepleri olarak algılanırsa, farklı dinsel kimlikler problemsiz olarak bir arada bulunabileceklerdir²³².

Dinsel kimliklerin tanınması, onlara saygı gösterilmesi ve farklı kimliklerin toplumsal zenginlik olarak görülmesi önemlidir. Toplumsal gerginliklere mahal vermeyecek şekilde farklı dinlerin bir arada bulunmasını sağlamanın yolu ise laik bir devlet olmaktan geçtiği belirtilmektedir²³³. Zaten tarafsız ve anayasal bir devlette hayata geçirilmiş, anayasal vatandaşlık anlayışı içerisinde hareket eden bir yapıda bireyler var olma talepleri dışında ayrıcalık ve azınlık statüsü istemeyecek ve bu vesileyle tanınmak zorunda kalınmayacaktır. Çünkü tarafsız bir devletin, din temeline dayanan bir yapı olmadığı belirtilmektedir²³⁴.

3.1.3. Toplumsal Cinsiyet Kimlikleri

Kadın veya diğer toplumsal cinsiyet kimlikleri ve bu kimliklere bağlı taleplerin ve hareketlerin bir azınlık sorunu olduğu söylenmese de, bunlara dair kimliklerin mücadelesi, var olma ve cinsiyetler arasındaki ilişkiyi, eşitliği yok sağlayacak biçimde ters yorumlayan egemen kültüre karşı yürütülen fırsat eşitliği olarak nitelendirilmesi daha doğru olacaktır. Bu bağlamda cinsiyetlere veya farklı toplumsal kimliklere getirilen sınıflandırma ve bunlara bağlı farklılıkların

²³¹ Türkdoğan, **Etnik...**, s.60

²³² Tok, **Kültür...**, s.286

²³³ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, s.153

²³⁴ Doğu Ergil, "Çokkültürlülük, Türkiye Ve Yeni Dünya Düzeni", **Ankara Üniversitesi Siyasal Bil. Fak. Dergisi**, Sayı, 1-2- Cilt:50, (Ocak-Haziran 1995), s.207

toplumların algılayış veya kavrayışlarıyla alakalı olduğu söylenmektedir.²³⁵ Ancak olması gereken ve toplum tarafından algılanması gerekenin kadının cinsiyet dışında erkekten hiçbir farkının olmadığıdır²³⁶.

Cinsiyetler bağlamındaki kimliklerin ön plana çıkması ve siyasal alanda tartışılmasında ise, en büyük etkenin, eşitsizlikler bağlamında yapılan durumun hukuki ve gayri resmi bağlamda dikkate alınmaması ve kadınların gereksinimlerinin dikkate alınmamasıyla bu kimliklerin ön plana çıktığı öne sürülmektedir.²³⁷ Bu noktada ortaya çıkan ve ön planda olan kadın kimliği ve bu kimliğe eşitlik sağlayacak kadın hareketlerinin temel amacı, kadının bir birey olarak kendi hislerine ve sorunlarına sahip çıkmasının önemini vurgulamaktır²³⁸.

Kadın kimliği ve sorunlarına sahip çıkmak ve kadın-erkek arasındaki eşitliği savunmak üzere feminizmin ortaya çıktığı belirtilmektedir. Bu bağlamda feminizm, kadınların hareket özgürlüklerinin fırsat eşitliğine göre kullanılmasında önem taşıyan belirli kadın ve erkek gruplarının deneyimleri ve yaşam statüleri arasındaki farklılığı güçlendiren noktaların siyasi ve toplumsal platformda tartışılması ve açıklığa kavuşturulması noktasında direnen bir toplumsal hareket olarak nitelendirilmektedir²³⁹.

Kadın kimliği noktasındaki talepleri kadın-erkek eşitliğinin sağlanması gerektiğine dayanmaktadır²⁴⁰. Bu noktada kadınların özel alanda ve kamusal alanda eşit bireyler olarak ve erkek egemen gücü tarafından ayrımcılığa maruz kalmamaları için temel hakların korunması ve hukuki düzenlemelerin yapılması gerekmektedir.

²³⁵ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, s.118

²³⁶ Jean-Jacques Rousseau **Cinsiyetlerin Benzerlikleri Ve Benzemezlikleri**, Michael Rosen-Jonathan Wolff(der.), “Siyasal Düşünce”, (çev. Sevda Çalışkan-Hamit Çalışkan), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Haziran 2006, s.59

²³⁷ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, s.119

²³⁸ Yeşim Arat, **1980’ler Türkiye’inde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı**, Ali Yaşar Sarıbay, Ersin Kalaycıoğlu (der.), Bursa: Alfa Akademi Yayınları, Şubat 2007, s.535

²³⁹ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, s.118

²⁴⁰ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, s.175; Selcuk Ulusoy **İnsan Hakları Açısından Kadının Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri**, Hakları Koordinatör Üst Kurulu’nun Çalışmaları III.(der.), “İnsan Hakları Açısından Kadının Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri”, İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu Yayınları, No:3, Ankara: Mayıs 1999, s.73

Ayrıca bu düzenlemelerin uygulama noktasında hayata geçirilmesi sorunun çözümüne yardımcı olacağı düşünülmektedir.²⁴¹ Ancak kadın-erkek arasındaki cinsel rol eşitsizliği noktasında; devletin hukuki, iktisadi, eğitsel vb. kadın-erkek eşitsizliğini artıran etkenlere aracılık etmeye devam ettiği sürece bu eşitsizlik görülmeye devam edilecektir²⁴².

3.2. KİMLİK VE ULUS-DEVLET İLİŞKİSİ

Kimlik ve ulus-devlet ilişkilerini anayasal vatandaşlık çerçevesinde irdelemeden önce devlet kavramına açıklık getirilmesinin ulus-devlet kavramının anlaşılması noktasında bizlere yardımcı olacağını düşünmekteyiz.

Habermas, devlet kavramını şu şekilde tanımlamıştır:²⁴³

“ Devlet hukuksal anlamda tanımlanmış bir kavram olup, nesnel anlamda içte ve dışta egemen bir devlet gücüne; coğrafyası bakımından kesin olarak sınırları çizilmiş ülke topraklarına yani devlet sahasına sosyal açıdan da mensupların tümüne yani devlet halkına işaret eder.”

Bauman ise modern anlamda devlet kavramının, merkezileşmiş bir yapının üzerine temellendirilmiş toprak egemenliğini elinde tutan ve güç tekeli elinde bulunduran, ayrıca bireysel vatandaşlığa dayalı, görevler üzerine kurulan ve yönetilen bir yönetim biçimi olarak tanımlamıştır.²⁴⁴

Ulus-devletlerin oluşumuna tarihsel olarak baktığımız da ise, 18. yy devrimleriyle ulus ve devletlerin iç içe girmesiyle bir taraftan ulusların diğer taraftan devletlerin oluşumuna dayanan yapılar olarak ortaya çıktığı

²⁴¹ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, s.175

²⁴² Etienne Balibar **Ulus Biçimi: Tarih Ve İdeoloji**, Etienne Balibar, Immanuel Wallerstein (der.), “İrk Ulus Sınıf” (çev. Nazlı Ökten), İstanbul: Metiş Yayınları, Ekim 2007, s.216

²⁴³ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, s.15

²⁴⁴ Baumann, **Çokkültürlülük...**, s.35

belirtilmektedir²⁴⁵. Bu bağlamda toplumların genel örgütlenme biçimini oluşturan ulus-devletlerin ulusçuluk ideolojisi üzerinden kurulduğu söylenmektedir²⁴⁶.

Ulus-devlet kavramını ve bu yapının temelini oluşturan ulus kavramını, Habermas, “Ortak köken, en azından ortak dil, kültür ve tarih ile şekillenmiş siyasi bir topluluk” şeklinde tanımlamaktadır.²⁴⁷ Habermas’ın yapmış olduğu tanıımı da göz önünde bulundurursak, kısacası ulus, üyelerine bir yere bağlı olduklarını düşündüren ve bu üyelik bağlamında sorumluluklar üstelenen gruplar ve²⁴⁸ tarihselleşmiş kurumsal cemaat toplulukları olarak tanımlanmaktadır²⁴⁹.

İçduygu, ulus-devlet kavramını, şu şekilde tanımlamıştır:

“ Ulus-devlet genel olarak bir kimlik duygusu taşıyan, ortak bir tarihi paylaşan, aynı dili konuşan, ortak inanç, gelenek ve görenekleri olan, aynı yarar ve kuşkuyla birbirlerine bağlanan ve aynı amaçlara sahip olan insanların oluşturduğu bağımsız, uluslararası siyasi bir oluşum olarak değerlendirilebilir²⁵⁰.”

Roger ise ulus-devleti, “siyasal ve sosyal üyeliği düzenlemenin kendine özgü bir yolu” şeklinde tanımlamaktadır²⁵¹.

Küreselleşmeyle başlayan bir dizi sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmelerin, farklılıkların ön plana çıkmasında etkili olduğu gibi ulusçuluk ideolojisine dayanan ulus-devlet yapılarını da sorgulamaya açmıştır²⁵². Ancak küreselleşmeyle ulus-

²⁴⁵ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, ss.16-18

²⁴⁶ Ahmet İçduygu, “Türkiye’de Vatandaşlık Kavramı Üzerine Tartışmaların Arka Planı”, **Diyalog Dergisi**, Sayı. 1, (1996/1), ss.139-140

²⁴⁷ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, s.16

²⁴⁸ Baumann, **Çokkültürlülük...**, s.36

²⁴⁹ Kymlicka, **Çokkültürlü...**, s.39

²⁵⁰ İçduygu, **Türkiye’de Vatandaşlık...**, s.139

²⁵¹ William Rogers Brubaker **Fransa ve Almanya’da Göç, Vatandaşlık ve Ulus-Devlet: Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz**, Ayşe Kadioğlu(der.), (çev. Cem Cangil), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008 s.56

²⁵² Kadioğlu, **Vatandaşlığın Ulustan...**, s.31; Üstel, **Ulusal Devlet...**, s.12; Kaya, **Yurttaşlık...**, s.104; İçduygu-Keyman, **Globalleşme...**, s.144; Kadioğlu, **Kamusal Alan...**, ss.126-127; Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, s.29

devletlerin önemini kaybedeceği ve insan haklarının ön plana çıkacağı düşünülürken, diğer taraftan da bu gelişmelerin kimliklere yönelik duyulan özlemin milliyetçiliğin önünü açtığı ileri sürülmektedir²⁵³. Bu noktada küreselleşmeyle, ulus-devlet yapıları sorgulanmaya başlanmıştır. Aynı zamanda etnik bir kimlik, ortak kültür ve inançlara sahip insanların yasal haklar ve ödevler üzerine inşa ettikleri yapılar olan ulus-devletlerin²⁵⁴ kendilerinden olmayanları yani farklı kimliklere sahip olanları dışlaması ve ötekileştirmesi sonucunda yerel kimliklerin ön plana çıktığı belirtilmektedir²⁵⁵. Bu durumda ulus-devletler farklılıkların yaşayıp yaşamayacağını belirleyicisi pozisyonunda var olmuşlardır ve ana toplumdan farklı etnik ve ulusal grupları bastırmışlardır²⁵⁶. Ancak ulus-devletlerin çokkültürlü siyasal oluşumlar haline gelmesi; çeşitli toplulukların din, dil, etnik bağlılık temelinde oluşturdukları kimlik talepleri toplumsal gerilimlerin başlıca nedenlerinden birisi haline gelmişlerdir. Çokkültürlü toplumlarda artan kimlik taleplerinin temelinde ise, vatandaşlık temelindeki hak taleplerinin bulunduğu söylemektedir. Ulus-devlet yapıları ise bu talepleri bütünlüğü bozacak tehlikeler olarak algılamış ve farklılıkları daha da bastırmışlardır. Bu durum vatandaşlık taleplerinin kimlik taleplerine doğru kaymasında etkili olduğu belirtilmiştir²⁵⁷. Bu bağlamda ulus-devlet yapıları içerisindeki farklı kimlik taleplerinin karşılanmaması durumu, toplumsal gerilimlere neden olduğu gibi, vatandaşlık temelli kimlik taleplerinin göz ardı edilmesi bizleri kimlik sorunuyla tekrar karşılaştırmaktadır.²⁵⁸ Bu soruna ayrıca vatandaşların kendilerini dil, din, etnik ve kültürel aidiyetlerine göre tanımlamalarının da etkili olduğunu söylemek doğru olacaktır²⁵⁹.

Bu değerlendirmeler çerçevesinde, ulusal vatandaşlık anlayışının küreselleşme ve yerelleşme gibi iki karşıt gücün altında varlığını sürdürdüğü belirtilmektedir. Ayrıca ulus-devlet yapıları bireylerin kimlik noktasındaki taleplerini

²⁵³ Kadioğlu, **Kamusal Alan...**, ss.126-127

²⁵⁴ Kaya, **Yurttaşlık...**, s.104

²⁵⁵ Kadioğlu, **Kamusal Alan...**, ss.126-127

²⁵⁶ Kymlicka, **Çokkültürlü...**, s.178-179; İçduygu, **Türkiye’de Vatandaşlık...**, ss.139-140

²⁵⁷ Vatandaş, **Küreselleşme...**, ss.12-13

²⁵⁸ Üstel, **Ulusal Devlet...**, s.12

²⁵⁹ Vatandaş, **Küreselleşme...**, ss.12-13

gözardı ettiği ve bu taleplerin kamusal alanda tartışılmasına ve bu alana taşınmasına uygun zemini hazırladığı sürece, devlet-toplum ilişkileri karmaşıklaşmaya ve çözümlenemeyen kimlik sorunsalı toplumsal gerilim ortamını sağlayan bir sorun olarak var olmaya devam edecektir. Bu durum devleti tek kimlik üzerine kurma ve buna göre yönetme mantığının önemini kaybettiğini göstermiştir²⁶⁰. Aynı zamanda ulusal vatandaşlık anlayışı, çokkültürlü toplumların taleplerine ihtiyaç veremediği gibi ulus-devlete dayalı milliyetçilik anlayışı da etnik, dinsel ve kültürel azınlıkları dışlayarak “biz” ve “öteki” anlayışlarını beraberinde getirmiştir²⁶¹. Bu durumun ötekileştirilmiş etnik, dinsel, dilsel ve kültürel grupların marjinalleşmesine neden olduğunu söyleyebiliriz²⁶².

Küreselleşmenin etkisiyle, ulus-devlet yapılarının siyasal katılım ve farklılıkların var olmasının önündeki bir engel olarak görüldüğü öne sürülmektedir. Bu bağlamda, vatandaşlık kavramının giderek ulus-devletten ayrılmaya başladığı süreç içerisinde²⁶³ ulus-devlet içindeki çokkültürlülük taleplerinin karşılanmamasından kaynaklanan gerilimlerin bitmesi ve toplumsal barışın sağlanması için modern vatandaşlık anlayışının milliyetçi ve dışlayıcı temelinden arındırılmasıyla vatandaşlık anlayışı demokratik bir hal alabilecektir. Kısacası demokratik bir devletin varlığı vatandaşlık anlayışının ulustan arındırılmasıyla mümkün olabilecektir.²⁶⁴ Bu noktada Kadioğlu, ulusal kimliğe ve üyeliğe vurgu yapan bir vatandaşlık anlayışının bireyi görmezden geldiğini ve böyle bir anlayışın vatandaşlığın üyelik dışı bir olgu olarak görülmesinde etkili olduğunu belirtmiştir. Ayrıca ulus-devletlerde tek kimlikten hareket edilmesinin ulus-devlet yapıları altında farklılıkların beraber yaşamasını engelleyeceğini belirtmiştir²⁶⁵.

²⁶⁰ İçduygu- Keyman, **Globalleşme...**, s.144

²⁶¹ Kaya, **Yurttaşlık...**, s.105

²⁶² Baumann, **Çokkültürlülük...**, s.37

²⁶³ Kadioğlu, **Vatandaşlığın Ulustan...**, s.31

²⁶⁴ Kaya, **Yurttaşlık...**, ss.107-109

²⁶⁵ Kadioğlu, **Türkiye’de Vatandaşlığın...**, ss.182-183

Ulus-devletlerin tek kimlikten hareket eden yapılarının çokkültürlü toplumlara kaydıgı bir dönemde bulunduğumuz gerçeğı göz ardı edilemez²⁶⁶. Bu bağlamda, Habermas, ulus-devletlerin kültürel homojen yapılarından uzaklaşmak zorunda olduklarını ve aynı toplum içerisinde farklı din, dil, etnik ve kültürel farklılıkların eşit bir şekilde bir arada var olabilmesi için öncelikli olarak ulus-devletlerin, dışlayıcı ve homojenleştirici politikalarından vazgeçmeleri gerektiğini belirtmiştir. Aynı zamanda ulus-devletlerin bünyesindeki farklılıkların eşit bir şekilde ve barış içinde bir arada var olmaları için ulus-devleti oluşturan değerlere sahip olan bizlerin üyelikten ziyade anayasaya bağlılığın yani anayasal vatandaşlık anlayışının hayata geçirilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca, anayasal vatandaşlık anlayışının, bir devletin gücü altında olmaktan ziyade hakların ötesine göre ayarlanmış bir vatandaşlığı ifade ettiğini ve bu anlayışın hayata geçirilmesinin demokratik bir anayasal devletin varlığıyla mümkün olacağını belirtmiştir²⁶⁷.

Vatandaşlık, aynı toplum içinde bulunanların ulustan ziyade anayasaya bağlı olması anlayışının hayata geçirilmesi hukuk ilkelerinin de hayata geçirilmesini ifade etmektedir. Aynı zamanda ulus-devlet, hukuk ilkelerini ön planda tutan ve vatandaşların oluşturmuş olduğı bir yapı olarak adlandırılrsa, tüm vatandaşları kapsayıcı bir yapı haline gelebileceğı gibi, vatandaşların oluşturmuş olduğı ve hazırlamış oldukları anayasa ve ulus-devlete daha fazla bağlı olacakları unutulmamalıdır²⁶⁸.

Kadioğlu, Habermas'ın, anayasal vatandaşlık kavramıyla bir ulustan ziyade bir anayasaya bağlılığı vurguladığını ve böylece vatandaşlık ile milliyet arasındaki bağın gereksiz olduğunu ifade ettiğini, belirtmiştir²⁶⁹.

Yapılan değerlendirmeler ışığında ulus-devletin tüm yaşam alanlarının güvencesi olarak ve farklı etnik ve kültürel kimliklerin mutabakatı sonucunda oluşan,

²⁶⁶ Ateş, **Kimlik...**, ss.56-57

²⁶⁷ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, ss.20-26

²⁶⁸ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, s.22-134

²⁶⁹ Kadioğlu, **Türkiye'de Vatandaşlığın...**, ss.182-183

farklılıkların beraberce yaşadığı bir yapı olması gerekliliğinin ön plana çıktığı görülmektedir²⁷⁰. Bunun yanında, ulus-devlet çatısı altında birleşmiş tüm vatandaşların temsil edilmesine mücadele edilmesi ve farklılıklara karşı baskı veya asimilasyon gibi farklı politikaların uygulanmamasının sorunun çözümünde önemli olduğu değerlendirilmektedir²⁷¹. Ayrıca asıl önemli olan gelecek demokrasilerde farklı kültür seviyelerinin varlığının yok sayılarak yaşanmasının mümkün olmayacağıdır²⁷².

3.3. KİMLİK\ALT-ÜST KİMLİK İLİŞKİSİ

Vatandaşlık kavramını, bir devlete üyelikle sahip olunan bir üst kimlik olarak tanımlarsak, iki kimlikten söz edebiliriz. Birincisi etnik bir gruba üyelik veya kimliğe sahip olmak, ikincisi ise bazen etnik kimliğimizle örtüşen bazen de çoğunluğun sahip olmuş olduğu etnik üyelikten farklı olabilen ulusal bir üyektir. Bu noktada vatandaşlık anlayışı bizleri ulus-devletlerin bir üst kimlik olarak var olması sonucuna götürmektedir. Bu çerçevede içerisinde vatandaşlık kurumu, farklılıkları içerisinde barındıran ve etnik, dini veya ulusal farklılıkları bir arada barışçı bir ortam sağlayacak şekilde bütün alt kimlikleri bir arada tutan bir üst kimlik işlevi görmelidir²⁷³.

Üst kimlik, ulus-devletlerin bünyesinde bulunan farklı ulusal veya etnik kimlikleri aynı çatı altında birleştirip, aynı haklara sahip vatandaşlar kılacak, bir vatandaşlık tanımlaması olarak ele alınabilecek bir kavramdır²⁷⁴. Bu tanımlamadan hareketle üst kimliğin, farklı kimlikler arasında bir denge unsuru olduğu düşünülmektedir. Kimlik çatışmalarının olduğu durumlarda ise toplumsal barışı sağlayıcı olarak ulusal kimliğin üst kimlik vazifesi görmesi önemlidir²⁷⁵.

²⁷⁰ Ergil, *Çokkültürlülük...*, s.203

²⁷¹ Habermas, *Ötekiyle Olmak...*, s. 134

²⁷² T.S. Eliot *Kültürün İletilmesi*, Michael Rosen -Jonathan Wolff (der.), "Siyasal Düşünce", (çev. Sevdâ Çalışkan-Hamdi Çalışkan), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006

²⁷³ İçduygu, *Türkiye’de Vatandaşlık Kavramı...*, s.141

²⁷⁴ İçduygu, *Türkiye’de Vatandaşlık Kavramı...*, s.142

²⁷⁵ Ateş, *Kimlik...*, s.58

Vatandaşların eşit olarak temsil edildiği bir devletin temelini oluşturan vatandaşlık kurumu, farklılıklar arasında müzakere ile şekillenmektedir. Burada önemli olan ise üst kimlik olarak merkezileşmiş bir yapının tarafsız olarak bütün vatandaşlara temsil olanağının sağlanması gerektiği önem arz etmektedir²⁷⁶.

Ulus-devlet, üst kimlik olarak var olabildiği durumlarda dikkat edilmesi gereken nokta ise vatandaşlara alt ve üst kimlik arasında bireye özgürlük alanı bırakılmalıdır²⁷⁷. Ancak, bireye özgürlük alanı bırakmayan ve bir üst kimlik olarak bütün farklılıkları barışçı şekilde bir arada barındıramayan bir devlette alt kimliklerin siyasallaşmasının çatışmacı bir ortamın oluşmasına neden olacağı belirtilmektedir. Temelde ise alt ve üst kimlik arasında meydana gelen çatışmalarda, üst kimliğin, farklı kimlikleri dışlaması veya üst kimliğin, alt kimliklerin asimile edilmesi için kullanılmasından kaynaklanmaktadır²⁷⁸.

Yapılan değerlendirmeler ışığında, çokkültürlü toplumlarda farklı etnik veya kültürel kimliklerin üst kimliğe yansısıyla ulus-devlet çoğulcu bir hal almış olacaktır. Ulus-devletin bir üst kimlik vazifesi gördüğü yapılarda farklı kimliklerin tanınması gerektiği gibi ulusal kimliğin diğer farklı kültürleri dışlamadan var olması gerekmektedir. Aynı zamanda ulusal-devlet farklı, etnik veya ulusal kimlikleri bir üst kimlik olarak birleştirirken, farklı kimliklerin ve haklarının anayasal güvenceler altına alınması ve kimliklerin farklılıklarıyla var olmasını sağlayacak şekilde var olması önemlidir²⁷⁹.

²⁷⁶ Ateş, **Kimlik...**, s.59

²⁷⁷ Ergil, **Çokkültürlülük...**, s.202

²⁷⁸ Ateş, **Kimlik...**, s.59

²⁷⁹ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, s.131

3.4. KİMLİK/ KAMUSAL-ÖZEL ALAN İLİŞKİSİ

Globalleşme ve modernleşme ile birlikte fikirlerin, farklılıkların, siyasal düzenlerin, kavramların tartışılmaya başlanmasıyla kimlik, farklılık ve tanınma olguları beraberinde siyasal ve kamusal alanda tartışılmalarını getirmiştir²⁸⁰.

Modern vatandaşlık anlayışının evrensellik söylemi adı altında, farklılıkları özel alana ittiği öne sürülmektedir²⁸¹. Bu sorunun temelinde ise 20. yüzyıldaki göç hareketlerini beraberinde milliyetçilik hareketlerini de getirmesidir. Çünkü göç hareketleri, devletleri farklı kültürel topluluklardan oluşan yapılar haline getirmiştir. Bu durumun da her geçen gün farklı grupların kimliklerine daha fazla sahip çıkmalarına neden olduğu ifade edilmektedir. Bu durum karşısında, daha öncede belirtildiği üzere birçok devlet, farklı kültürleri ve farklı ulusal kimliğe sahip olanları tehdit olarak görmüşlerdir. Bu durumda ulusal-devletler, farklı ulusal veya etnik kökenlere sahip olanları dışlamış veya asimilasyona tabi tutmuşlardır. Ancak bu beraberinde insan hakları taleplerinin ön plana çıkmasında ve bu hakların devletlerden talep edilmesinde etkili olmuştur. Fakat farklı kimlikleri tehdit olarak algılayan devletler bu taleplere yanıt vermemekle birlikte, bireyleri özel alanlarına hapis etmişlerdir²⁸².

Bu bağlamda, kimlikleri tanımamak ve onları kamusal veya siyasal alandan dışlayarak özel alana haps etmeleri kimliklerin marjinalleşmesinde etkili olduğu gibi,²⁸³ kamusal-özel alan arasındaki tartışmaların ve gerilimlerin kaynağını oluşturduğu da söylenmektedir²⁸⁴. Bu gerilim ve tartışma ortamına çözüm bulunması için farklılıkların veya kültürel grupların kamusal alana girmelerini sağlayacak bazı düzenlemelerin ve uygulamaların yapılması gerekmektedir²⁸⁵.

²⁸⁰ Ateş, **Kimlik**..., s.56

²⁸¹ Kadioğlu, **Kamusal Alan**..., ss.130-131

²⁸² Kymlicka, **Çokkültürlü**..., ss.292-293

²⁸³ Tok, **Kültür**..., s.164

²⁸⁴ Kadioğlu, **Kamusal Alan**..., ”, s.123-4

²⁸⁵ Tok, **Kültür**..., ss.166-167

Kadioğlu, vatandaşlığın ele alınırken kamusal-özel alan eklememesinin göz önünde bulundurulması gerektiğini ve vatandaşlık anlayışının kişilerin etnik, dini, cinse ve ırka dair kimliklere endeksli olmaması gerektiğini belirtmiştir. Kamusal-özel alan ilişkisinin yeniden düzenlenirken, kamusal alanın vatandaşların sadece oy vermek için bulundukları bir alan olarak algılamının yanlış olacağını belirtmiştir²⁸⁶.

İçduygu ise vatandaşların etkin bir şekilde her alana katılabileceği bir üyelik anlayışıyla kurumsallaştırılabilecek vatandaşlık anlayışının farklılıkların her alanda bir arada yaşama olasılığını artırabileceğini ifade etmiştir.²⁸⁷

Tok, kültürel kimliklerin ve toplumsal farklılıkların tanınması ve hakların güvence altına alınması için zorunlu olarak yapılması gerekenin farklı kimliklerin özel alanda olduğu kadar kamusal alanda da var olmalarını sağlamak olduğunu belirtmiştir. Ancak farklılıkların kamusal ve özel alanda eşit vatandaşlık statüsüyle ve temel hak ve özgürlüklerin anayasal güvence altına alınmış olmasıyla var olmaları gerektiğini vurgulamıştır. Aynı zamanda vatandaşların özel alana sıkıştırılmış kimliklerini, inançlarını, dillerini kamusal alana yansıtmalarına izin verilmediğinde toplumsal bütünleşmenin sağlanmasının zor olduğunu belirtmiştir²⁸⁸.

Anayasal devlet, kamusal-özel alan ilişkisine baktığımız zaman ise, anayasal devlette anayasaların vatandaşların kendilerini ifade edebilecek ortamın seçiminde kendi tercihlerinin bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Vatandaşların özel alanlarını koruyan temel hakların kamusal alanda var olabilmelerinin ön koşuludur. Bu bağlamda temel hak ve özgürlüklerin öncelik taşıması gerekmektedir. Aynı zamanda vatandaşların eşit haklara sahip olarak özel alanlarının güvence altına alınmış ve tanınmış olması sayesinde kamusal alanda bağımsız olarak uygun bir şekilde var olacakları unutulmamalıdır²⁸⁹.

²⁸⁶ Kadioğlu, **Kamusal Alan...**, ss.130-131

²⁸⁷ İçduygu, **Türkiye’de Vatandaşlık Kavramı...**, s.142

²⁸⁸ Tok, **Kültür...**, ss.166-167

²⁸⁹ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, ss.174-175

Siyasal haklar da vatandaşların kamusal alanda baskılardan uzak ve eşit bir şekilde var olmalarını sağlayacaktır. Ancak siyasal katılım hakları açısından fırsat eşitliği ilkesinin ön planda tutulması önemlidir. Bu bağlamda anayasal bir devlette anayasal güvencelerin, özel alan ve siyasal alan olan kamunun baskılarından korunmasına dayanacak şekilde düzenlenmesi gerekmektedir. Anayasal güvenceler altında olan temel hak ve özgürlükler, bireylerin özel alanda kişisel özgürlüğünün korunması, katılım yoluyla da kamusal alanda var olmasının ve kendini ifade etmesinin güvencesi olarak var olacaktır²⁹⁰.

Erdoğan, anayasal demokratik bir devlette vatandaşların siyasal hakları güvence altında ise, farklı dünya görüşleri kamusal hayatta kendine yer buluyorsa, vatandaş kamu politikalarını tartışabiliyorsa ve siyasi partiler kurup kendilerini ifade edebiliyorsa orada gerçek bir anayasal demokrasinin varlığından söz etmiştir. Ancak, burada sadece siyasal hakların değil, medeni hakların da her şeyden önce anayasal güvence altında olmasıyla vatandaşların eşit bir şekilde kamusal alanda var olabileceklerini ifade etmiştir²⁹¹.

Kamusal-özel alan tartışması çerçevesinde, küreselleşen dünyada farklılıkların toplumun her alanında barışçı bir şekilde bir arada var olmasını sağlayacak anayasal vatandaşlık önermesinin bir kez daha ön plana çıktığını görmekteyiz²⁹².

Habermas ise hukuk anlayışının hem kamusal hem de özel alanın güvence altına alındığı bir anlayışa doğru kaydığını belirtmiştir. Böyle bir anlayışın hayata geçirilmesinin ise vatandaşların eşit haklara sahip olarak devlet içinde var olması ve anayasaya bağlı vatandaşlıkla yani anayasal vatandaşlık ile mümkün olabileceğini vurgulamıştır. Aynı zamanda temel hak ve hürriyetlerin tam olarak hayata geçirildiği ve kimliksel dışlamanın olmadığı ve her vatandaşın toplumun her alanında kendini ifade edebildiği demokratik anayasal devlet içerisinde anayasal vatandaşlık

²⁹⁰ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, ss.367-370-374

²⁹¹ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, s.156

²⁹² İçduygu-Keyman, **Globalleşme...**, s.148

anlayışının var olacağını belirtmiştir²⁹³. Keyman'da, anayasalcılığın referans noktasının farklı toplumsal ve kültürel kimlikleri kamusal alana taşıyan bir özne olduğunu vurgulamıştır²⁹⁴. Bu noktada çokkültürlü bir toplumda vatandaşlık anlayışı bireysel hak ve özgürlüklerin tanınmasının ötesinde farklılıkların tanınması ve kendilerini ifade etmelerini sağlayacak şekilde anlaşılmalıdır²⁹⁵.

Yapılan değerlendirmelerden hareketle, kültürlerin kamusal alanda var olmasının önemli olduğu söylenebilmektedir. Buradaki temel amacın farklı kültürleri canlandırmaktan ziyade toplumsal zenginliği artırmak ve mutlu bir toplum varlığının hayata geçirilmesi amaçlanmaktadır²⁹⁶. Ancak kimliksel özelliklerin egemen olduğu bir kamusal ve siyasal alan demokratik sistemin yıpranmasına ve yok olmasına neden olacaktır²⁹⁷. Bunun için kamusal alanın farklılıkların bir arada yaşamasını olanaklı kılan yani farklılık taleplerinin kimlik siyasetine dönüşmesini engelleyen bir alan işlevi görecektir şekilde yapılandırmasının sorunun çözümünde ön plana çıktığı değerlendirilmektedir.

²⁹³ Habermas, **Ötekiyle Olmak...**, ss.118-119

²⁹⁴ Keyman, **Türkiye'de Çokkültürlü...**, ss.238-239

²⁹⁵ Tok, **Kültür...**, ss.282-283

²⁹⁶ Kymlicka, **Çokkültürlü...**, ss.232-3

²⁹⁷ Ateş, **Kimlik...**, s.60

İKİNCİ BÖLÜM

1982 ANAYASASI VE TÜRKİYE’DE ANAYASAL VATANDAŞLIK

1. TÜRKİYE’DE ANAYASAL VATANDAŞLIK VE DEVLETİN YAPILANMASI

Yapıldığı günden beri sık sık tartışma konusu olan 1982 Anayasası çoğu zaman anti-demokratik içeriği nedeniyle zaman zaman değişikliğe uğradığı bilinmektedir²⁹⁸. Bu bağlamda “Anayasal Vatandaşlık” kavramının bir yönünü de “Anayasal Devlet” yapısının varlığı oluşturmaktadır. Bu bağlamda çalışmanın bu kısmında anayasal vatandaşlık kavramı ve bu kavramı oluşturan unsurlardan olan anayasal devlet nitelikleri²⁹⁹ açısından 1982 Anayasasının incelenmesinin doğru olacağı düşünülmektedir.

1982 Anayasasının 1. maddesinde “Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir.” ifadesi kullanılmaktadır. 2.’ maddesinde ise Cumhuriyetin niteliklerinin belirtilmekte olduğunu görmekteyiz. “Türkiye Cumhuriyeti, toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı, Atatürk milliyetçiliğine bağlı, başlangıçta belirtilen temel ilkelere dayanan, demokratik, lâik ve sosyal bir hukuk Devletidir.” 3. madde de ise, “Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür. Dili Türkçedir. Bayrağı, şekli kanunda belirtilen, beyaz ay yıldızlı al bayraktır. Millî marşı “İstiklal Marşı”dır. Başkenti Ankara’dır.” belirtilmektedir. 4. madde ise 1982 Anayasasının ilk üç maddesinin değiştirilemeyeceği ve değiştirilmesinin teklif dahi edilemeyeceği ifade edilerek Türkiye Cumhuriyeti Devletinin nitelikleri güvence altına alınmak istenmektedir.

²⁹⁸ **Anayasal vatandaşlığı** bir ana başlık altında topladığımız ve hangi bileşkelerden oluştuğunu, bu bileşkelerden ilkinde anayasal devletin hayata geçirilmesi gerekliliği belirtilmektedir. syf. 13

²⁹⁹ **Anayasal devletin nitelikleri için bkz...** syf. 7

1982 Anayasasının bu temel maddelerini ve 2. maddesinde belirtilen başlangıç bölümünü de dikkate aldığımızda Türkiye Devletinin nitelikleri şöyle sıralanmaktadır:

- Cumhuriyetçilik ilkesi
- Başlangıç ilkeleri, Toplumun Huzuru, Milli Dayanışma ve Adalet ilkesine dayanan devlet ilkesi
- İnsan Haklarına Saygılı Devlet ilkesi
- Atatürk Milliyetçiliğine Bağlı Devlet ilkesi
- Demokratik Devlet ilkesi
- Laik Devlet ilkesi
- Sosyal Devlet ilkesi
- Hukuk Devleti ilkesi

1982 Anayasasında Türkiye Cumhuriyeti Devletinin temel nitelikleri olarak belirtilen ilkelerin sırasıyla incelenmesinin doğru olacağı düşünülmektedir.

1.1. Cumhuriyetçilik

Devletin niteliklerinden olan cumhuriyetçilik anlayışı, devlet şekli olmakla birlikte hükümet şekli olarak da kabul görmektedir³⁰⁰. Devlet şekli olarak cumhuriyetçilik anlayışı, egemenliğin bir grup veya zümreden ziyade toplumun tamamına ait olduğu bir düzen olarak ifade edilmektedir. Bu durumda cumhuriyetçilik bir devlet şekli olarak görülmekle birlikte bir hükümet şekli olarak cumhuriyetçiliğin seçim sistemine dayanan bir yönetim şekli olarak da ele alınmaktadır. Aynı zamanda seçim sistemine dayanan yönetim anlayışında devletin başkanı dahil devletin tüm organlarının seçim ilkesine göre oluşturulduğu bir yapı olarak görülmektedir. Bu noktada devlet ve hükümet şekli olarak cumhuriyetçilik

³⁰⁰ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.75; Mustafa Erdoğan **Anayasa Hukuku**, Ankara: Orion Yayınevi, Mart 2007, s.170

ilkesi birbiriyle bağlantılıdır. Çünkü egemenliğin vatandaşların tamamına eşit bir şekilde ait olduğu bir sistemde, devletin temel organlarının seçimlerle oluşacağı ifade edilmektedir³⁰¹.

Cumhuriyet kavramının monarşinin tersi olarak literatürde kullanılmakta olduğu belirtilmektedir. Geniş anlamda ise cumhuriyet, demokratik sistemin temel ilke ve gereklerini bünyesinde bulunduran bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda cumhuriyetçilik anlayışı demokrasinin eş anlamlısı olarak da ifade edilmektedir³⁰². Ancak bir devletin cumhuriyet olması ve seçimle işbaşına gelmiş devlet başkanının bulunmasının o ülkenin veya yönetimin halkın egemenliğine dayalı demokratik bir düzene ve ilkelere sahip olduğu anlamına gelememelidir³⁰³. Bu tip bir yönetim sistemini kabullenmiş devletlerin cumhuriyetçilik anlayışını uygulama noktasından ziyade şekli bir cumhuriyetçilik olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda isim olarak cumhuriyet olan devletlerin anti demokratik cumhuriyetçilikle yönetildiği ifade edilmektedir.³⁰⁴

Özbudun ve Yüzbaşıoğlu, anayasada (Mad.1) “Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir” ifadesi ile cumhuriyete devletin şekli anlamının yüklendiğini belirtmektedirler. Türk inkılâbının sonucunda ortaya çıkan ve gelişen Türkiye’deki cumhuriyetçilik anlayışının demokratik cumhuriyetçilikle örtüştüğünü değerlendirmektedirler³⁰⁵.

Yüzbaşıoğlu, “Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir.” ifadesiyle cumhuriyetçilik anlayışının benimsendiğini ve bu ifadenin soyut veya sözde bir nitelik olarak

³⁰¹ Özbudun, **Türk Anayasa...**, ss.75-76

³⁰² Kemal Gözler **Türk Anayasa Hukuku**, Bursa: Etkin Kitabevi Yayınları, Temmuz 2000, ss.107-108; Bülent Tanör-Necmi Yüzbaşıoğlu **1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku**, İstanbul: YKY Yayınları, Şubat 2001, s.69-70

³⁰³ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.76

³⁰⁴ Gözler, **Türk...**, s.76

³⁰⁵ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.76; Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.12

kalmadığını cumhuriyetin nitelikleri (Mad. 2) arasında belirtildiğini ifade etmektedir³⁰⁶.

Erdoğan ve Gözler ise anayasanın 1. maddesindeki “Cumhuriyet” ifadesinin dar anlamda kullanıldığını yani devlet başkanının veraset yoluyla geçişini yasaklamaktan başka bir anlam ifade etmediğini belirtmektedirler. Kısacası anayasadaki, “Devletin şekli”, “Cumhuriyettir”(Mad. 1) ifadesinin monarşinin yasaklanması dışında farklı bir şeyi anımsatmadığını değerlendirmektedirler³⁰⁷.

Anayasa Mahkemesinin kararlarına baktığımızda ise, Anayasa Mahkemesi vermiş olduğu bir kararda cumhuriyeti: “Yurdumuzda siyasal iktidarın bütün öğeleriyle birlikte ulusa geçişi” şeklinde ifade etmiştir³⁰⁸.

Gözler, Anayasa Mahkemesinin vermiş olduğu bu kararda cumhuriyeti geniş anlamda tanımladığını ve buradaki cumhuriyet anlayışından demokrasiyi anlatmakta olduğunu belirtmiştir. Ancak Türk Anayasa doktrinin ve Anayasa Mahkemesinin cumhuriyet tanımlamalarının yanlış olacağını, çünkü anayasada belirtilen “Türkiye Devleti bir Cumhuriyettir.” ifadesinin dar anlamda yorumlanması gerektiğini ifade etmektedir³⁰⁹.

1.2. Başlangıç İlkeleri ve Toplumun Huzuru Milli Dayanışma ve Adalet İlkesi

1982 Anayasasının başlangıç bölümünde, şu ilkeler belirtilmektedir³¹⁰:

-“ Atatürk ilke ve ilkelerine bağlılık” (p.1-5)

³⁰⁶ Yüzbaşıoğlu, *Anayasa...*, s.13

³⁰⁷ Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, s.170; Gözler, *Türk...*, s.113

³⁰⁸ Anayasa Mahkemesi(AM), 15 Nisan 1975 Tarih ve E.1973/19 ve K.1975/87 Sayılı Karar, *Anayasa Mahkemesi Kararlar Dergisi (AMKD)*, Sayı 13, s.428

³⁰⁹ Gözler, *Türk...*, ss.114-115

³¹⁰ **Açk...** Bu ilkelerin büyük çoğunluğu anayasanın ilgili maddelerinde göreceğiz.

- “Atatürk milliyetçiliği”(p.1-5)
- “Atatürk medeniyetçiliği” (p.5)
- “Çağdaş medeniyet düzeyine ulaşma azmi” (p.2)
- “Anayasanın ve hukukun üstünlüğü” (p.3-4)
- “Milli egemenlik” (p.3)
- “Hürriyetçi demokrasi” (p.3)
- “Kuvvetler ayrılığı” (p.4)
- “Türk varlığını devleti ve ülkesiyle bölünmez bütünlüğü” (p.5)
- “Laiklik” (p.5)
- “Her Türk vatandaşı temel hak ve hürriyetlerden eşit ve sosyal adalet gereklerince yararlanarak, onurlu bir hayat sürdürme ve maddi ve manevi varlığını geliştirme hakkı”(p.6)
- “Türk vatandaşlarının mili sevinç ve kederlerde, milli varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu” (p.7)

1982 Anayasası’nın başlangıç kısmının uzun olduğu belirtilmektedir. Ayrıca 1982 Anayasasının başlangıç kısmının, evrensel değerlerde yer aldığı gibi bireysel hak ve özgürlüklerin ön planda yer almadığı daha çok devlet otoritesinin kutsallığı ve bireysel hak ve özgürlükler karşısında devleti ön planda tutan ifadelerin yer aldığı ifade değerlendirilmektedir³¹¹.

Anayasanın 2. maddesinde, cumhuriyetin nitelikleri arasında “toplumun huzuru, millî dayanışma ve adalet anlayışı içinde” ifadesi yer almaktadır. Ayrıca bu madde de “başlangıçta belirtilen temel niteliklere dayanan” şeklindeki ifade ve Anayasanın 176/1 fıkrasında, “Anayasanın dayandığı temel görüş ve ilkeleri belirten başlangıç kısmı, Anayasa metnine dahildir.” ifadesiyle anayasanın başlangıç kısmının metne dahil edildiği ifade edilmektedir³¹². Ancak başlangıç kısımlarının anayasa yapılış nedenlerini ve yapılan anayasanın temel dayanak noktalarını açıklamakla birlikte çoğu zaman edebi bir üslupla yazılmış bu bölümlerin hukuki değerinden daha çok anayasa normlarının yorumlanması noktasında katkısı olduğu

³¹¹ Serap Yazıcı **Demokratikleşme Sürecinde Türkiye**, İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, Nisan 2009, s. 123; “1982 Anayasası’nın hazırlanma nedeni devlet otoritesini sınırlamak bu suretle bireyi ve özgürlükleri bu otorite karşısında güvence altına almak değildir. Tam aksine Anayasa’nın yöneldiği asıl hedef aşındığı varsayılan devlet otoritesini güçlendirmektir.”

³¹² Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.77

değerlendirilmektedir³¹³. Bu sebepten ötürü anayasaların başlangıç kısımlarından uygulanabilecek hukuksal normların çıkarılmasının zor olduğu belirtilmektedir³¹⁴. Bu noktada başlangıçta geçen genel ve soyut olduğu düşünülen ifadelerin veya ilkelerin somutlaştırılmasının Anayasa Mahkemesi tarafından yapılması gerektiği nitelendirilmektedir³¹⁵.

Özbudun, başlangıçta belirtilen ilkelerin birçoğunun anayasanın ilgili maddelerinde bulunduğunu ve böylece somutlaştırıldığını ve bundan dolayı Anayasa Mahkemesinin anayasaya uygunluk denetimi yaparken, başlangıç kısmından destek niteliğinde faydalanabileceğini ifade etmektedir. Ancak önemli olanın ve olması gerekenin başlangıç ilkelerinin yer aldığı ve somutlaştırılmış olduğu anayasanın ilgili maddelerinin ölçü olarak alınmasının doğru olacağını belirtmektedir³¹⁶.

Anayasa Mahkemesinin bazı kararlarında anayasanın başlangıç kısımlarını ölçü olarak kullandığı görülmektedir. Anayasa Mahkemesinin, “Yabancılar mülk satışı”³¹⁷ kararında, denetlediği hükümleri başlangıçta belirtilen bazı ifadelere aykırı bularak iptal etmiştir.

“Başlangıç’ın 2. par.: Türkiye Cumhuriyetinin, “Dünya milletler ailesinin eşit haklara sahip şerefli bir üyesi” olduğu ilkesiyle de devletin beşeri unsurunu oluşturan milletin diğer milletlerle hak eşitliğine sahip olduğu vurgulanmıştır.

Başlangıç’ın 5.par. ise, “Hiçbir düşünce ve mülahazanın Türk milli menfaatlerinin..... karşısında korunma görmeyeceği” ilkesi ile de anayasanın öngördüğü hukuk düzeni içinde milli menfaatlerin her şeyin üstünde tutulması gereği belirlenmiştir.

Ülkede yabancıların arazi ve emlak edinmesi salt bir mülkiyet sorunu gibi değerlendirilemez.”

³¹³ Hasan Tunç-Faruk Bilir **Anayasa Hukuku Uygulamaları Örnek Çözümlü Olaylar**, İstanbul:Nobel Yayın No:346, Hukuk Yayınları Dizi No:21, Ağustos 2005, s.20

³¹⁴ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.77

³¹⁵ Gözler, **Türk...**, s.194

³¹⁶ Özbudun, **Türk Anayasa...**, ss.77-78

³¹⁷ AM, 13 Haziran 1985 Tarih ve E.1984/14, K.1986/7 Sayılı Karar, **AMKD**, Sayı 21, Ss.173-174

Gözler, anayasanın başlangıç ilkelerinin her ne kadar anayasaya uygunluk denetiminde göz önünde kullanılabilirse de, Türk Anayasa Mahkemesinin bunu başarılı bir şekilde yapamadığını bunun somut maddelere dayanmasının daha doğru olacağını değerlendirmektedir. Bu sebepten ötürü Anayasa Mahkemesinin kararlarında başlangıç ilkelerinden uzak durması gerektiğini ifade etmektedir³¹⁸.

Özbudun, anayasanın 2. maddesinde yer alan, “toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet” ilkelerinin anlaşılacak bir şekilde somutlaştırılmasının zor olduğunu ifade etmektedir³¹⁹. Bu bağlamda Erdoğan, bu ilkelerin anayasanın başlangıç kısmında yer almasının daha doğru olacağını belirtmektedir³²⁰.

Erdoğan, Tanör ve Yüzbaşıoğlu ise 1982 Anayasasını hazırlayanların bu kavramları cumhuriyetin nitelikleri arasında bulundurmaları, toplumu birey karşısında önde tutan, toplumu birey karşısında güçlü tutmayı amaçlayan bir anlayıştan dolayı bu kavramların anayasaya aldığını ifade etmişlerdir. Aynı zamanda “toplumun huzuru”, kavramından ne anlaşılması gerektiğinin de belirgin olmadığını belirtmektedirler³²¹.

Kısacası, anayasanın başlangıç ilkeleri anayasanın yapıldığı ortamı yansıtmakla birlikte, bu ilkelerin anayasanın temel dayanaklarını oluşturduğu değerlendirilebilmektedir. Ayrıca anayasanın 2. maddesinde yer alan “toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet” gibi kavramların soyut olmaktan çok ulaşılacak idealler olarak değerlendirilmesi daha doğru olacaktır. Bu bağlamda başlangıçta belirtilen ilkelerin ve 2. madde de belirtilen kavramların somut bir nitelik

³¹⁸ Gözler, **Türk...**, s.196

³¹⁹ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.79

³²⁰ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.185; Mustafa Erdoğan **Anayasa Hukukuna Giriş**, Ankara:Liberte Yayınları, Ekim 2004, s.207

³²¹ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.186; Erdoğan, **Anayasa Hukukuna Giriş**, s.207; Tanör-Yüzbaşıoğlu, **1982...**, s.74

taşımadıklarından ve belirginleştirmedeğinden ötürü bu ifadelere hukuki anlam veya değer atfedilmesinin yanlış olacağı düşünülmektedir³²².

1.3. İnsan Haklarına Saygılı Devlet İlkesi

İnsan hakları, “ırk, din, dil ayrımı gözetmeksizin tüm insanların yararlanabileceği haklardır.” Bu haklardan yararlanma ve sahip olma noktasında bir ülkenin vatandaşı olmak veya olmamak ayrımı yapılmamalıdır. İnsan haklarına saygılı devlet ise, “değeri, üstünlüğü, yararlılığı kutsallığı dolayısıyla insan haklarına karşı dikkatli, özenli, ölçülü davranan devlet” şeklinde ifade edilmektedir³²³.

Soysal ise insan haklarının bütün insanların insan olmasından kaynaklanan ve aralarında ayrım gözetmeksizin sahip olunması ve tanınması gereken bir hak olarak nitelendirmektedir. İnsan haklarının neler olduğu ise uluslararası sözleşmelerde ve (çalışmamızın birinci bölümünde belirttiğimiz), B.M. Genel Kurulunun 10 Aralık 1948’de kabul ettiği, İHEB’inde belirtilmektedir³²⁴.

1982 Anayasasının 2. maddesinde, “insan haklarına saygılı” ifadesi cumhuriyetin nitelikleri arasında belirtilmektedir. Anayasanın 2. maddesinde “toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde, insan haklarına saygılı” ifadesi insan haklarına toplumun huzuru ve milli dayanışma açısından bakıldığı gibi bir anlam çıkarılabileceğinden dolayı bu ifade insan haklarına vurguyu zayıflatabilecektir³²⁵.

Gözler bu madde de belirtilen, “toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı içinde” ifadesinin Türkiye Cumhuriyeti Devletinin kendisinin belirtildiğini

³²² Yüzbaşıoğlu, *Anayasa...*, s.14

³²³ Gözler, *Türk...*, s.120

³²⁴ Soysal, *100...*, s.123

³²⁵ Özbudun, *Türk Anayasa...*, s.109

ifade etmektedir³²⁶. Gözübüyük ise, cumhuriyetin nitelikleri arasında “insan haklarına saygılı” devlet ilkesinin benimsendiğini böylece Anayasanın, insan haklarına saygının evrenselliğini vurgulamakla birlikte, kişilerin insan olmalarından dolayı bu haklara sahip olduklarını ifade ettiğini belirtmektedir. Ayrıca Anayasanın 2. maddesinde herkesin temel haklara sahip olduğu belirtilerek bu ifadenin özgürlük anlayışının kavrandığının göstergesi olduğunu değerlendirmektedir³²⁷.

Yüzbaşıoğlu da, İnsan Hakları Evrensel Bildirgelerde ve Uluslararası İnsan Hakları Sözleşmelerinde insan haklarının güvence altına alındığını ve Türkiye’nin de bu sözleşmeleri kabul ettiğini belirtmektedir³²⁸. Zaten BMİHEB’nin de başlangıç kısmında insan haklarına saygı gösterilmesi gerektiği ve bu hakların etkin bir şekilde üye devletler tarafından uygulanması gerektiğine yer verildiği bilinmektedir.

1.4. Atatürk Milliyetçiliğine Bağlı Devlet İlkesi

Milliyetçilik ilkesi ilk olarak 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanunun 2. maddesinde yer bulmuştur. 1961 Anayasasının yapıcıları, 1924 Teşkilat-ı Esasiye Kanundaki milliyetçilik ifadesi yerine “milli devlet” ifadesinin kullanmışlardır. Esasen 1961 Anayasası yapıcılarının milliyetçilik ifadesinin ırkçılık anlamına gelebileceğinden ve yanlış anlaşılmalara neden olabileceği düşüncesiyle “milli devlet” ifadesi kullanılmıştır³²⁹.

1982 Anayasasının ise 2. maddesinde, “Atatürk Milliyetçiliğine bağlı” ifadesi cumhuriyetin nitelikleri arasında yer bulmuştur. Aynı zamanda Atatürk’ün milliyetçilik anlayışı anayasanın başlangıç kısmında da (p.1-5) yer bulmuştur.

³²⁶ Gözler, *Türk...*, s.122

³²⁷ Şeref Gözübüyük *Anayasa Hukuku*, Ankara: Turhan Kitabevi, Mart:2003, s.166

³²⁸ Yüzbaşıoğlu, *Anayasa...*, s.20

³²⁹ Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, s.219; Gözler, *Türk...*, s.123; Soysal, *100...*, s.115

Atatürk Milliyetçiliğine değinmeden önce millet kavramını tanımlamanın doğru olacağını değerlendirilmektedir³³⁰. M. Kemal Atatürk millet kavramın şu şeklide tanımlamaktadır: “Millet, dil, kültür ve mefkure birliği ile birbirine bağlı vatandaşların teşkil ettiği bir siyasi ve içtimai heyettir.” Atatürk’ün milliyetçilik anlayışının ise “Türk Milliyetçiliği ilerleme ve gelişme yolunda ve milletlerarası temas ve ilişkilerde, bütün çağdaş milletlere paralel ve onlarla uyum içinde yürümekle beraber, Türk toplumunun özel karakterinin ve başlı başına bağımsız kimliğini korumaktır.” şeklinde ifade edilmiştir³³¹

Anayasanın, 2. maddesinde de “Atatürk milliyetçiliğine bağlı” devlet ilkesinin kabul edildiği görülmektedir.³³² Özbudun, Atatürk’ün milliyetçilik anlayışının 1982 Anayasasına yansıdığını belirtmektedir. Ayrıca, Atatürk’ün benimsemiş olduğu milliyetçilik anlayışının, ırk, din, dil gibi “objektif milliyetçilik” unsurlarından değil de, birlikte yaşama arzusuna dayanan “sübjektif milliyetçilik” olduğunu belirtmiştir³³³.

Yüzbaşıoğlu ise, Atatürk milliyetçiliğinin ne olduğu hakkında Anayasada somut bir tanımlamanın olmasıyla birlikte başlangıç kısmında yer alan ilkelerdeki ifadelerden ve Atatürk ilke ve inkılâplarını göz önünde bulundurarak bir değerlendirme yapmaktadır. Atatürk’ün milliyetçilik anlayışının ırkçılığa karşı olduğunu ve vatandaşlık bağı ile bağlı olan insanların bir arada bulunmasına dayanmakla birlikte, çağdaş ve demokratik bir anlayış olarak değerlendirmektedir³³⁴.

³³⁰ Gözler, **Türk...**, s.124

³³¹ A. Afetinan, **Medeni Bilgiler Ve M.Kemal Atatürk’ün El Yazıları**, Ankara. Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, 1998, ss.19-25

³³² Gözübüyük, **Anayasa...**, s.150

³³³ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.81; Gözler, **Türk...**, ss.125-126; Objektif ve Sübjektif milliyetçilik anlayışlarını şu şekilde açıklamaktadır. “Objektif milliyetçilik anlayışına göre, millet birtakım objektif bağlar ile birbirine bağlanmış insanların oluşturduğu topluluktur. Bu bağlar ırksal, dinsel, dilsel niteliktedir. Sübjektif milliyetçilik anlayışı ise, millet birtakım sübjektif bağlar ile birbirine bağlanmış insanların oluşturduğu bir topluluktur. Bu bağlar, manevi niteliktedir. Birtakım duygu ve düşüncelerden oluşmaktadır.”

³³⁴ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.16

Anayasa Mahkemesi de 1982 Anayasası döneminde verdiği bir kararda Atatürk milliyetçiliğini şu şekilde tanımlamıştır: “Atatürk milliyetçiliği, Türk devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesi Türk sayan dil, ırk ve din gibi düşüncelerle yapılacak her türlü ayrımı reddeden, birleştirici ve bütünleştirici bir anlayışı temsil eder.”³³⁵,

Gözler de Özbudun ile benzer bir değerlendirme bulunarak, Anayasa Mahkemesinin vermiş olduğu bu kararda Atatürk milliyetçiliğine ifade edildiği gibi bir anlam yüklenmesinin Atatürk milliyetçiliği anlayışının “sübjektif milliyetçilik” olduğunu değerlendirdiklerini belirtmektedir³³⁶.

1.5. Demokratik Devlet İlkesi

Gözler, demokrasi ilkesini; “Etki siyasal makamların düzenli aralıklarla tekrarlanan, birden fazla siyasal partinin katıldığı muhalefetin iktidar olma şansına sahip olduğu serbest seçimlerle belirlendiği ve temel kamu haklarının tanınmış ve güvence altına alınmış olduğu bir rejimdir.” şeklinde tanımlamaktadır³³⁷.

Tanör ve Yüzbaşıoğlu ise, cumhuriyet kavramının geniş anlamda, egemenliğin cumhurun tamamına ait olduğu rejimler olduğunu ifade etmektedirler. Bu bağlamda geniş anlamda cumhuriyetçiliğin demokrasi anlayışıyla bağlantılı olduklarını belirtmekle birlikte cumhuriyet anlayışının demokrasiyi zorunlu kıldığını belirtmektedirler³³⁸.

³³⁵ AM, 18 Şubat 1985 Tarih ve E.1984/9, K.1985/4 Sayılı Karar, **AMKD.**, Sayı 21, ss.59-60

³³⁶ Gözler, **Türk...**, s.129

³³⁷ Gözler, **Türk...**, s.135

³³⁸ Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982...**, s.82

Ancak, Soysal farklı bir değerlendirmede bulunarak bir devletin demokratik devlet ilkesini kabul etmek ile demokratik niteliklere sahip olunamayacağını, bunun için demokratik devlet ilkelerinin yerine getirilmesi gerektiğini belirtmektedir³³⁹.

Özbudun, hürriyetçi demokrasi anlayışının özellikleri veya gereklerinin ülkeden ülkeye değişebildiğini ancak vazgeçilmez şartlarının bulunduğu unsurların olduğunu belirtmektedir. Bunların ise³⁴⁰;

“Temel siyasal karar organlarının genel oya dayanan serbest seçimlerle oluşması, serbestçe örgütlenen siyasi partiler arasında eşit şartlarla yürütülen iktidar yarışması, tüm vatandaşların temel hak ve hürriyetlerinin tanınmış ve güvence altına alınmış olmasıdır.”

Anayasanın 2. maddesinde cumhuriyetin nitelikleri arasında “demokratik devlet” ilkesi yer almaktadır. Ayrıca Anayasanın başlangıç bölümünde de “hürriyetçi demokrasi” (p.3) ifadesi yer almaktadır. Can, anayasanın 2. maddesinde Türkiye Cumhuriyeti’nin Demokratiklik ilkesini kabul etmesiyle demokrasi ilkesini cumhuriyetin değişmez nitelikleri arasında yer aldığını belirtmektedir³⁴¹. Özbudun ise Anayasanın benimsediği demokrasi anlayışının “insan haklarına saygılı” ve “hürriyetçi demokrasi” olarak ifade edilen demokrasi anlayışına sahip olduğunun ileri sürülmekte olduğunu belirtmektedir³⁴².

³³⁹ Soysal, **100...**, s.171; Mutlak yetkili hükümdarlara veya zorba yönetimlerle yapılan mücadeleler sonucunda meydana gelen ve yaygınlaşan demokrasi anlayışı “klasik demokrasi” denmektedir. Çünkü klasik demokrasi anlayışının gerisinde kurallar ve kavramlar bütünü bulunmaktadır. Türk toplumunun bir buçuk yüzyılı aşkın bir süredir çizmekte olduğu yönetim, düzen ve anayasa çizgisi klasik demokrasi anlayışı çizgisinde olduğu belirtilmektedir. Bu sebepten ötürü anayasanın klasik demokrasi anlayışı çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiğini ifade edilmektedir.

³⁴⁰ Özbudun, **Türk Anayasa...**, ss.89-90

³⁴¹ Osman Can **Demokratikleşme Serüveninde Anayasa Ve Siyasi Partilerin Kapatılması**, Ankara: Seçkin Yayınları, Mayıs 2005, s.56

³⁴² Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.89

1.6. Laik Devlet İlkesi

Laiklik ilkesinin anlamı, kişilerin hangi din veya düşüncelere sahip olursa olsun kınanamayacağı, farklı işlemlere ve ayrımcılığa tabi tutulmayacağını ve toplumsal düzeni bozmadığı sürece ibadet veya ayinlerin herhangi bir kısıtlamayla karşılaşmadan serbestçe yapabilmesini ifade etmektedir. Kısaca, din-devlet işlerinin ayrılmasıyla birlikte, devlet ve toplum düzeninin din kurlarından bağımsız olması şeklinde belirtilmektedir³⁴³.

Erdoğan ise laik bir devlet sistemini benimsemiş yapılarda, devlet dinler ve diğer farklı görüşler karşısında tarafsız olması gerektiğini, aynı zamanda devlet düzeninin herhangi bir din veya mezhepten veya farklı dünya görüşlerine dayanmaması gerektiğini belirtmektedir. Ayrıca laikliğin dinlere karşı tarafsız olmakla birlikte dinlere veya farklı dünyevi görüşlere saygısız olmaması gerektiğini belirtmektedir³⁴⁴.

Anayasanın 2. maddesinde “laiklik” ilkesi cumhuriyetin ve devletin nitelikleri arasında ifade edilmektedir. Ayrıca anayasanın başlangıç kısmında “kutsal din duygularının devlet işlerine ve politikaya kesinlikle karıştırılmayacağı” ifadesi bulunmaktadır.

Türköne, Türkiye Cumhuriyetinin, laiklik ilkesini kabul etmesiyle bu ilkenin Anayasanın temel dayanaklarından birisi olarak yer aldığını ifade etmektedir³⁴⁵. Ayrıca Anayasanın başlangıç kısmındaki “laiklik” ibarelerinin de laiklik ilkesinin bir gereği olduğunu belirtilmiş olduğu değerlendirilmektedir.³⁴⁶

³⁴³ Gözübüyük, **Anayasa...**, s.156

³⁴⁴ Mustafa Erdoğan **Din Hürriyeti**, Murat Yılmaz (der.) Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 2005, ss.32-33; Erdoğan, “Anayasa Hukuku”, s.234

³⁴⁵ Türköne, **Siyaset**, s.551

³⁴⁶ Gözübüyük, **Anayasa...**, s.156

Özbudun ise Anayasanın 2. maddesinde cumhuriyetin nitelikleri arasında belirtilen laiklik ilkesinin, “-din hürriyeti, -din ve devlet işlerinin ayrılığı” olan iki yönünün bulunduğunu belirtmektedir. Din hürriyetinin, “vicdan ve ibadet hürriyetlerini” kapsadığını belirtmektedir. Din ve devlet ayrılığını ise bazı gereklerin olduğunu ifade etmektedir. Bu ilkelerin ise, “Resmi bir devlet dininin olmaması, devletin din mensuplarına eşit davranması, din kurumlarıyla devlet kurumlarının ayrılmış olması, devlet yönetiminin din kurallarından etkilenmemesi gibi gereklerinin olduğunu vurgulamaktadır³⁴⁷ .

Kısacası, laik devlet ilkesinin, Atatürk ilke ve inkılâplarına dayandığını ve Türkiye Cumhuriyeti Devletinin de devletin temel niteliği olarak laiklik ilkesini kabul ettiğini belirtilmektedir. Aynı zamanda laiklik ilkesinin hayata geçirilmeden diğer ilke ve inkılâpların var olamayacağını bu sebepten dolayı 1982 Anayasasının 2. maddesinde laiklik ilkesinin cumhuriyetin nitelikleri arasında yer aldığı ifade edilmektedir³⁴⁸ .

1.7. Sosyal Devlet İlkesi

Sosyal devlet: “ Vatandaşların sosyal durumlarıyla, refahıyla ilgilenen, onlara asgari bir yaşam düzeyi sağlamayı ödev bilen devlet” şeklinde tanımlanmaktadır³⁴⁹ . Sosyal devlet anlayışında, devlete birtakım ödevler yükleyen ayrıca olumlu şeyler yapmayı gerekli kılan hakların varlığı söz konusu olduğu belirtilmektedir³⁵⁰ . Aynı zamanda sosyal devlet anlayışının varlığı ekonomik ve sosyal hakların verilmesi oranında anlam bulduğu ifade edilmektedir³⁵¹ .

Anayasa Mahkemesi bir kararında sosyal devleti şu şekilde belirtmiştir³⁵² . “Sosyal hukuk devleti, güçsüzleri güçlüler karşısında koruyarak gerçek eşitliği yani

³⁴⁷ Özbudun, **Türk Anayasa...**, ss.81-83-84-85

³⁴⁸ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.16

³⁴⁹ Soysal, **100...**, s.149

³⁵⁰ Gözler, **Türk...**, s.156

³⁵¹ Soysal, **100...**, s.150

³⁵² AM, 26.10.1988 Tarih ve E.1988/19, K.1988/33, **AMKD**, Sayı 24, ss.451-452

sosyal adaleti ve toplumsal dengeyi sağlamakla yükümlü devlet demektir.” şeklinde tanımlamaktadır.

Sosyal devlet anlayışı demokratik devlet kavramıyla da ilişki içerisinde olduğu belirtilmektedir. Çünkü demokratik devlet anlayışında Anayasa Mahkemesinin kararında da belirtildiği gibi, güçsüzlerin veya ihtiyaçları olan vatandaşların seslerini duyuran bir anlayış olduğu nitelendirilmektedir. Bu bağlamda demokratik bir yönetim anlayışının benimsenmediği bir sistemde sosyal devlet anlayışının hayata geçemeyeceği ifade edilmektedir³⁵³.

Anayasanın 2. maddesinde “sosyal devlet” ilkesi cumhuriyetin nitelikleri arasında yerini bulmakla birlikte sosyal devlet anlayışını hayata geçirmenin devletin görevleri arasında olduğu belirtilmiş olmaktadır. Ayrıca, Anayasanın, başlangıç bölümünde de, “sosyal adalet gerekleri” ifadesi yer bulmaktadır. Aynı zamanda, 2. madde de “sosyal bir hukuk” devleti ifadesi bulunmaktadır. Sosyal ise bu madde de yer alan sosyal devlet ve hukuk devleti kavramlarının ayrı kavramlar olduğunu belirtmektedir³⁵⁴.

Yüzbaşıoğlu, sosyal ve hukuk devleti arasındaki farkın eşitlik noktasında bulunduğunu ifade etmektedir. Hukuk devletindeki anlayışın, herkesin yasalar önünde eşit bulunması şeklinde belirtmektedir. Ancak sosyal devlet anlayışında toplumsal eşitsizlikleri gidererek toplumsal barışı sağlamak bulunmaktadır³⁵⁵.

Özbudun ise, sosyal devletin, sosyal adaleti sağlamak için sosyal ve ekonomik alana müdahalesini meşru gören bir anlayış olduğunu nitelendirmektedir³⁵⁶.

³⁵³ Soysal, **100...**, s.151

³⁵⁴ Soysal, **100...**, s.149

³⁵⁵ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.97

³⁵⁶ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.134

1.8. Hukuk Devleti İlkesi

Hukuk devleti ilkesi, devletin tüm organlarının eylemlerinde hukuka uygun bir şekilde hareket ettikleri ve bireylerin temel hak ve özgürlüklerinin anayasal güvence altına alınarak korunduğu sistem olarak tanımlanmaktadır³⁵⁷.

Hukuk devleti anlayışının kanunların üstünde olduğu değerlendirilmekle birlikte hukuk devletinin bir takım unsurları olduğu belirtilmektedir. Bunlar: “Devletin hukuka uygunluğunu sağlayan ilke ve kurallar, bu uygunluğu sağlayacak yargı denetimi, bu mekanizmanın etkin işleyişi için gerekli olan yargı bağımsızlığı, adil yargılanma ilkesinin gerektirdiği güvenceler” olarak ifade edilmektedir³⁵⁸.

Anayasanın 2. maddesinde, cumhuriyetin nitelikleri arasında “hukuk devleti” ilkesi yer almaktadır. Ancak hukuk devleti ilkesinin uygulama noktasında hayata geçirilmesi önemli olduğu düşünülmektedir. Çünkü bütün vatandaşların haklarının anayasal güvence altında olmasının yeterli olmadığı bilinmektedir. Bu sebepten ötürü yasama, yürütme ve yargı organını oluşturanların hukukun gereklerine ve anayasa bağlı kalmaları “Anayasal Vatandaşlık önermesinin hayata geçirilmesi açısından önemli olduğu değerlendirilmektedir.

Soysal da hukuk devleti ilkesinin hayata geçirilmesiyle vatandaşlara gerçek güvence sağlanmış olacağını belirtmektedir. Aynı zamanda yasaların anayasaya uygunluğunun sağlanabileceği gibi, anayasaya uygunluk kurallarını uygulayacakların ve yönetenlerin hukuk düzenine bağlı kalmalarının sağlanabileceğini ifade etmektedir³⁵⁹.

³⁵⁷ Yazıcı, **Demokratikleşme....**, s.292; Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.109; Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.124; Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.173; Gözübüyük, **Anayasa...**,163; Gözler, **Türk...**, s.169; Naz Çavuşoğlu **Anayasa Notları**, İstanbul: Beta Yayınları, 1997, s.21

³⁵⁸ Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982....**, s.100

³⁵⁹ Soysal, **100....**, s.159

Anayasa Mahkemesi de kararlarında hukuk devleti ilkesini göz önünde bulundurmaktadır. Bu noktada Anayasa Mahkemesi vermiş olduğu bir kararında hukuk devletini “İnsan haklarına saygılı ve bu hakları koruyucu adil bir hukuk düzeni kuran ve bunu devam ettirmekle kendisini yükümlü sayan, bütün işlem ve eylemleri yargı denetimine bağlı olan devlet” şeklinde belirtmiştir³⁶⁰.

2. ANAYASAL VATANDAŞLIK AÇISINDAN 1982 ANAYASASINDA HAK VE ÖZGÜRLÜKLER

Anayasal vatandaşlık anlayışının hayata geçirilebilmesi amacıyla, anayasanın hak ve özgürlükler açısından tüm bireyleri kapsayacak şekilde tarafsız ve eşit bir şekilde yapılandırılması gerekmektedir. Bu bağlamda modern vatandaşın sahip olması gereken haklar sivil, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel haklardır ve bu haklar dizesinin anayasal güvence altına alınması gerekmektedir. Bu kısımda anayasal vatandaşlık süreci göz önünde bulundurularak 1982 Anayasasının incelenmesi düşünülmektedir.

Temel hak ve özgürlükler, soyut ilkeler kapsamında bulunmalarından veya değerlendirilmelerinden ötürü genelde anayasalarda ayrıntılı bir şekilde düzenlenmedikleri değerlendirilmektedir³⁶¹. Bu bağlamda temel hak ve özgürlüklerin, soyut anayasa kuralları olmaktan çıkarılabilmesi ve uygulanabilir hale getirilmesi amacıyla düzenlenmesi gerekmektedir. Bu sebepten ötürü anayasalar temel hak ve özgürlükleri düzenlerken veya bu hakların kısıtlanması gereken durumları ve izlenecek yolları belirtmek gereğini duymalıdır³⁶².

1982 Anayasasında temel hak ve özgürlüklerin düzenlenmesine baktığımızda, bu husus “Temel Haklar ve ödevler” başlığı altında sıralanmaktadır. Bu bölümler ise, “ Genel Hükümler”, “Kişinin Hakları ve Ödevleri”, “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve

³⁶⁰ AM, 25.5.1976 Tarih ve E.1976/1, K.1976/28 Sayılı Karar, **AMKD**, Sayı 14, s.189

³⁶¹ Oktay Uygun **1982 Anayasası’nda Temel Hak Ve Özgürlüklerin Genel Rejimi**, İstanbul: Kazancı Hukuk yayınları, No:121, 1992,s.10

³⁶² Gözübüyük, **Anayasa...**, s.172

Ödevler”, “Siyasi Haklar ve Ödevler” 1982 Anayasasında 63 maddeden oluşmaktadır. Uygun, bu bağlamda 1982 Anayasasının dikkati çeken özelliklerinden birinin, Temel Hak ve özgürlüklerin uzun bir şekilde ele alındığı belirtmektedir. Ayrıca anayasada özgürlüklerin, klasik ve sosyal hakların da geniş ve ayrıntılı bir şekilde ele alındığını ifade etmektedir³⁶³.

2.1. ANAYASAL VATANDAŞLIK AÇISINDAN TEMEL HAK VE HÜRRİYETLERİN DURUMU

Çalışmamızın bu kısmında “Anayasal vatandaşlık-Bireysel hak ve özgürlük” kavramı göz önünde bulundurularak bu bağlamda 1982 Anayasasında temel hak ve özgürlükler ile ilgili düzenlemeler incelenecektir. Ancak öncelikli olarak anayasanın temel haklara ayrılan ikinci kısmının, “genel hükümler” başlığını taşıyan birinci bölümü, Uygun ve Erdoğan’ın ifadesiyle “özgürlüklerin genel hukuki rejimini” düzenlemekle birlikte bu kısımda yer alan, 12. 13. 14. 15. ve 16’ncı maddelerin, diğer üç bölümündeki temel hak ve özgürlükler ile ilgili maddelere değinmekte olduğunu belirtmektedir³⁶⁴. Bu bağlamda öncelikle ve sırasıyla, “Temel Hak ve Hürriyetlerin niteliği” (Mad.12), “Temel Hak ve Hürriyetlerin sınırlandırılması” (Mad.13), “Temel Hak ve Hürriyetlerin kötüye kullanılmaması” (Mad.14), “Temel Hak ve Hürriyetlerin Kullanılmasının durdurulması” (Mad.15) ve ilgili maddeler üzerinde çalışılacaktır.

1982 Anayasası “Temel Hak ve Hürriyetlerin niteliği”ni (Mad.12), “Herkes, kişiliğine bağlı, dokunulmaz, devredilmez, vazgeçilmez temel hak ve hürriyetlere sahiptir.” şeklinde ifade etmiştir. Uygun, anayasanın başlangıç kısmında yer alan bazı ifadelerinde (P.7-8) özgürlüklerin genel hukuki niteliğini ifade etmekte olduğunu belirtmektedir³⁶⁵.

³⁶³ Uygun, 1982..., s.9

³⁶⁴ Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, s.188; Uygun, 1982..., s.16

³⁶⁵ Uygun, 1982..., s.24

Anayasanın 12. maddesinin birinci fıkrası herkesin, temel hak ve hürriyetlere sahip olduğunu belirtmekle birlikte bu hakları anayasal güvence altına almaktadır³⁶⁶. Ayrıca, Erdoğan, Anayasanın temel hak ve hürriyetler konusunda temel yaklaşımını belirtmesi açısından önemli olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda bu maddenin birinci fıkrasının, doğal haklar doktrini çağrıştırdığını, çünkü doğal hakların insan haklarının “evrensellik, doğuştanlık ve mutluluk” özelliklerinin bu fıkroda yansımalarının görüldüğünü ifade etmektedir³⁶⁷. Ancak aynı maddenin ikinci fıkrası, “Temel hak ve hürriyetler, kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını da ihtiva eder.” ile kayıtlanmıştır. Bu durum göstermektedir ki anayasada hak ve ödev kavramları iç içe geçmektedir³⁶⁸.

Tanör ve Yüzbaşıoğlu ise “Milli varlığa karşı hak ve ödevler” (P.7) ifadesinin anayasanın başlangıcında bulunduğunu belirtmekle birlikte 12. maddenin ikinci fıkrasının, hak ve özgürlüklerin kullanabilmeleri bakımından “Topluma, ailesine ve diğer kişilere” karşı sorumlu olduğunu bildirilmekle Türk Anayasa koyucusunun temel hak ve özgürlükleri kısıtlaması açısından ne kadar kararlı ve ileri noktalara vardıklarını gösterdiğini ifade etmektedirler³⁶⁹. Anayasanın 12. maddesinin gerekçesinde ödev ve sorumluluk esasının bir sınırlama olduğu ifadesi yer bulmuştur. Ayrıca ifadeye hukuki yükümlükler getiren ödev ve sorumluluklar noktasında bakıldığında ödev ve sınırlama arasında bir ilişkinin varlığı görülecektir. Kısacası, yasa koyucunun kişilere hukuki yükümlükler yüklemesi, temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması anlamına gelebileceği belirtilmektedir³⁷⁰.

Güvence altına alınan hak ve özgürlüklerin kişiler için bazı ödevler doğurduğu düşüncesine benzer bir ifade 1948 tarihli BMİHEB’de de (Mad. 29’da)

³⁶⁶ Gözler, **Türk...**, s.223

³⁶⁷ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.187

³⁶⁸ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.187; Gözler, **Türk...**, s.223; Burhan Kuzu **1982 Anayasasının Temel Nitelikleri Ve Getirdiği Yenilikler**, İstanbul:Filiz Kitabevi, 1990, s.217; Soysal, **100...**, s.124

³⁶⁹ Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982...**, s.53

³⁷⁰ Uygun, **1982...**, s.55

“Herkesin, kişiliğinin serbestçe ve tam gelişmesine olanak veren topluma karşı ödevleri vardır.” yer verilmektedir.

Uygun, çağdaş hak ve özgürlük anlayışında “Görev ve Ödev” ilişkisinin bulunduğunu belirtmektedir. Ancak bu durumun sadece bireylere ödevler yüklediği anlamına gelmediğini devletin de bu noktada görevlerinin bulunduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, 1982 anayasasında “Ödev temel amaç ve görevler” başlıklı 5. maddesinde bu ifadenin yer bulduğunu ve bu madde de devletin, kişinin hak ve özgürlüklerini sınırlayan her türlü engelleri kaldırmakla görevli olduğunu ifade edildiğini belirtmektedir³⁷¹.

İtalya Anayasasının 3/2 maddesine göre; “Yurttaşlar özgürlük ve eşitliğin fiili planda sınırlayarak, insanın kişiliğinin tam gelişimine ve bütün çalışanların ülkenin, siyasi, iktisadi ve sosyal teşkilatına gerçekte katılmalarına engel olan iktisadi ve sosyal engelleri kaldırmak, Cumhuriyetin görevidir.” İfadesi yer bulmaktadır. Ayrıca Federal Alman Cumhuriyeti Anayasasında bu konu değişmemekle birlikte, eyalet anayasalarında bu noktada düzenlemeler bulunmaktadır. Bunların yanında ulusları metinlere baktığımızda ise, BMİHEB’de “Klasik hakların yanında ekonomik, sosyal ve kültürel haklara geniş ölçüde yer verilerek devletlere bazı ödevler yüklediği değerlendirilmektedir³⁷².

1982 Anayasası temel hakların kötüye kullanılmamasına büyük bir önem vermektedir. Bu noktada temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılabilirliği veya durdurulabilirliği durumların, kapsamlı ve geniş bir şekilde düzenlendiği değerlendirilmektedir³⁷³.

³⁷¹ Uygun, **1982**..., ss.24-30

³⁷² Uygun, **1982**..., ss.25-26

³⁷³ Uygun, **1982**..., s.64

1982 Anayasasının 13. maddesinin ilk metninde³⁷⁴ dokuz adet sınırlama nedeni bulunmaktadır. Bunlar “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü”, “Milli egemenlik”, “Cumhuriyet”, “Milli güvenlik”, “Kamu düzeni”, “Genel asayiş”, “Kamu Yararı”, “Genel Ahlak” ve “Genel sağlıktır”. 13. maddenin son fıkrasında göre “Bu maddede yer alan genel sınırlama sebepleri temel hak ve hürriyetlerin tümü için geçerlidir.” ifadesi yer almaktaydı.

Soysal, bu maddedeki “Geçerlilik” ifadesinden, tüm temel hak ve özgürlüklerin 13. madde de sayılan nedenlerle sınırlandırılabilceği anlamının çıkarılmakta olduğunu ifade etmektedir³⁷⁵.

Uygun, ise genel sınırlama nedenlerinin belirtilmiş olmasından hareketle temel hak ve özgürlüklerin mutlak sınırlandırılacağı anlamının çıkarılması gerektiğini ifade etmektedir³⁷⁶.

1982 Anayasasının 13. maddesinin ikinci fıkrasında “Temel hak ve hürriyetlerle ilgili genel ve özel sınırlamalar demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamaz.” ifadesi yer almaktaydı. Kuzu, bu şekilde bir düzenlemenin temel hak ve özgürlüklere getirdiği olan sınırlamanın demokratik düzen anlayışına aykırı olmaması şeklinde algılanması gerektiğini belirtmiştir³⁷⁷.

Tanör ve Yüzbaşıoğlu bu ifadeden iki sonuç çıkardıklarını belirtmektedirler. Bunlar ise ilk olarak, özel sınırlamalar, ilgili maddede sınırlama sebebi veya sınırlanabileceği ifadesi bulunmayan temel hak ve hürriyetlerin, genel hüküm

³⁷⁴ **1982 Anayasası 13. madde ilk metni:** “Temel hak ve hürriyetler, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, milli egemenliğinin, Cumhuriyetin, milli güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlakın ve genel sağlığın korunması amacı ile ve ayrıca Anayasanın ilgili maddelerinde öngörülen özel sebeplerle, Anayasanın sözüne ve ruhuna uygun olarak kanunlarla sınırlandırılabilir. Temel hak ve hürriyetlerle ilgili genel ve özel sınırlamalar demokratik toplum düzeninin gereklerine aykırı olamaz ve öngöröldükleri amaç dışında kullanılamaz. Bu maddede yer alan genel sınırlama sebepleri temel hak ve hürriyetlerin tümü için geçerlidir.”

³⁷⁵ Soysal, **100**..., s.120

³⁷⁶ Uygun, **1982**..., s.121

³⁷⁷ Kuzu, **1982**..., s.229

sebeplerine dayandırılarak sınırlama sebepleri gösterilmiş olması, hak ve özgürlüklerin hem ilgili maddeye hem de genel sınırlama sebeplerine dayandırılarak sınırlandırılabilirliğini, ifade etmektedirler. Ayrıca, “ve ayrıca” ibaresi ile “Tümü için geçerlidir.” ifadelerinin bu sonucu doğurabileceğini belirtmektedirler³⁷⁸. Turhan ise, 13. maddenin bütün hak ve özgürlükler için genel sınırlama sebeplerini ifade ettiğini belirtmektedir³⁷⁹.

1982 Anayasasının ilk metninin ikinci fıkrasında yer alan sınırlamaların öngörüldükleri amaçlar dışında kullanılmaması ifadesi bir yanıyla nedene bağlılık ilkesinin diğer yandan da ölçülük ilkesinin bir ifadesi olarak değerlendirilmektedir³⁸⁰. Turhan ise bu ifadenin demokratik toplum düzeninin gereklerini ve ölçülük ilkesini ifade ettiğini belirtmektedir³⁸¹. Özbudun da 1982 Anayasasının 13. maddesinin ilk metninde ölçülük ilkesinin bulunduğunu belirtmektedir³⁸². Tanör- Yüzbaşıoğlu, “Öngördükleri amaç dışında kullanılamaz.” ifadesinin ölçülük ilkesini çağrıştırmakta olduğunu belirtmektedir³⁸³.

Uygun ise sınırlama kavramının, yasa koyucunun anayasada belirtilen ilkelere dayanarak temel hakları alanın daraltılması olarak belirtmektedir. Ayrıca bu tanımın göz önünde bulundurulduğunda ahlaki yükümlülükler getirecek birtakım anayasal ödevlerin sınırlama sayılamayacağını belirtmektedir³⁸⁴.

Anayasa Mahkemesi vermiş olduğu bir kararda sınırlama kavramını şu şekilde tanımlamıştır. “Sınırlama belirli bir temel hak ve özgürlüğün anayasada öngörülen ya da belirlenen alan içinde kişiye sağlanan olanakların yasa koyucu tarafından daraltılmasıdır.”³⁸⁵

³⁷⁸ Tanör- Yüzbaşıoğlu, 1982..., s.136

³⁷⁹ Mehmet Turhan **Siyaset ve Anayasa**, Ankara: Gündoğan Yayınları,1995, s.206

³⁸⁰ Kuzu, 1982..., ss.235-236; Uygun, 1982..., s.164; Yüzbaşıoğlu, **Anayasa**..., s.22

³⁸¹ Turhan, **Siyaset ve Anayasa**, s.225

³⁸² Özbudun, **Türk Anayasa**..., s.115

³⁸³ Tanör- Yüzbaşıoğlu, 1982..., s.151

³⁸⁴ Uygun, 1982..., s.53

³⁸⁵ AM, 20 Ocak 1993 tarih ve E.1992/36, K.1993/4 sayılı karar, **AMKD**, Sayı 29, Cilt1, s.219

Ölçülülük ilkesinin ise Alman Federal Mahkemesi tarafından çokça kullanıldığı belirtilmektedir. Bu ilkeyle temel hakların özüne dokunma veya dokunmama noktasına bakılmadan sınırlanmanın hukuka uygunluğunun denetlendiği belirtilmektedir³⁸⁶.

Özbudun, “ölçülülük” ilkesinin “Sınırlamada başvuru alan aracın sınırlama amacının gerçekleştirmeye elverişli olmasını, bu aracın, sınırlama amacı açısından gerekli olmasını ve araçla amacın ölçülü bir oran içinde bulunmasını” ifade ettiğini değerlendirmektedir³⁸⁷.

Anayasa Mahkemesi de bir kararında: “Özgürlükler ancak istisna olarak ve demokratik toplum düzeninin sürekliliği için zorunlu ölçüde sınırlandırılabilir.³⁸⁸”, kararıyla ölçülülük ilkesinin göz önünde bulundurduğu düşünülmektedir.

1982 Anayasasının 13. maddesindeki 03.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanunla yapılacak değişiklikle, genel sınırlama nedenleri kaldırılmıştır. Özbudun bu değişiklikteki amacın AİHS ile uyum sağlamaya çalışıldığı belirtilmektedir³⁸⁹. Genel sınırlamaların kaldırılmasıyla, temel hak ve özgürlüklerin yalnızca özel sınırlamalar ile yani ilgili maddedeki sınırlamalar ile sınırlandırılabilirliği belirtilmektedir³⁹⁰. Böylece temel hak ve hürriyetler hususunda daha koruyucu bir sisteme geçildiği ifade edilmektedir³⁹¹.

Yazıcı, genel sınırlamaların kaldırılmış olmasının temel hak ve özgürlükler adına büyük bir gelişme olmasına rağmen temel hak ve özgürlükler ile ilgili anayasa

³⁸⁶ Tanör- Yüzbaşıoğlu, 1982..., s.151

³⁸⁷ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.115

³⁸⁸ AM, E.1995/8, K1986/27, K.T.26.11.1986. **AMKD**, Sayı 22, ss.366-387

³⁸⁹ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.113

³⁹⁰ Gözübüyük, **Anayasa...**, s.173; Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.193; Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.21

³⁹¹ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.21

hükümlerinde özel sınırlamaların yer alması yasakçı anlayışın halen devam ettiğinin bir belirtisi olarak değerlendirmektedir³⁹².

Erdoğan ise yapılan düzenlemeyle, 13. maddedeki genel sınırlamaların kaldırılmasıyla, temel hak ve hürriyetlerin ilgili maddelerinde sınırlamanın bulunmaması durumunda, bu hakkın kanun koyucu tarafından herhangi bir şekilde kısıtlanamayacağını ve bu şekilde temel hakların daha fazla korunacağını ifade etmektedir³⁹³.

2001 yılında anayasanın 13. maddesinde yapılan değişiklikle genel sınırlamalar kalkmış “Temel hak ve hürriyetler, özlerine dokunulmaksızın yalnızca anayasanın ilgili maddelerinde belirtilen sebeplere bağlı olarak ve ancak kanunla sınırlanabilir. Bu sınırlamalar, Anayasanın sözüne ve ruhuna, demokratik toplum düzeninin ve lâik Cumhuriyetin gereklerine ve ölçülülük ilkesine aykırı olamaz.”

Görüleceği üzere, temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması bazı şartlara bağlanmaktadır. Bu madde, temel hak ve hürriyetlerin sadece kanunla sınırlandırılacağını, özgürlüklerin tüzük, kararname ve yönetmeliklerle sınırlandırılmayacağına yer verilmektedir. Ayrıca yasama organının temel hak ve hürriyetleri keyfi olarak sınırlayabilecek haklı sebepler olmaksızın, sınırlama sebepleri madde 13’de belirtilmektedir³⁹⁴. Özbudun ise hürriyetlerin kanunla sınırlandırılabilceğini insanın temel hak ve hürriyetle için ek düşünceler belirtmesi durumunda önem kazanacağını belirtmektedir³⁹⁵.

³⁹² Yazıcı, **Demokratikleşme...**, s.129

³⁹³ Erdoğan, **Anayasa.Hukukuna Giriş**, s.211

³⁹⁴ Gözübüyük, **Anayasa...**, ss.226-227

³⁹⁵ Özbudun, **Türk Anayasa...**, ss.113-115

Erdoğan ise, “Anayasanın özüne ve ruhuna” uygunluk ifadesinin yoruma açık olduğunu ancak anayasanın temasının değerlendirildiği taktirde böyle bir sonucun görülemeyeceğini belirtmektedir³⁹⁶.

Özbudun, hakkın özü ve demokratik toplum düzeninin gereklerinin hürriyetlerin korunması açısından büyük bir önem arz ettiğini nitelendirmektedir. Ayrıca 1982 Anayasası ile belirtilen düzenin değil, “Çağdaş hürriyetçi demokrasilerde” kabul görmüş olan demokratik bir düzen anlayışı olarak yorumlanması ve anlaşılmasının doğru olacağını ifade etmektedir³⁹⁷.

Anayasa Mahkemesi de vermiş olduğu bir kararda “Yukarıda sözü edilen demokratik toplum düzeniyle hiç kuşkusuz anayasamızda gösterilen hürriyetçi demokrasi ve bunun icaplarıyla belirlenen hukuk düzeninin kastedildiğinde duraksamaya yer yoktur.” görüşünü dile getirmiştir³⁹⁸. Özbudun, Anayasa Mahkemesinin kararlarında, Anayasada gösterilen demokratik toplum düzeni ifade alanında yorumlandığını belirtmektedir³⁹⁹.

1982 Anayasasının temel hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmasını engellemek açısından ne gibi düzenlemeler getirdiği inceleyecektir. Ancak öncesinde hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılması durumunun hukuksal açıdan ne ifade ettiğinin anlaşılmasının doğru olacağını düşünmekteyiz.

Hukuksal açıdan hakların kötüye kullanılması durumu, başkalarının haklarına ve çıkarlarına veya kamuya zarar veren eylemlerde bulunma durumunda meydana gelmektedir⁴⁰⁰.

³⁹⁶ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, ss.195

³⁹⁷ Özbudun, **Türk Anayasa...**, ss.117-119

³⁹⁸ AM, E.1985/21, K.1986/23, K.T.6.10.1986, **AMKD**, Sayı 22, s.224

³⁹⁹ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.118

⁴⁰⁰ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.199

1982 Anayasasının 14. maddesinde “Temel hakların kötüye kullanılması” ayrı bir madde olarak düzenlenmiştir. Anayasasının 13. maddesinde temel hakların sınırlandırılması yer bulmaktadır. Anayasada temel hak ve özgürlüklerin sınırlaması noktasında ilgili madde bulunduğu halde 14. madde de getirilen ayrıntılı düzenlemeye niçin ihtiyaç duyulduğunun anlaşılmasının zor olduğu ifade edilmektedir⁴⁰¹. Bu bağlamda anayasasının temel hak ve özgürlükleri, sınırlandırmakla birlikte, anayasada yer alan hakların kötüye kullanılmaması kuralını da benimsediğini ve temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında başvurulacak ek bir güvence olarak yaratıldığı ifade edilmektedir⁴⁰².

Anayasasının 14/1 maddesinin ilk metninde “Anayasada yer alan hak ve hürriyetlerden hiçbiri, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü bozmak, Türk Devletinin ve Cumhuriyetinin varlığını tehlikeye düşürmek, temel hak ve hürriyetleri yok etmek, devletin bir kişi veya zümre tarafından yönetilmesini veya sosyal bir sınıfın diğer sosyal sınıflar üzerinde egemenliğini sağlamak veya dil, ırk, din ve mezhep ayırımı yaratmak veya sair herhangi bir yoldan bu kavram ve görüşlere dayanan bir devlet düzenini kurmak amacıyla kullanılamazlar. ” ifadesi belirtilmektedir.

Özbudun ise, temel hakların kötüye kullanılmasının engellenmesi veya sınırlandırılmasındaki temel amacın, temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmaması halinde, “ mutlak ve sınırsız” olacakları ve kötüye kullanılacağı yanılgısından kaynaklandığını belirtmektedir⁴⁰³.

03.10.2001 tarihinde 4709 sayılı kanunun 3. maddesiyle 14. madde de yapılan değişiklikle “Temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmaması” ilk metninde daha

⁴⁰¹ Uygun, **1982...**, s.64

⁴⁰² Gözübüyük, **Anayasa...**, s.76; Yazıcı, **Demokratikleşme...**, s.132

⁴⁰³ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.120

yasaklayıcı ve hak ve özgürlüklerin kötüye kullanılmamasının ayrıntılı düzenlenmiş hali bu değişikliklerle yasaklar belirginleştirilerek, maddenin kapsamı daraltılmıştır⁴⁰⁴.

Gözübüyük, bu değişikliğin gerekçesinde AİHS'ye uyum sağlamak amacıyla yapıldığını belirtmekte ve 14. maddenin ikinci fıkrasındaki yapılan değişikliklerle de “Anayasada belirtilenden daha geniş şekilde sınırlandırılmasını” yasakladığını belirtmektedir⁴⁰⁵.

Yazıcı ise 14. madde de 2001 yılında yapılan değişikliklerle maddenin yasakçı yapısının sınırlandırılmış olsa da temel hak ve özgürlükleri korumaya yönelik ek güvenceler sunma işlevini kazandırmadığını değerlendirmektedir⁴⁰⁶.

Erdoğan ise yapılan değişikliklerle 14. maddenin sadeleştirildiğini ancak halen sorunların olduğunu belirtmektedir. Çünkü, “kötüye kullanma”nın, “faaliyetler” biçiminde ortaya çıkmasının belirtilmiş olmasına rağmen sorunlu olduğunu ve net olmadığını belirtmektedir. Ayrıca 14. maddenin ikinci fıkrasında hem devlete hem de kişilere anayasal ifadelerle ilgili yorum yapma yasağını getirmiş olduğunu değerlendirmektedir⁴⁰⁷.

Kuzu ise, temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılmasının yasaklanmasına aslında gerek olmadığını, çünkü her hak ve hürriyetin içinde nitelikleri gereği sınırların bulunduğunu belirtmektedir. Bu sebepten ötürü anayasanın bu konuyu düzenleyen maddenin varlığı veya yokluğunun çok fazla anlam ifade etmediğini değerlendirmektedir⁴⁰⁸.

⁴⁰⁴ Yüzbaşıoğlu, *Anayasa...*, s.22

⁴⁰⁵ Gözübüyük, *Anayasa...*, s.122

⁴⁰⁶ Yazıcı, *Demokratikleşme...*, s.133

⁴⁰⁷ Erdoğan, *Anayasa Hukukuna Giriş*, s.201

⁴⁰⁸ Kuzu, *1982...*, s.243

1982 Anayasasının temel hak ve özgürlüklerin durdurulmasını hangi hallerde uygun gördüğü ve bu açıdan ne gibi düzenlemeler öngördüğü incelenecektir.

Bir hakkın kullanılmasını durdurmak, “onu belli süre için askıya” almayı ifade etmektedir⁴⁰⁹. Anayasanın 15. maddesinin 1. fıkrasında, “ savaşı, seferberlik, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde, milletlerarası hukuktan doğan yükümlükler ihlal edilmemek kaydıyla, durumun gerektirdiği ölçüde”, temel hak ve özgürlüklerin durdurulabileceği belirtilmiştir.

Uygun, anayasanın bu ifadeyle olağanüstü durumlarda durdurulmamasının iki ilke ile sınırlandırıldığını, birincisinin “ Milletlerarası hukuktan doğan yükümlüklerin ihlal edilmemesi” ikincisinin, “Ölçülülük” ilkesi olduğunu belirtmektedir. Ayrıca, Uygun, Gözübüyük ve Erdoğan, Anayasanın 15. maddesinin gerekçesinde de temel hak ve hürriyetlerin durdurulmasında durumun gerektirdiği ölçüde olmasının belirtilmesinin “Ölçülük” ilkesini ifade ettiğini belirtmektedirler⁴¹⁰.

15. maddenin ikinci fıkrasında ise “kişinin yaşama hakkına, maddi ve manevi varlığının bütünlüğüne dokunulamaz; kimse din, vicdan, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz” ifadesi yer almaktadır. Ayrıca “ Ölüm cezalarının infazı” ibaresi ise 07.04.2004 tarihinde 5170 sayılı kanunla madde metninden çıkarılmıştır.

Tanör ve Yüzbaşıoğlu, temel hak ve özgürlüklerin kullanılmasının tamamen veya kısmen durdurulabilmesi “durması gerektirdiği ölçüde” ibaresinden dolayı net olmadığını belirtmektedirler. Ayrıca, dokunulmaz olanların ise 15. maddenin 2 fıkrasında ifade edildiğini belirtmektedirler⁴¹¹.

⁴⁰⁹ Erdoğan, **Anayasa Hukukuna Giriş**, s.201

⁴¹⁰ Erdoğan, **Anayasa Hukukuna Giriş**, s.203; Uygun, **1982...**, s.164; Gözübüyük, **Anayasa...**, s.177

⁴¹¹ Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982...**, ss.151-152

Gözler ise, anayasanın 15/2 fırcasında dokunulmaz temel haklar ifadesini “Çekirdek” alan olarak değerlendirmektedir. Ayrıca, anayasaya göre bu çekirdek alana olağanüstü durumlarda dokunulamayacağını belirtildiğini ifade etmektedir⁴¹².

Anayasa Mahkemesi bir kararında temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasında 15. maddenin göz önünde bulundurulması gerektiğine karar vermiştir. “Genel olarak temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılması Anayasanın 13. maddesinde düzenlenmiştir. Ancak, savaş, seferberlik, sıkıyönetim ve olağanüstü hallerde hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasını ve hatta durdurulmasını özel olarak düzenleyen 15. maddedir⁴¹³”

Gözler, “durdurma” kavramının sınırlamadan daha ağır bir ifade olduğunu belirtmekle birlikte, olağanüstü hal rejimlerinde durdurma düzeyine varmayan sınırlamaların, 13. maddeye değil, 15. maddedeki şartlara bağlı olduğunu ifade etmektedir. Yani olağanüstü hallerde 15. maddeye uygun olmak şartıyla 13. madde ve diğer ilgili maddelere aykırı olarak sınırlandırılabilceğini değerlendirmektedir⁴¹⁴.

Kısacası, olağanüstü hallerde veya rejimlerde, olağan zamanlardaki hukuksal çerçevenin yeterli olmadığı düşünülmektedir. Bu sebepten ötürü anayasaların bu durumun atlatılabilmesi için olağanüstü yetkilerin kamu otoritelerine tanındığı ve bu bağlamda devletin otorite gücünün seçilmesinin bireylerin temel haklarını daralttığı değerlendirilmektedir⁴¹⁵.

Anayasanın 16. maddesi “Yabancıların durumu” için, “temel hak ve hürriyetler, yabancılar için, milletlerarası hukuka uygun olarak kanunla sınırlanabilir.” ifadesi bulunmaktadır.

⁴¹² Gözler, **Türk...**, s.260

⁴¹³ AM, 10.Ocak.1991 tarih ve E.1990/25 K.1991/18, sayılı kararı, **AMKD**, sayı 27, Cilt1, s.95

⁴¹⁴ Gözler, **Türk...**, ss.252-254

⁴¹⁵ Tanör-Yüzbaşıoğlu, **1982...**, s.153

Kuzu, Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 16. madde soyut bir ifadeyle “Temel hak ve hürriyetler” ifadesinden dolayı anayasanın temel hak ve özgürlükler için bütün hak ve hürriyetleri kabul ettiğini ifade etmektedir. Ayrıca, temel hak ve hürriyetlerin ilgili maddelerde “herkes” veya “hiç kimse” ifadesiyle, vatandaşlar dışında yabancıları da kapsayan bir düzenlemenin varlığının söz konusu olsa dahi, bazı hak ve hürriyetlerin yabancılar açısından özel olarak sınırlandırılması gerekebileceğini değerlendirilmektedirler⁴¹⁶.

Erdoğan ise Anayasanın 16. maddesinin temel hak ve hürriyetlerin yabancılar için yine kanunla fakat milletlerarası hukuka uygun olarak sınırlanabileceği hükmünü getirerek ve “Genel hükümler” bölümünde ayrı bir madde olarak düzenlenmesinin, yabancılar için temel hak ve hürriyetlerin vatandaşlardan farklı ve özerk bir rejime tabi tutulabileceği anlamına gelebileceğini nitelendirmektedir. “Kanunla” sınırlamanın şart koşulmuş olmasının bu yorumu doğrulayabileceğini belirtmektedir. Aynı zamanda “milletlerarası hukuk” ifadesinin uluslararası insan hakları belgelerini kastettiğini, ancak sadece Türkiye’nin taraf olduğu antlaşmalar değil; bütün uluslar arası sözleşme ve metinlere bağlı olmasının doğru olacağını değerlendirmektedir⁴¹⁷.

Aybay ise; yabancıların yararlanabilecekleri haklara belirli sınırlamalar getirilmesi, uluslararası hukukça kabul edilen bir uygulama olduğunun ancak böyle bir düzenleme ile yabancıların her türlü haktan yoksun bırakılacağı anlamına gelmediğini ifade etmektedir. Zaten BMİHEB’nin 6. maddesinde “Herkes her nerede olursa olsun hukuk kişiliğinin tanınması hakkına haizdir.” ibaresi kullanılarak yabancıların da vatandaşlar gibi hukuksal olarak haklarının olduğu belirtilmektedir. Aynı zamanda hürriyetlerin durdurulmasında durumun gerektirdiği ölçüde ifadesinin ölçülülük ilkesine işaret ettiğini değerlendirmektedir⁴¹⁸.

⁴¹⁶ Kuzu, 1982..., s.251; Tanör-Necmi Yüzbaşıoğlu, 1982..., s.160

⁴¹⁷ Erdoğan, **Anayasa Hukukuna Giriş**, ss.204-205

⁴¹⁸ Aybay, **Vatandaşlık**..., s.27

2.2. MEDENİ VE SİYASAL HAKLARA BAKIŞ

Anayasal vatandaşlık anlayışı, tüm bireylerin medeni ve siyasal haklara eşit bir şekilde sahip olmasını ve bu haklarının anayasal güvence altına alınmasını öngörmektedir.

1982 Anayasasının “Temel Haklar Ve Ödevler” başlıklı ikinci kısmının, ikinci bölümünde “Kişinin hakları ve Ödevleri” ne, üçüncü bölümde ise “Siyasal haklar ve Ödevler”e yer verilmiştir. Çalışmanın bu kısımda 1982 Anayasasının medeni ve siyasi haklar ile ilgili kısım ve maddeleri anayasal vatandaşlık önermesi bağlamında incelenecektir.

2.2.1.Yaşama Hakkı, Kişi Özgürlüğü ve Güvenlik Hakkı

Kişinin haklarının başında “Yaşama hakkı” bulunmakla birlikte bu hak, kişinin “maddi ve manevi varlığını koruma ve geliştirme” hakkıyla tamamlanmaktadır⁴¹⁹. 1982 Anayasasında yaşam hakkına, “Kişinin Hakları ve Ödevleri” başlıklı ikinci bölümünde yer verilmektedir. Bu bölüm de 17. madde, “Kişinin dokunulmazlığı, maddi ve manevi varlığı”, 18. madde, “Zorla çalıştırma yasağı”, 19. madde ise “Kişi hürriyeti ve güvenliğini” düzenlemektedir.

17. maddenin birinci fıkrasında “Herkes, yaşama, maddî ve manevî varlığını koruma ve geliştirme hakkına sahiptir.” ifadesi yer almaktadır. Anayasa bu ibareyle kişinin yaşama ve manevi varlığını koruduğu kadar maddi varlığını yani vücut bütünlüğünü de güvence altına almaktadır. Bu ifadeye göre insan hayatı ve can güvenliği anayasal güvence altına alınmaktadır⁴²⁰. İkinci fıkradaki “Tıbbî zorunluluklar ve kanunda yazılı haller dışında, kişinin vücut bütünlüğüne dokunulamaz”; ibaresi Soysal’ a göre tıbbi zorunluluklara açıklık getirmektedir.

⁴¹⁹ Soysal, **100**..., s.134

⁴²⁰ Doğan, **Modern**..., s.243

Ayrıca maddenin 3. fıkrasında kimseye işkence ve eziyet yapılamayacağını anayasa tarafından güvence altına alındığını nitelendirmektedir⁴²¹.

Yaşama hakkı konusunda anayasa yeterli açıklığı göstermekle birlikte belirli durumlarda yaşama hakkının kısıtlanabileceği durumları da ayrıntılı bir şekilde belirtmektedir⁴²². 17. maddenin dördüncü fıkrasındaki “Mahkemelerce verilen ölüm cezalarının yerine getirilmesi hali ile” ifadesi, 07.05.2004 tarihli, 5170 kanunla madde metninden çıkarılmıştır. Ancak “Meşrû müdafaa hali, yakalama ve tutuklama kararlarının yerine getirilmesi, bir tutuklu veya hükümlünün kaçmasının önlenmesi, bir ayaklanma veya isyanın bastırılması, sıkıyönetim veya olağanüstü hallerde yetkili merciin verdiği emirlerin uygulanması sırasında silah kullanılmasına kanunun cevaz verdiği zorunlu durumlarda meydana gelen öldürme fiilleri, birinci fıkra hükmü dışındadır.”; ifadesine yer verilerek yaşama hakkının istisnaları belirtilmektedir.

1982 anayasası özellikle, kişi dokunulmazlığı hakkını detaylı bir şekilde düzenlemektedir. Ancak 17. madde de bazı ifadelerin sınırlamalara olanak sağlayıcı nitelik taşımasına rağmen maddenin bir bölümüne yaşama hakkını net bir şekilde anlaşılması ve tanımlanıp belirlenmesine yardımcı ifadeler eklendiği değerlendirilmektedir⁴²³.

Anayasanın 18. maddesinde “Zorla çalıştırma yasağı” kişi hakları kapsamına alınmaktadır. Aynı maddenin birinci fıkrasında “Hiç kimse zorla çalıştırılmaz. Angarya yasaktır.” ifadesine yer verilmektedir. Ayrıca ikinci fıkada istinai durumlar belirtilmektedir. “Hükümlülük sayılamaz” ve bu durularda zorla çalıştırma olmayacağı belirtilmektedir.

⁴²¹ Soysal, **100**..., s.134

⁴²² Soysal, **100**..., s.134; Kuzu, **1982**..., s.252;

⁴²³ Soysal, **100**..., s.134

Gözler, “Zorla çalıştırma yasağı” kapsamına giren istisnaların belirtildiği halde “ Angarya yasağı” ile herhangi bir istisnanın getirilmediğini ve bu sebepten ötürü zorla çalıştırma ve angarya arasında bir farkın olduğunu belirtmektedir⁴²⁴.

Kuzu ise, 1982 Anayasanın “Zorla çalıştırma yasağı” nı ayrı bir madde olarak yer vermesi ve kişi hakları arasında düzenlemekle birlikte hangi koşullarda kısıtlamalara gidileceğinin de açık bir şekilde belirtildiğini ifade etmektedir⁴²⁵.

Anayasanın “Kişi hürriyeti ve güvenliği” başlıklı 19. maddesinde “Hiç kimse zorla çalıştırılmaz. Angarya yasaktır.” ibaresiyle Soysal, kişi hürriyetinin anayasal güvence altına alındığını ifade etmektedir⁴²⁶. Aynı maddenin ikinci fıkrasında kişi özgürlüğü ve güvenliği hakkında yoksun bırakılacak durumlar belirtilmektedir. Bunlar, “Mahkemelerce verilmiş cezaların ve güvenlik tedbirlerinin yerine getirilmesi”, “Kanunda öngörülen bir yükümlülüğün gereği olarak ilgilinin yakalanması”, “Bir küçüğün göz altında ıslahı”, “Toplum için tehlike teşkil eden akıl hastası, uyuşturucu veya alkol tutkunu”, “hastalık yayabilecek bir kişi”, “usulüne aykırı şekilde ülkeye girmek isteyen bir kişinin yakalanması veya tutuklanması” durumlarını anayasa kişi hürriyeti ve güvenliği dışında görmektedir. Aynı maddenin üçüncü fıkrası, “Hakim kararıyla tutuklanabilir” ifadesine yer vermektedir. Gözler; bu ifadeyle, anayasanın kişi hürriyeti ve güvenliğine müdahale edilebilmesi için hakim kararını şart koştuğunu belirtmektedir⁴²⁷.

⁴²⁴ Kemal Gözler **Türk Anayasa Hukuku Dersleri**, Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2004, s.136

⁴²⁵ Kuzu, **1982...**, s. 253

⁴²⁶ Soysal, **100...**, s.136

⁴²⁷ Gözler, **Türk...**, s.137

2.2.2. Özel Hayatın Gizliliği ve Korunması

1982 Anayasasında bireylerin temel haklarından olan, “Özel hayatın gizliliği ve korunması” üç başlık altında ayrıntılı⁴²⁸ ve sınırlama gerekçeleri ise detaylı bir şekilde belirtilmektedir⁴²⁹. Anayasanın 20. maddesinde “Özel hayatın gizliliği” 21. madde “Konut dokunulmazlığı” 22. maddesinde ise “Haberleşme hürriyeti” düzenlenmektedir.

Yüzbaşıoğlu, anayasada yer alan özel hayatın gizliliğine ilişkin güvencelerin 20. 21. ve 22. maddelerde düzenlendiğini ve bu hakların kişinin kişiliği manevi varlığına bağlı vazgeçilmez haklar olduğunu, bu sebepten ötürü anayasanın “Özel hayatın gizliliği ve korunması” üst başlığı altında yukarıda belirtilen üç hak için ortak güvenceler öngördüğünü belirtmektedir⁴³⁰.

Anayasanın 20. maddesinde “Herkes, özel hayatına ve aile hayatına saygı gösterilmesini isteme hakkına sahiptir.” ifadesi kullanılmaktadır. 21. madde de ise “Kimsenin konutuna dokunulamaz” ibaresi yer almakta ve konut dokunulmazlığı anayasal güvence altına alınmaktadır. 22. madde de “Herkes, haberleşme hürriyetine sahiptir” ibaresi yer almakta ve herkese haberleşme hürriyeti tanınmaktadır.

Özel hayatın gizliliği ile ilgili maddelerin 20. ve 22. maddelerinin ikinci fıkralarında ve 21. maddenin ise ikinci cümlesinde, bu üç hak için ortak ve özel sınırlamalar belirtilmektedir. Bunlar ise “Millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâkın korunması veya başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak, usulüne göre verilmiş hâkim kararı olmadıkça; yine bu sebeplere bağlı olarak gecikmesinde sakınca bulunan hallerde de kanunla yetkili kılınmış merciin yazılı emri bulunmadıkça; kimsenin üstü, özel kâğıtları ve eşyası aranamaz ve bunlara el

⁴²⁸ Doğan, **Modern...**, s.243

⁴²⁹ Gözler, **Türk Anayasa...**, s.138

⁴³⁰ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.25

konulamaz. Yetkili merciin kararı yirmi dört saat içinde görevli hâkimin onayına sunulur. Hâkim, kararını el koymadan itibaren kırk sekiz saat içinde açıklar; aksi halde, el koyma kendiliğinden kalkar.” sebeplerinden biri veya birkaçına bağlı olarak sınırlandırılabilmesi belirtilmektedir. Ancak anayasanın ilgili maddelerinde yargıç kararıyla ilgili sebeplerden dolayı bu hakların kısıtlanacağı belirtilmektedir.

2.2.3.Yerleşme ve Seyahat Hakkı

Anayasanın 23. maddesinin birinci fıkrasında “Herkes yerleşme ve seyahat hürriyetine sahiptir.” ibaresi yer almaktadır. Bu ibareyle yerleşme ve seyahat hürriyeti anayasal güvence altına alınmaktadır. Ancak aynı maddenin ikinci fıkrasında bu hakkın hangi sebeplerle sınırlandırılacağına da yer verildiği görülmektedir⁴³¹. Bunlar, “Yerleşme hürriyeti, suç işlenmesini önlemek, sosyal ve ekonomik gelişmeyi sağlamak, sağlıklı ve düzenli kentleşmeyi gerçekleştirmek ve kamu mallarını korumak; Amaçlarıyla kanunla sınırlanabilir.” amacıyla yerleşme ve seyahat hürriyetinin sınırlandırılabilmesi belirtilmektedir. Aynı zamanda seyahat hürriyetinin ise “suç soruşturma ve kovuşturması sebebiyle suç işlenmesini önlemek” amacıyla sınırlandırılacağı hükmüne yer verilmektedir.

23. madde, vatandaşların yurt dışına çıkabilme hürriyetinin “Ülkenin ekonomik durumu” ile sınırlandırılabilmesi ibaresi 03.10.2001 tarihli 4709/8 mad. kanunla metinden çıkarılmıştır. 23. maddenin son fıkrasında ise “Vatandaş sınır dışı edilemez ve yurda girme hakkından yoksun bırakılamaz.” ibaresine yer verilmektedir. Soysal, bu ifadeyle vatandaşların sınırdışı edilme ve yurda girişinin yasaklanması yetkisinin kimseye verilmediğini ve bu hakkın anayasa tarafından güvence altına alındığını değerlendirmektedir⁴³².

⁴³¹ Gözler, **Türk...**, s.133

⁴³² Soysal, **100...**, s.137

2.2.4. Vatandaşlık Hakkı

Vatandaşlık hakkının hukuksal açıdan önemli olduğu ve anayasal güvence altına alınması gerekliliği ifade edilmektedir. Ancak bu hakkın güvence altına alınırken unutulmaması gereken noktanın çağdaş insan hakları anlayışının ırk, renk, din, dil gibi özelliklere bakılmaksızın bu haktan yararlanması gerektiğidir. Aynı zamanda seçme, seçilme ve siyasi parti kurma hakkına sadece vatandaşların sahip olduğu göz önünde bulundurulursa herkesin uyrukluk hakkına sahip olması gerekliliğinin ön plana çıktığı değerlendirilmektedir⁴³³.

1982 Anayasanın 66. maddesinin birinci fıkrasında Türk vatandaşlığı şu şekilde tanımlanmaktadır. “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.” Son fıkroda ise “Vatandaşlıktan çıkarma ile ilgili karar ve işlemlere karşı yargı yolu kapatılamaz.” ifadesine yer verilmektedir.

Aybay, 66. maddenin 1. fıkrasının Türkiye Cumhuriyetinin laik niteliğine (Mad. 2) uygun olarak vatandaşlığın belirlenmesinde din kavramına yer verilmediği gibi; ırk kavramıyla vatandaşlık arasında da bir bağ kurulmadığını değerlendirmektedir⁴³⁴. Yüzbaşıoğlu ise son fıkradaki ibarenin vatandaşlıkla ilgili çıkarmalara yargı yolunun açık bırakılarak vatandaşlık hakkına ek bir güvence getirildiğini ifade etmektedir⁴³⁵.

66. maddenin 3.fıkrasında “Vatandaşlık, kanunun gösterdiği şartlarla kazanılır ve ancak kanunda belirtilen hallerde kaybedilir.” ibaresi yer almaktadır. Aybay bu ifadeyle anayasal hakların veya vatandaşlığın doğuştan ve sonradan kazanılmış olması arasında fark olmadığını değerlendirmektedir⁴³⁶.

⁴³³ Aybay, **Vatandaşlık**..., ss.31-32

⁴³⁴ Aybay, **Vatandaşlık**..., s.31

⁴³⁵ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa**..., s.63

⁴³⁶ Aybay, **Vatandaşlık**..., s.32

Anayasa Mahkemesi de vermiş olduğu bir kararda Türk vatandaşlığını şu şekilde ifade etmektedir⁴³⁷:

“Anayasanın 66. maddesinin birinci fıkrasında, Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesin Türk olduğu belirtilerek, Türk ulusundan sayılmak için kabul edilen tek koşulun “vatandaşlık bağı” olduğu; bunun dışında kalan dil, din, ırk gibi farklılıkların nazara alınmadığı, Türk ulusunun bir hukuksal bağlamda vatandaş sayılanların oluşturduğu bütünlüğü ifade ettiği benimsenmiştir. “Türk olmak” Türkiye Cumhuriyetinin yurttaşı olmak demektir. Bu ulus içinde, şu ya da bu nedenle, yasanın değişiyse; ulusal veya dinsel, kültür, mezhep yahut ırk ve dil ayırımına dayanan azınlıklar yoktur.”

2.2.5. Mülkiyet Hakkı

Anayasanın 35. maddesinde “Herkes, mülkiyet ve miras hakkına sahiptir. Bu haklar, ancak kamu yararı amacıyla, kanunla sınırlanabilir. Mülkiyet hakkının kullanılması toplum yararına aykırı olamaz.” ibaresi yer almaktadır. 1961 Anayasasında bu hak, “Sosyal ve iktisadi haklar ve ödevler” kapsamında yer almaktaydı ve 1982 Anayasasında ise bu haklara 35. madde de “Kişinin hakları ve ödevleri” bölümünde yer verilmiştir. Soysal, uluslararası metinlerde mülkiyet hakkının sosyal ve ekonomik haklar kapsamında değerlendirildiğini belirtmektedir⁴³⁸. Zaten İHEB’nin 17. maddesinde de mülkiyet hakkı temel haklar kapsamında değerlendirmektedir. Yüzbaşıoğlu ve Erdoğan, anayasanın bu hakka temel haklar kapsamında yer vermiş olması ile birlikte bu hakkın doğal uzantısı olan “Toprak mülkiyeti” (Madde 44), “Kamulaştırma”(Mad. 46), “Devletleştirme” (Mad. 47) sosyal haklar kapsamında yer verildiğini belirtmektedirler⁴³⁹.

Erdoğan, mülkiyet hakkının tanınmakla birlikte ciddi sınırlamalar getirmekle bazı açılardan güvencesiz bırakıldığını belirtmektedir. Bir yandan toprak mülkiyetinin dağılımına devletin müdahale etmesine yetki veren 44. maddenin

⁴³⁷ AM, E.1993/3, K.1994/2, K.T 16.06.1994, **AMKD**, Sayı 30, Cilt 2, s.1095

⁴³⁸ Soysal, **100**..., s.148

⁴³⁹ Özbudun, **Türk Anayasa**..., s.216; Yüzbaşıoğlu, **Anayasa**..., s.41

bulunduğunu, diğer yanda ise devletin özel mülkleri sınırı belli olmayacak şekilde el koyabilmesine yetki veren 46 ve 47. maddeler mülkiyet hakkına karşı getirilmiş önemli sınırlamalar olduğunu belirtmektedir⁴⁴⁰. Buradaki sınırsızlık veya keyfiliğin, kamulaştırma ve devletleştirme işlemlerinin, ilkinde “kamu yararının gerektirdiği” ikincisinde ise “kamu yararının zorunlu kıldığı” durumlarda yapılabileceğini belirtilmiş olmasında kaynaklandığını değerlendirmektedir⁴⁴¹.

Yüzbaşıoğlu ise, bu şekilde bir mülkiyet hakkı düzenlenmesinin bu hakkı mutlak bir hak olarak görmediğini şeklinde değerlendirmektedir⁴⁴².

2.2.6. Düşünce, Din ve Vicdan Hürriyeti

1982 Anayasasının 25. maddesinde “Herkes, düşünce ve kanaat hürriyetine sahiptir.” ifadesi yer almaktadır. Bu ibareyle anayasanın düşünce hürriyetini, anayasal güvence altına aldığı belirtilmektedir⁴⁴³.

Gözler, anayasanın “ Düşünce ve kanaat hürriyeti” ni sınırsız bir şekilde tanıdığı ve bu hakkı sınırlandırmak için herhangi bir sınırlama öngörmediğini belirtmektedir. Ayrıca bu haliyle bu hakkın sınırlandırılmasının mümkün olmayacağını, çünkü bu hakkın sadece beynin içindeki düşünceyi koruduğunu ifade etmektedir. Önemli olanın ise bu düşüncelerin ifade edilmesidir. Ancak anayasa bu hakkı 26. madde de ayrı bir başlık altında ele almaktadır⁴⁴⁴.

25. maddenin ikinci fıkrasında “Her ne sebep ve amaçla olursa olsun kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; düşünce ve kanaatleri sebebiyle kınanamaz ve suçlanamaz.” ifadesine yer verilmektedir. Soysal da, Gözler’e benzer bir değerlendirme yaparak, bu fıkradaki ifadede düşüncenin kişinin aklında mutlak

⁴⁴⁰ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.216

⁴⁴¹ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.216

⁴⁴² Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.41

⁴⁴³ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.26

⁴⁴⁴ Gözler, **Türk Anayasa...**, s.140

olarak korunan bir özgürlük olarak görüldüğünü belirtmektedir. Ayrıca “Kimse, düşünce ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz.” ibaresinin ise doğrudan kişinin düşüncesini açıklama ve yayma özgürlüğü kapsamında değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir⁴⁴⁵.

İnsanların belirli bir düşünce veya inanca sahip olması ve bunları açığa vurma isteği en çok tartışılan konulardandır⁴⁴⁶. Bireylerin bir dine mensup olması veya dindar olmasından önce içinde bulunmuş olduğu devletin vatandaşdır. Vatandaşların din ve vicdan özgürlüğüne sahip olmaları önem arz etmektedir⁴⁴⁷. 1982 Anayasasının 24. maddesinin birinci fıkrasında, ”Herkes, vicdan, dini inanç ve konut hürriyetine sahiptir.” ifadesine yer verilmektedir. Gözler, bu ifadeyle, anayasanın bu hakkı mutlak bir şekilde tanıyarak anayasal güvence altına aldığı değerlendirmektedir⁴⁴⁸. Özbudun ve Yüzbaşıoğlu bu ibareyle anayasanın din hürriyetine güvence getirmekle birlikte, hiçbir dini inanca sahip olmama özgürlüğüne de yer verdiğini değerlendirmektedir⁴⁴⁹.

Soysal ise birinci fıkradaki ibarenin “açığa vurabilme özgürlüğü” nü kapsamadığını değerlendirmektedir. Ayrıca, “Açığa vurabilme özgürlüğü” 24. madde kapsamında güvence altına alınmadığı sürece; din hürriyetinin bir anlam ifade etmeyeceğini belirtmekle birlikte, 24. madde de herkese inanç hürriyetinin sağlandığını, ancak bireyin kafasında kalıp orada biten bir özgürlüğün kendini ifade etmeyle sağlanacağını; bunun sağlanmadığı durumlarda din hürriyetinin güvence altına alınmasının önemli olmadığını belirtmektedir⁴⁵⁰.

Anayasanın 24. maddesinin ikinci fıkrası “14’üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî âyin ve törenler serbesttir.” ifadesiyle anayasa 14.

⁴⁴⁵ Soysal, **100**..., ss.139-140

⁴⁴⁶ Soysal, **100**..., s.138

⁴⁴⁷ Ali Fuat Başgil **Türk Anayasasının 75. Maddesi Üzerinde Etüd**, Murat Yılmaz (der.), “Din ve Vicdan Hürriyeti”, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, 2005, s.188

⁴⁴⁸ Gözler, **Türk Anayasa**..., ss.139-140

⁴⁴⁹ Özbudun, **Türk Anayasa**..., s.81; Yüzbaşıoğlu, **Anayasa**..., s.17-18

⁴⁵⁰ Soysal, **100**..., s.139

madde hükümleriyle ibadet hürriyetinin kısıtlanacağını belirtmektedir. Ayrıca 14. maddeye aykırı olmadığı zaman bu hürriyetin serbest olabileceği belirtilmektedir⁴⁵¹.

Erdoğan, temel hakların, “kötüye kullanılmama” sııyla ilgili 14. maddenin din ve ibadet hürriyetinin kısıtlanması noktasında genel bir sınırlama normu niteliğinde olduğunu değerlendirmektedir. Ayrıca din ve vicdan hürriyetini anayasanın “laik cumhuriyeti ortadan kaldırmak” amacını (Mad. 14) çağrıştırması din özgürlüklerine karşı bir önyargıyı yansıtmakla birlikte anayasanın kötüye kullanma yasağını sadece din ve vicdan hürriyeti açısından göstermiş olduğunu değerlendirmektedir. Aynı zamanda (Mad.14) din ve vicdan hürriyetinin genel bir sınırlamayla hem de özel olarak sınırlandırma veya kötüye kullanma yasağının getirildiğini belirtmektedir. Zaten anayasanın özgürlükler konusunda getirmiş olduğu sınırlamaların, bu değerlendirmeyi ispatlar niteliğinde olduğunu belirtmektedir. Kısacası bu fırka hükmünden şu şekilde bir anlam çıkarılmaktadır. İbadet, dini ayin ve törenlere katılabilmek ve kişilerin din hürriyetine sahip olabilmeleri için “Laik cumhuriyeti ortadan kaldırma” amacını taşımamaları gerektiğini belirtmektedir⁴⁵².

Anayasanın ibadet hürriyetinin, vicdan hürriyeti kadar mutlak bir şekilde tanımadığını belirtilmektedir⁴⁵³. Ayrıca din ve vicdan özgürlüğü açısından getirilen kısıtlamaların bir bölümünün bu hakkı korumakla birlikte aynı özgürlüğün ifade edilmesini veya açığa vurulmasını yasakladığı değerlendirilmektedir⁴⁵⁴. Asıl önemli olan ise vatandaşların mensup oldukları dinlerini yaymak ve başkalarına yaymaktır⁴⁵⁵.

24. maddenin 3. fıkrasında, “Kimse, ibadete, dinî âyin ve törenlere katılmaya, dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden

⁴⁵¹ Kuzu, 1982..., s.256; Özbudun, *Türk Anayasa...*, s.83; Gözler, *Türk...*, s.140; Erdoğan, *Anayasa Hukukuna Giriş*, s.214

⁴⁵² Erdoğan, *Anayasa Hukukuna Giriş*, ss.214-215

⁴⁵³ Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, s.83

⁴⁵⁴ Soysal, 100..., s.133

⁴⁵⁵ Başgil, *Türk...*, s.192

dolayı kınanamaz ve suçlanamaz.” ifadesi yer almaktadır. Gözler bu ibareyle anayasanın inanç hürriyetine ek bir güvence getirdiğini belirtmektedir. Ayrıca olağanüstü durumlarda bu hakkın korunacağını ifade edildiğini vurgulamaktadır⁴⁵⁶. Soysal ise aynı maddenin ikinci fıkrasındaki “14 üncü madde hükümlerine aykırı olmamak şartıyla ibadet, dinî âyin ve törenler serbesttir.” hükmünün de din hürriyetini serbestiyetini güvence altına aldığını değerlendirmektedir⁴⁵⁷.

24. maddenin dördüncü fıkrasında, “Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültürü ve ahlâk öğretimi ilk ve orta-öğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi ancak, kişilerin kendi isteğine, küçüklerin de kanunî temsilcisinin talebine bağlıdır.” şeklinde ifade edilmektedir. Erdoğan fırkanın birinci cümlesinde, din ve ahlak eğitiminin devlet denetimi ve gözetimi altında yapılacağını belirtilmesi amacının, dini öğretme hakkının, anayasanın 14’üncü maddesindeki amaçlara ters bir şekilde kötüye kullanabileceği düşüncesiyle, böyle bir ibarenin kullanıldığını belirtmektedir. Ancak anayasa koyucu din kültürü ve ahlak eğitimi eğitim kurumlarında okutulan zorunlu dersler kapsamında koymakla birlikte madde metninde, din eğitimi değil, “Din kültürü” ifadesinin kullanılmış olmasının anayasa koyucunun din eğitiminin kötüye kullanılmasını önlemeye çalıştığını, değerlendirmektedir⁴⁵⁸. Aynı zamanda Özbudun, Tanör, Yüzbaşıoğlu ve Şeref Gözübüyük, ancak uygulama noktasında bu hususun ayırt edilmesinin çok güç olduğunu ve din kültürü eğitiminin bir dinin propagandası haline gelebileceğini belirten ekle birlikte günümüzde bu noktada tartışmaların görüldüğünü ve bu tür tartışmalarında çeşitli endişeleri beraberinde getirdiğini ifade etmektedirler⁴⁵⁹.

Nitekim Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi’ne(AİHM) zorunlu din eğitimi noktasında başvuruların olduğu belirtmektedir. Bu noktada AİHM’sinin vermiş

⁴⁵⁶ Gözler, **Türk...**, s.139

⁴⁵⁷ Soysal, **100...**, s.139

⁴⁵⁸ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.58

⁴⁵⁹ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.83; Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982...**, s.167; Gözübüyük, **Anayasa...**, s.157

olduğu bir kararda, Türkiye’de ilk ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu olarak okutulan din kültürü ve ahlak dersleri noktasında verilen eğitim şekli sözleşmeye aykırı bulunmuştur⁴⁶⁰.

Özbudun, her ne sebeple olursa olsun zorunlu din eğitimini laikliğe aykırı bir hüküm olarak görmektedir⁴⁶¹.

24. maddenin son fıkrasında ki “Kimse, devletin sosyal, ekonomik, siyasî veya hukukî temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma veya siyasî veya kişisel çıkar yahut nüfuz sağlama amacıyla her ne suretle olursa olsun, dini veya din duygularını yahut dince kutsal sayılan şeyleri istismar edemez ve kötüye kullanamaz.” şeklindeki ifade de Erdoğan, din hürriyeti noktasında keyfi kısıtlamalar olabileceğini belirtmektedir⁴⁶². Özbudun ise, 24. maddenin son fıkrasındaki kısıtlamaların 14. maddeye paralel olduğunu ifade etmektedir⁴⁶³. Soysal ise, çoğunluğunun Müslüman olduğu bir ülkede laiklik açısından getirilmiş olan en önemli sınırlama dinle toplum düzeni arasındaki ilişkilerle ilgili olan son fıkradaki kısıtlamalar olduğunu belirtmektedir⁴⁶⁴.

Selçuk’a göre 24. madde de herkesin inanç özgürlüğüne sahip olduğunun belirtildiğinin ve 25. madde de ise düşünce özgürlüğüne yer verildiğini ancak özgürlük anlayışının ülkemizde somut olarak hayata geçirilmediğini belirtmektedir⁴⁶⁵.

Witte, din ve ibadet özgürlüğünün tanınması noktasında çok küçük farklılıklar bulunmakla birlikte Avrupa Anayasalarında, din özgürlüğünün kabul edildiğini ve anayasa tarafından güvence altına alındığını belirtmektedir. Ayrıca

⁴⁶⁰ Coseof Hasan and Eylem Zengin, Turkey, Apolicotan, ve 1448/04, October 2007, akt...Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.83

⁴⁶¹ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.83

⁴⁶² Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.216

⁴⁶³ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.85

⁴⁶⁴ Soysal, **100...**, s.139

⁴⁶⁵ Selçuk, **Düşün...**, s.31

Avrupa Anayasalarında, din ayrımcılığının yasaklanmış olduğunu ve yerine bu açıdan düzenlemelerin yapıldığını vurgulamaktadır⁴⁶⁶.

Ulusoy ise “Laiklik” ilkesi noktasında esinlendiğimiz Fransa’nın dahi bu ilke ile din ve vicdan özgürlüklerinin sağlanmasına hizmet eden bir araç olarak görürken, Türkiye’de bu ilke, din ve vicdan özgürlüğünün sınırlandırılması amacıyla bir araç olarak kullanılıyor görüntüsü verildiğini ifade etmektedir⁴⁶⁷.

Anayasa Mahkemesi kararlarına baktığımızda ise, bir kararında inanç hürriyeti konusunda şunlar ifade edilmiştir⁴⁶⁸:

“Laik bir devlette herkes dinini seçmekte ve inançlarını açığa vurabilmekte, tanınmış olan din ve vicdan özgürlüğünün sınırları içinde serbesttir. Hiçbir dine itikadı olamayanlar içinde durum aynıdır. Laik bir toplumda herkes istediğini dini veya inanca sahip olabilir. Bu husus yasa koyucunun her türlü etki ve müdahalesinin dışındadır.”

Anayasa Mahkemesinin de ibadet hürriyetini inanç hürriyeti kadar net bir şekilde tanımadığı anlaşılmaktadır.

Anayasa Mahkemesi vermiş olduğu bir başka kararda ise, ibadet hürriyetinin sınırlandırılabilirliğini öngörmüştür⁴⁶⁹:

“Türkiye Cumhuriyeti Anayasasında kabul edilmiş laiklik ilkesi esaslarından “birinin” dinin bireyin manevi hayatını aşarak toplumsal hayatı etkileyen ve davranışlara ilişkin bölümlerinde, kamu düzenini, güvenini ve çıkarlarını korumak amacıyla, sınırlamalar kabul etme ve dinin kötüye kullanılmasını ve sömürülmesini yasaklama...” olduğunu ifade etmiştir.

⁴⁶⁶Bruno De Witte **Azınlıkların Dil Ve Dini Hakları: Avrupa Standartları Ve Avrupa Devletlerinin Uygulamaları**, (çev. Mert Kayhan), Yayına Haz. Derya Demirler-Mert Kayhan, “Türkiye’de Azınlık Hakları Sorunu: Vatandaşlık Ve Demokrasi Eksenli Bir Yaklaşım”, İstanbul: TESEV Yayınları, Uluslararası Konferans Tebliğleri, 9-10 Aralık 2005, s.139

⁴⁶⁷ Ali Ulusoy **Fransız ve Türk Laiklik Anlayışlarının Karşılaştırılması**, Murat Yılmaz (der.), “Din ve Vicdan Hürriyeti”, Ankara:Liberal Düşünce Topluluğu, 2005, s.242

⁴⁶⁸ AM, 4. Kasım 1986 tarih ve E.1986/11, K.1986/26 sayılı karar, **AMKD**, Sayı 22, s.136(Semavi dinlere hakaret kararı)

⁴⁶⁹ AM, 4.Kasım. 1986, tarih ve E.1986/11, K.1986/26 sayılı karar, **AMKD**, Sayı 22, s.313

2.2.7. İfade Özgürlüğü Hakkı

Anayasanın 25. maddesi düşüncenin ifade edilmesinden ziyade düşünmeyi korumaktadır. Bireylerin bu hakka sahip olması önemlidir. Ancak demokratik bir toplum olmayı anayasal güvence altına almış bir ülkenin muhalif ve farklı görüşlerin kendini ifade etmesini sağlamalıdır⁴⁷⁰. 1982 Anayasasının 26. maddesinde “Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti” ne yer verilmektedir. “Herkes, düşünce ve kanaatlerini söz, yazı, resim veya başka yollarla tek başına veya toplu olarak açıklama ve yayma hakkına sahiptir. Bu hürriyet resmî makamların müdahalesi olmaksızın haber veya fikir almak ya da vermek serbestliğini de kapsar.”

Soysal, herkesin bu hakka sahip olduğunu belirtmekle birlikte fırkanın devamında “radyo, televizyon, sinema veya benzeri yollarla yapılan yayımların izin sistemine bağlanmasına engel değildir.” ibaresinin iletişim araçları için izin isteme veya önceden devletin hakkının güvence altına alınmaya çalışıldığını ifade etmektedir⁴⁷¹. Bu bağlamda anayasanın 28. maddesinde düzenlenmiş olan “Basın hürriyeti “ ifade özgürlüğünün devamı olarak nitelendirilmektedir. Anayasa bu maddeyle “basın hürriyeti” ne yer vermekle birlikte üçüncü fırcasında, “Basın hürriyetinin sınırlandırılmasında, Anayasanın 26 ve 27 maddeleri hükümleri uygulanır”, ibaresiyle ifade hürriyeti için öngörölmüş olan sınırlamaların bu hürriyet içinde geçerli olduğunu belirtmektedir. 28. maddenin son fırcasında ise “Türkiye’de yayımlanan süreli yayınlar, Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, Cumhuriyetin temel ilkelerine, millî güvenliğe ve genel ahlâka aykırı yayımlardan mahkûm olma halinde, mahkeme kararıyla geçici olarak kapatılabilir. Kapatılan süreli yayının açıkça devamı niteliğini taşıyan her türlü yayın yasaktır; bunlar hâkim kararıyla toplatılır.” ibaresiyle ifade hürriyetinin önemli unsuru olan basın yayın araçlarına, hâkim kararıyla ilgili hallerde el konulabileceği belirtmektedir⁴⁷².

⁴⁷⁰ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, ss.209-210

⁴⁷¹ Soysal, **100...**, s.140

⁴⁷² Soysal, **100...**, s.210

26. maddenin ilk metninde “kanunla yasaklanmış” bir dilde düşünceyi açıklama yasağı bulunmaktaydı. Bu ibarenin düşünceyi açıklama veya ifade etme hürriyeti açısından sınırlayıcı ve yasaklayıcı bir sınırlama olduğu değerlendirilmektedir⁴⁷³. Ancak 03.10.2001 tarihli 4709/9 kanunla bu ifadenin madde metninden çıkarılmasındaki temel amaçlardan birinin AİHS ile uyum sağlama olduğu belirtilmektedir⁴⁷⁴.

26. maddenin 2. fıkrasında ifade özgürlüğü “Bu hürriyetlerin kullanılması, millî güvenlik, kamu düzeni, kamu güvenliği, Cumhuriyetin temel nitelikleri ve Devletin ülkesi ve milleti ile bölünmez bütünlüğünün korunması, suçların önlenmesi, suçluların cezalandırılması, Devlet sırrı olarak usulünce belirtilmiş bilgilerin açıklanmaması, başkalarının şöhret veya haklarının, özel ve aile hayatlarının yahut kanunun öngördüğü meslek sırlarının korunması veya yargılama görevinin gereğine uygun olarak yerine getirilmesi amaçlarıyla sınırlanabilir.” ibaresiyle bu sebeplerle kısıtlanabileceği belirtilmektedir.

Soysal; bu firkada, düşünceyi açıklama özgürlüğünün sınırlandırılması ile “Suç” kavramı arasında kurmuş olduğu bağlantının önemli olduğunu belirtmektedir. Bu ibareyle düşünce özgürlüğünün sadece sınırlandırılması değil, ortadan dahi kaldırılabilmesinin mümkün olabileceğini değerlendirmektedir. Düşüncenin açıklanmasının önlenmesi bir suçun önlenmesi ancak, suçun bir unsuru olarak düşünülebileceğini belirtmekle birlikte düşünceyi açıklama ve yayma özgürlüğü ile, suç kavramı arasında kurulan yanlış bir bağlantı olduğunu nitelendirmektedir. Ayrıca anayasada ifade edilmiş genel sınırlama nedenlerinin veya özgürlüklerin kötüye kullanılmasını önlemeye yönelik ifadelerin, ifade özgürlüğü açısından ne ölçüde ve nasıl uygulanabileceğinin somut olmadığını değerlendirmektedir⁴⁷⁵.

Erdoğan ise, cumhuriyetin temel niteliklerinin korunması amacıyla ifade özgürlüğünün kısıtlanabileceğinin belirtilmiş olduğunu ancak cumhuriyetin

⁴⁷³ Soysal, **100**..., s.210; Turhan, **Siyaset ve Anayasa**, s.208; Yüzbaşıoğlu, **Anayasa**..., s.27

⁴⁷⁴ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa**..., s.27

⁴⁷⁵ Soysal, **100**..., ss.140-141

niteliklerine ilişkin resmi anlayışla birlikte milliyetçilik ve laiklikle ilgili olan hükümlerin birçok açıdan anayasal bir demokrasi sistemiyle bağdaşmayacağını ifade etmektedir. Ayrıca demokratik bir siyasal sistemin temelini oluşturan ifade özgürlüğünün oldukça kısıtlayıcı olarak güvence altına alındığını; çünkü anayasanın öngördüğü birçok sınırlama ile kendi düşüncesine ters olan fikirleri yasaklamaya çalıştığını değerlendirmektedir⁴⁷⁶.

Soysal, Tanör ve Yüzbaşıoğlu, anayasadaki "Supreme Court" un yani yüce mahkemenin uzun yıllardır geliştirdiği yoruma göre, kişilerin veya devletin korunması açısından fikirlerin kısıtlanabilmesi için yasaklanan eylem ile düşüncenin açıklanması arasında açık bir nedenselliğin bulunduğu taktirde sınırlandırılabilirliğinin belirtildiğini ifade etmektedirler. Ayrıca, Soysal önlenecek olanın düşünce değil, suç olduğunun unutulmaması gerektiğini belirtmektedir⁴⁷⁷.

2.2.8. Toplanma ve Dernek Kurma Hakkı

Dernek kurma özgürlüğü ile toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkı, 1982 anayasasının 33, ve 34. maddelerinde kurallara bağlanması açısından uzun ve ayrıntılı olarak ele alınması ilk etapta dikkati çeken özellik olarak belirtilmektedir⁴⁷⁸.

Anayasanın 33. maddesi "Dernek kurma hürriyetini" belirtmektedir ve 03.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanunla bu madde de değişiklik yapılmıştır. Birinci fıkradaki "Dernek kurabilmek için kanunun gösterdiği bilgi ve belgelerin, kanunda belirtilen yetkili mercie verilmesi yeterlidir. Bu bilgi ve belgelerin kanuna aykırılığının tespiti halinde yetkili merci, derneğin faaliyetinin durdurulması veya kapatılması için mahkemeye başvurur." ibaresi kaldırılarak, sadece ilk metinde bulunan "Herkes, önceden izin almaksızın dernek kurma ve bunlara üye olma ya da üyelikten çıkma hürriyetine sahiptir." hükmü yer almaktadır. Ayrıca aynı maddenin

⁴⁷⁶ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.210

⁴⁷⁷ Soysal, **100...**, s.141; Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982...**, s.168

⁴⁷⁸ Soysal, **100...**, s.146

ilk metninde üçüncü firkada, derneklerin faaliyetlerinin, “13'üncü maddedeki genel sınırlamalara aykırı hareket edemeyecekleri” hükmü yer almaktaydı ve beşinci firkada bu hak için özel sınırlama sebepleri bulunduğu bilinmektedir. 2001 yılında aynı kanunla yapılan değişiklikle bu maddeki genel sınırlama nedenleri hükmüne yer verilmemiştir.

Erdoğan, 33. maddede 2001 yılında yapılmış değişiklik üzerine yapmış olduğu değerlendirmesinde, birinci firkada herkese dernek kurma veya üyelikten çıkma hakkının güvence altına alındığını ancak bu hakkın ikinci firkadaki sebeplerle sınırlandırılabilceğini belirtildiğini ifade etmektedir. “Dernek kurma hürriyeti ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâk ile başkalarının hürriyetlerinin korunması sebepleriyle ve kanunla sınırlanabilir.” Bu sınırlama sebepleri toplantı ve gösteri yürüyüşünü düzenleyen anayasanın 34. maddesi içinde geçerli olduğu ikinci fırcasında görülmektedir. Erdoğan buradaki temel yanlışın, dernek özgürlüğü, bir derneğe üye olmamayı da içerdğine göre, bu özgürlüğün kendi başına “başkalarının hürriyetlerin” ihlal edebileceğini düşünmenin yanlış olacağını ifade etmektedir. Ayrıca dernek kurmanın başkalarının özgürlüğünü sınırlandırmayacağını, ancak dernek üyelerinin suç işleyebileceğini fakat bu durumla dernek kurma özgürlüğünün kullanılmasıyla ilgili olmadığını nitelendirmektedir⁴⁷⁹.

33. maddenin beşinci fırcasında ise, derneklerin faaliyetleriyle ilgili olarak “millî güvenliğin, kamu düzeninin, suç işlenmesini veya suçun devamını önlemenin yahut yakalamanın gerektirdiği hallerde gecikmede sakınca varsa,” hakim kararıyla faaliyetlerine son verilebileceği ve kapatılabileceği öngörülmektedir. 6. firkada ise, “Silahlı Kuvvetler ve kolluk kuvvetleri mensuplarına ve görevlerinin gerektirdiği ölçüde Devlet memurlarına kanunla sınırlamalar getirilmesine engel değildir.”

⁴⁷⁹ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.213

ifadesinden dolayı Soysal, Tanör ve Yüzbaşıoğlu bu kapsamda kişilerin dernek kurma özgürlüklerinin kısıtlanabileceğinin ifade edildiğini değerlendirmektedir⁴⁸⁰.

Erdoğan ise, aynı maddenin beşinci fıkrasında dernek faaliyetleriyle ilgili olarak kapatma nedenlerinin belirtildiğini bu durumun üçüncü fıkradaki bizatihi dernek kurma özgürlüğünün ayrı nedenlerle sınırlandırılabilceğinin belirtmiş olmasının hukuksal açıdan yanlış olacağını değerlendirmektedir. Ayrıca beşinci fıkroda belirtilen nedenlerle derneklerin idari olarak “faaliyetten men” edilebileceğinin ifade edilmiş olmasının, temel hak güvenceleriyle olduğu kadar hukuk devleti ilkeleriyle bağdaşmayacağını nitelendirmektedir⁴⁸¹.

Anayasanın 34. maddesinin birinci fıkrasında, “Herkes, önceden izin almadan, silahsız ve saldırısız toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleme hakkına sahiptir.” ifadesi yer almaktadır. Gözler, anayasanın toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkını anayasal güvence altına alındığını ve bu hakkın kullanabilmesi için silahsız ve saldırısız olmak zorunda olduğunu belirtildiğini ifade etmektedir⁴⁸². 3.10.2001 tarihli 4709 kanunla değişiklikle bu hakkın kullanılmasının sınırlandırılması 33. maddedeki dernek kurma hürriyetinin sınırlandırılmasında belirtilen gerekçeler burada da belirtilmektedir.

34. maddenin ikinci fıkrasında “şehir düzeninin bozulmasını önlemek amacıyla yetkili idari merci, gösteri yürüyüşünün gösteri yapılacağı yer ve güzergâh tespit edebilir.” ibaresi yer almaktaydı. Bu ibare 34. madde, 2001 tarihinde aynı kanunla yapılan değişiklikle madde metninden çıkarılmıştır. Böylece toplantı ve gösteri yürüyüşü yapılması açısından kanunla yapılacak düzenlemeler yeterli bulunmaktadır. Soysal maddenin ilk halindeki bu ibarenin yetkililerin bu yetkiyi kötüye kullanmalarına ve keyfi uygulamalara neden olabileceği için eleştirmiştir⁴⁸³.

⁴⁸⁰ Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982**..., s.146

⁴⁸¹ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.214

⁴⁸² Gözler, **Türk**..., s.142

⁴⁸³ Soysal, **100**..., s.148

34. maddenin ilk metninin son fırcasında “dernekler, vakıflar, sendikalar ve kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları kendi konu ve amaçları dışında toplantı ve gösteri yürüyüşü düzenleyemezler.” Bu sınırlandırmanın sivil toplum kuruluşlarını siyasetten uzaklaştırma amacıyla madde de yer aldığı belirtilmektedir. Bu ibare 2001 yılındaki değişiklikle kaldırılmıştır⁴⁸⁴.

Yüzbaşıoğlu, dernek kurma hürriyetinin 33. maddenin ilk metninde bu hak için sınırlayıcı bir rejim getirdiğini ancak, 2001 yılında yapılan anayasa değişikliğiyle daha özgürleştirici güvenceler getirdiğini belirtmektedir. Aynı şekilde 34. maddenin toplantı ve gösteri yürüyüşü hakkı açısından “sınırlayıcı, yasaklı, otoriter” bir düzenleme getirdiğini, ancak 2001 yılında yapılan değişiklikle bu hak için “özgürlükçü ve demokratik” bir yaklaşımla yeniden düzenlendiğini değerlendirmektedir⁴⁸⁵.

2.2.9. Seçme, Seçilme ve Kamu Hizmetlerine Girme Hakkı

1982 Anayasası, “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir.” ibaresine yer vermektedir. Anayasanın milli egemenlik düzenini kabul etmesine rağmen⁴⁸⁶, Türk Anayasa hukukunda ilk defa temsili rejimden ayrılarak, halk oylaması kurumuna sınırlı olsa da yer verilmiştir (Mad. 175). 1987 yılında yapılan değişiklikle, halk oylamasının anayasayı değiştirme sürecinde rol almasının sağlandığını ancak tüm bu değişikliklere rağmen 80. madde, “Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, seçildikleri bölgeyi veya kendilerini seçenleri değil, bütün Milleti temsil ederler.” ibaresinde klasik temsil anlayışının yerleşmiş bir ilkesinin tekrarlandığını göstermektedir⁴⁸⁷.

Yapılan değerlendirmeler çerçevesinde anayasanın temsili demokrasi algısını ifade ettiği ilgili madde hükümlerinden anlaşılmaktadır. Bu bağlamda temsili veya

⁴⁸⁴ Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982**..., s.175

⁴⁸⁵ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa**..., ss.30-31

⁴⁸⁶ Özbudun, **Türk Anayasa**..., s.91; Gözübüyük, **Anayasa**..., s.151

⁴⁸⁷ Özbudun, **Türk Anayasa**..., s.91

doğrudan demokrasi anlayışı olsun, seçme hakkı ve seçim hürriyetinin demokratik bir toplumun veya yönetimin vazgeçilmez unsurları oldukları belirtilmektedir⁴⁸⁸.

1982 Anayasasının 67. maddesinin birinci fıkrasında “Vatandaşlar, kanunda gösterilen şartlara uygun olarak; seçme, seçilme ve bağımsız olarak veya bir siyasî parti içinde siyasî faaliyette bulunma ve halkoylamasına katılma hakkına sahiptir.” Özbudun, birinci firkadaki ibareyle herkesin seçme, seçilme ve siyasi partilerde faaliyette bulunma haklarının anayasal güvence altına alındığını ifade etmektedir⁴⁸⁹.

Anayasanın 67. maddesinin ikinci fıkrasında, “Seçimler ve halkoylaması serbest, eşit, gizli, tek dereceli, genel oy, açık sayım ve döküm esaslarına göre, yargı yönetim ve denetimi altında yapılır. Ancak, yurt dışında bulunan Türk vatandaşlarının oy hakkını kullanabilmeleri amacıyla kanun, uygulanabilir tedbirleri belirler.” hükmüne yer verildiği görülmektedir. Ayrıca, 03.7.1995 tarihli 4121 sayılı kanununla yapılan değişiklik sonucunda, yurt dışında bulunan Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarına da oy hakkı sağlamış bulunan hüküm maddeye eklenmiştir.

Özbudun ve Yüzbaşıoğlu, genel oy ibaresinin vatandaşlar arasında servet, eğitim durumu, cinsiyet, ırk farkı gözetilmeksizin herkesin siyasal hakkına sahip olmasını ifade eden bir kavram olduğunu belirtmektedirler⁴⁹⁰.

67 maddenin ikinci fıkrasına dayanarak oy hakkının eşit bir şekilde taşıma yoluna gidildiği belirtilmektedir.⁴⁹¹ Aynı zamanda eşit oy ilkesinin kabul edilerek, oy hakkına, yaş ve özellikler gösteren bazı görevlerde veya farklı hallerden dolayı sınırlama getirilebileceğinin 67. maddenin üçüncü ve dördüncü firkalarında belirtildiği ifade edilmektedir⁴⁹². Üçüncü firkadaki oy verme hakkının yirmi bir yaşını doldurmuş olma şartına bağlayan maddenin ilk hali 17.05.1987 tarihli 3361

⁴⁸⁸ Yüzbaşıoğlu, *Anayasa...*, s.151; Özbudun, *Türk Anayasa...*, s.91

⁴⁸⁹ Özbudun, *Türk Anayasa...*, s.92

⁴⁹⁰ Özbudun, *Türk Anayasa...*, s.92; Yüzbaşıoğlu, *Anayasa...*, s.176

⁴⁹¹ Gözübüyük, *Anayasa...*, s.152

⁴⁹² Tanör- Yüzbaşıoğlu, 1982..., s.180; Özbudun, *Türk Anayasa...*, s.92

sayılı kanunla yapılan değişiklikle oy verme yaşı yirmi olarak belirtilmiştir. Son olarak ise aynı firkada 23.07.1995 tarihli 4121 sayılı kanununla yapılan değişiklikle seçme ve halk oylamasına katılma yaşı on sekiz'e indirilmiştir. Ayrıca aynı maddenin dördüncü fırcasında “Silah altında bulunan er ve erbaşlar ile askerî öğrenciler, taksirli suçlardan hüküm giyenler hariç ceza infaz kurumlarında bulunan hükümlüler oy kullanamazlar.” ve “ gerekli tedbirler yüksek seçim kurulu tarafından tespit edilir.” ibaresine yer verilmektedir. 03.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanununla yapılan değişiklikle taksirli suçlardan hüküm giyenlerin oy kullanmalarına müsaade edilmiştir.

Özbudun, Tanör ve Yüzbaşıoğlu 67. maddenin üçüncü fırcasında seçimlerin yargı yönetim ve denetimi altında yapılacağını belirtildiğini ayrıca 79. maddenin birinci fırcasında “Seçimler, yargı organlarının genel yönetim ve denetimi altında yapılır.” ibaresine yer verildiğini, bu şekilde 69. maddedeki seçimlerin yargı denetiminde olduğu ifadesine 79. madde de yer verilerek ek güvencenin getirildiğini belirtmektedirler⁴⁹³.

Ayrıca 17.05.1987 tarihli 3361 sayılı kanununla yapılan değişiklikle 175. maddenin son fırcasında “Halkoylamasına, milletvekili genel ve ara seçimlerine ve mahallî genel seçimlere iştiraki temin için, kanunla para cezası dahil gerekli her türlü tedbir alınır.” ifadesine yer verilmiştir. Bu düzenlemeyle oy vermenin anayasal bir yükümlülük haline getirildiği ifade edilmektedir⁴⁹⁴. Aynı zamanda seçim hakkına bağlı oy kullanma hakkının kullanılmaması durumunda, vatandaşların para cezasıyla cezalandırılmasının uygun görüldüğünün ancak bu durumun seçim hakkıyla bağdaşmadığının değerlendirilmesi gerektiğini belirtilmektedir⁴⁹⁵.

⁴⁹³ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.93; Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982...**, s.206

⁴⁹⁴ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.93

⁴⁹⁵ Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.55; Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982...**, s.180

Demokratik bir toplumun en önemli unsuru ve göstergesi çok partili hayata geçilmiş olmasıdır⁴⁹⁶. 1982 Anayasasının 68. ve 69. maddelerinde “Siyasi partilerle ilgili hükümler” yer almaktadır.

68. maddenin birinci ve ikinci fıkralarında “Vatandaşlar, siyasî parti kurma ve usulüne göre partilere girme ve partilerden ayrılma hakkına sahiptir. Parti üyesi olabilmek için onsekiz yaşını doldurmuş olmak gerekir.”, “Siyasî partiler, demokratik siyasî hayatın vazgeçilmez unsurlarıdır.” ibarelerine yer verildiği görülmektedir. 68. maddenin ilk fıkrasının ilk metninde, parti üyesi olma yaşı yirmi bir olarak belirtilmekteydi. Ancak 23.07.1995 tarihli 4121 sayılı kanununla yapılan değişiklikte parti üyesi olabilme yaşı on sekiz’e indirilmiştir.

Teziç, anayasanın 68. maddesinin ikinci fıkrasını, demokratik siyasi hayatın vazgeçilmez unsurları olarak görmekte olduğunu ancak, anayasanın partilerle ilgili bir tanımlama yapmadığını ifade etmektedir⁴⁹⁷.

68. maddenin 3. fıkrasında, “Siyasî partiler önceden izin almadan kurulurlar ve Anayasa ve kanun hükümleri içerisinde faaliyetlerini sürdürürler.” ibaresi yer almaktadır. Özbudun, anayasanın bu hükmüyle parti kurulmasının önceden izin almadan kurulabileceğinin belirtilmiş olmasına rağmen, bu konuda kanunla yapılacak izin almanın anayasaya aykırı olacağını değerlendirmektedir⁴⁹⁸.

68. maddenin dördüncü fıkrasında “Siyasî partilerin tüzük ve programları ile eylemleri, Devletin bağımsızlığına, ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, insan haklarına, eşitlik ve hukuk devleti ilkelerine, millet egemenliğine, demokratik ve lâik Cumhuriyet ilkelerine aykırı olamaz; sınıf veya zümre diktatörlüğünü veya herhangi bir tür diktatörlüğü savunmayı ve yerleştirmeyi amaçlayamaz; suç işlenmesini teşvik edemez.” ibaresi yer almaktadır. Anayasasının 68. maddesinde sınıf veya zümre

⁴⁹⁶ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.94

⁴⁹⁷ Erdoğan Teziç **Anayasa Hukuku**, İstanbul: Beta yayınları, Eylül 1986, s.317

⁴⁹⁸ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.95

egemenliğinin milli egemenlik ilkesine aykırı olduğu bir kez daha vurgulanmaktadır. Ancak bu durum 68. madde ile siyasi partilerin faaliyetleriyle ilgili sınırlamalar getirilmesini engellemediği görülmektedir⁴⁹⁹. Ayrıca bu maddeyle siyasi partilerin faaliyetleri ile ilgili olarak geniş sınırlamalara yer verilmesinin 1982 Anayasasının “militan demokrasi” anlayışının benimsendiğinin bir göstergesi olduğu değerlendirilmektedir⁵⁰⁰.

Anayasa Mahkemesi de bir kararında, “Sınıf tahakkümünün bulunduğu bir yerde milli egemenliğin var olacağı sorulamaz. Çünkü egemenliğin milletin tümünde değil sınıflara tahakkümü eylemi, insan hak ve özgürlüklerine de aykırıdır.⁵⁰¹” görüşüne yer vererek 68. maddenin dördüncü fıkrasını tasdik ettiği görülmektedir.

68. maddenin altıncı ve yedinci fıkralarında 1995 yılında 4121 sayılı kanunla yapılan değişiklikle yüksek öğretim elemanlarının siyasi partilere üye olmalarının ancak kanun ile düzenleneceği belirtilmektedir. Ayrıca yüksek öğretim öğrencilerinin siyasi partilere üye olmalarının da kanunla düzenleneceği belirtilmektedir. Ancak 68. maddenin ilk metninde bu fıkralarda yüksek öğretim elemanları ve öğrencilerinin siyasi partilere üye olmalarının yasakladığı görülmektedir.

Anayasanın 69. maddesi ise “Siyasi partilerin uyacakları esasları” belirlemektedir. En dikkat çeken ve konumuz açısından ilgili olduğunu düşündüğümüz 23.07.1995 tarihli 4121 sayılı kanununla yapılan değişiklikle 4 ve 5. fıkralarda, “Siyasî partilerin kapatılması, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısının açacağı dava üzerine Anayasa Mahkemesince kesin olarak karara bağlanır.”, “Bir siyasî partinin tüzüğü ve programının 68’inci maddenin dördüncü fıkrası hükümlerine aykırı bulunması halinde temelli kapatma kararı verilir.” ibaresinin yer aldığı görülmektedir.

⁴⁹⁹ Özbudun, *Türk Anayasa...*, s.95

⁵⁰⁰ Özbudun, *Türk Anayasa...*, s.95; Yazıcı, *Demokratikleşme...*, s.46

⁵⁰¹ AM, E.1963/173, K.1965/40, K.T.29.9.1965, *AMKD*, sayı 4, s.300

Özbudun, 69. maddenin dördüncü fırcasındaki ibarenin siyasi partilere güvence sağlayan bir hüküm olarak kabul edilmesinin gerektiğini, çünkü siyasi partilerin kapatılması yetkisinin herhangi bir mahkemeye değil, Anayasanın üstünlüğünün koruyucusu ve teminatı olan yüksek yargı organına verildiğini ifade etmektedir⁵⁰².

69. maddenin altıncı fırcasında, “Bir siyasî partinin 68’inci maddenin dördüncü fırcası hükümlerine aykırı eylemlerinden ötürü temelli kapatılmasına, ancak; onun bu nitelikteki fiillerin işlendiği bir odak haline geldiğinin Anayasa Mahkemesince tespit edilmesi halinde karar verilir.” ibaresinin yer aldığı görülmektedir. Özbudun bu fırcaya dayanılarak partilerin kapatılması için 68. maddenin 4. fırcasındaki eylemlerin işlendiğinin “bir odak haline geldiğinin” tespit edilmesinin gerekli olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca 03.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanunla altıncı fırcaya yapılan ekle, “odak” halinin tanımlandığını ifade etmektedir⁵⁰³. “Bir siyasî parti, bu nitelikteki fiiller o partinin üyelerince yoğun bir şekilde işlendiği ve bu durum o partinin büyük kongre veya genel başkan veya merkez karar veya yönetim organları veya Türkiye Büyük Millet Meclisindeki grup genel kurulu veya grup yönetim kurulunca zımnen veya açıkça benimsendiği yahut bu fiiller doğrudan doğruya anılan parti organlarınca kararlılık içinde işlendiği takdirde, söz konusu fiillerin odağı haline gelmiş sayılır.” şeklinde odak durumunun tanımlandığı görülmektedir. Ayrıca aynı maddeye, 2001 yılında aynı kanunla yapılan bir başka ekte “Anayasa Mahkemesi, yukarıdaki fırcalara göre temelli kapatma yerine, dava konusu fiillerin ağırlığına göre ilgili siyasî partinin Devlet yardımından kısmen veya tamamen yoksun bırakılmasına karar verebilir.” ibaresine yer verilmiştir. Özbudun, böylece Anayasa Mahkemesinin bir tüzel kişiye uygulanması en ağır yaptırım olan kapatma yerine daha hafif bir ara yaptırım imkanının sağlandığını değerlendirmektedir⁵⁰⁴.

⁵⁰² Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.100

⁵⁰³ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.101

⁵⁰⁴ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.101

Anayasa Mahkemesinin “Çalışma ve yargılanma usulü” başlıklı 149. maddesinin son fıkrasına, 23.07.1995 tarihli 4121 sayılı kanunla yapılan ekle “siyasî partilerin temelli kapatılması veya kapatılmasına ilişkin davalarda, Yargıtay Cumhuriyet Başsavcısından sonra kapatılması istenen siyasî partinin genel başkanlığının veya tayin edeceği bir vekilin savunmasını dinler.” ibaresi partilerin kapatılmasını zorlaştıracı bir nitelik kazanmıştır⁵⁰⁵. 03.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanunla yapılan değişiklikle siyasi partilerin kapatılması için Anayasa Mahkemesinin “beşte üç oy çokluğu” şartı öngörülmüştür. Özbudun, diğer demokratik ülkelerin anayasa yargısı siteminde benzeri olmayan böyle bir nitelikte çoğunluk hükmü yerine, siyasi partiler kanunundaki kapatma sebeplerinin sınırlandırılmasının daha doğru olacağını değerlendirmektedir⁵⁰⁶.

Siyasi partilerle ilgili yasaların çokluğu siyasi partilere karşı açık bir güvensizliğin göstergesi olarak değerlendirilmekte ve bu güvensizliğin demokratik siyasal hayatın vazgeçilmez unsuru olan anayasa ilkesiyle bağdaşmayacağı nitelendirilmektedir. Türkiye’de siyasi partilerin diğer demokratik ülkelerde olmadığı kadar sık kapatıldığı değerlendirilmektedir. Siyasi partilerin kapatılması konusunda 1995 ve 2001 yılında yapılan değişikliklerle olumlu bir takım gelişmeler olduğu ve siyasi partilerin örgütlemelerine ilişkin yasaklarının bir nebze aşıldığı değerlendirilmektedir⁵⁰⁷.

Erdoğan ise, anayasanın her ne kadar demokratik bir düzen için siyasi partilerin vazgeçilmez olduğunu belirtmiş olmasına rağmen; siyasi partiler ile ilgili anayasa hükümlerine bakıldığında demokratik sistem ile bağdaşmayacağının görüleceğini nitelendirilmektedir. Ayrıca anayasanın siyasi partilerin amaçları, faaliyetleri bakımından birçok sınırlamaların ve yasakların getirilmekle birlikte siyasi

⁵⁰⁵ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.101

⁵⁰⁶ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.101

⁵⁰⁷ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.100

alanın dar tutulmuş, olması parti yasaklarının 68. ve 69. maddelerde görülebileceğini ifade etmektedir⁵⁰⁸.

Yüzbaşıoğlu, Tanör ve Soysal Anayasanın 68. ve 69. maddelerinde siyasi partilerle ilgili ayrıntılı düzenlemelerin yapıldığını ve bu düzenlemelerin hem bir hak ve özgürlük tanıma hem de ödev, yükümlülük ve sınırlama getirme şeklinde olduğunu ifade etmektedirler⁵⁰⁹.

Gözübüyük ise, 68. ve 69. maddelerde yapılan değişikliklerle siyasal partiler için getirilmiş olan kısıtlamaların bir bölümün düzeltildiğini belirtmektedir. Ayrıca yapılan değişiklikler ile dernekler ve vakıfların (Mad.33), sendikaların (Mad.52) kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşlarının (Mad.135) ve kooperatiflerin (Mad.171) siyasal etkinliklerde bulunmaları ve siyasi partiler ile ilişki içinde olmalarını yasaklayan değişikliklerle bu düzenlemenin çoğulcu, demokratik toplum yapısıyla bağdaşmadığını ifade etmektedir⁵¹⁰.

Demokratik toplum yapısıyla veya gerekleri ile ilgili olan diğer maddelere baktığımız zaman ise, yasama organının üyelerinin seçimle belirlendiğini (Mad. 75) görmekteyiz. Yürütme organının etkin kanadı olan Bakanlar Kurulu ise, halkın seçimle belirlediği parlamento içinden çıkmak ve ona karşı sorumlu olmak durumundadır(Mad.109).

Anayasanın 76. maddesinin birinci fıkrasında “otuz yaşını dolduran her Türk milletvekili seçilebilir” hükmü 13.10.2006 tarihli 9551 sayılı kanununla otuz yaş sınırı, yirmi beş olarak değiştirilmiştir.

Gözler, anayasanın 66. maddesi, “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.” ibaresi yer aldığına göre 76. maddede yer bulan “Türk” kelimesini, “Türk vatandaşı” şeklinde anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir.

⁵⁰⁸ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.316

⁵⁰⁹ Soysal, **100...**, s.180; Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982...**, s.181

⁵¹⁰ Gözübüyük, **Anayasa...**, s.153

Kısaca, milletvekili seçilebilmek için Türk vatandaşlığına sahip olunmasının gerekli şartlardan olduğunun nitelendirildiğini belirtmiştir⁵¹¹.

76. maddenin ikinci fıkrasında “En az ilkokul mezunu olmayanlar.....milletvekili seçilemezler.” ibaresinden ilkokul mezunu olmayanların da milletvekili seçileceğinin anlaşıldığı belirtilmektedir. Ancak milletvekilliği için minimum bir öğretim düzeyinin aranmasının doğru olacağı değerlendirilmektedir⁵¹².

Anayasanın 77. maddesinin birinci fıkrasında, “Türkiye Büyük Millet Meclisinin seçimleri beş yılda bir yapılır.” ibaresi yer almaktaydı, ancak; 31.05.2007 tarihli 5678 sayılı kanunun birinci maddesindeki ile “beş” yıl ibaresi “dört” olarak değiştirilmiş ve seçim süresi kısaltılmıştır.

101. madde yürütme organının başında bulunan Cumhurbaşkanı halkın seçtiği milletvekilleri tarafından seçilmekteydi ve Cumhurbaşkanının görev süresi yedi yıl olarak belirtilmekteydi. 31.05.2007 tarihli 5678 sayılı kanununla yapılan değişiklikle birinci fıkrasının son cümlesinde, Cumhurbaşkanının “Türk vatandaşları arasından halk tarafından seçilir.” ayrıca yine maddenin ikinci fıkrasında, “Cumhurbaşkanının görev süresi beş yıldır. Bir kimse en fazla iki defa Cumhurbaşkanı seçilebilir.” ibaresi getirilmiştir. Ayrıca Cumhurbaşkanı seçimiyle ilgili 102. maddede yapılan aynı değişiklikle “Genel oyla yapılacak seçimde geçerli oyların salt çoğunluğunu alan aday Cumhurbaşkanı seçilmiş olur.” ibaresine yer verilmiştir. Ayrıca 127. maddenin birinci fıkrasında, “mahalli idareler.....ve karar organları gene kanunla gösterilen, seçmenler tarafından seçilerek” oluşturulacağına yer verilmektedir.

Can, 1995 yılında yapılan anayasa değişikliklerin devamını oluşturan 2001 yılında yapılan değişikliklerle, bir nebze de olsa anayasanın antidemokratik ve

⁵¹¹ Gözler, **Türk...**, s.265

⁵¹² Gözler, **Türk...**, s.267

otoriter yapısından ayrılarak “Demokratik ve evrensel değerlere insana ve özgürlüklere” yaklaşma açısından önemli adımlar olarak değerlendirmektedir⁵¹³.

“Anayasa kamu hizmetlerine girme hakkı” kapsamında; “Hizmete girme” (Mad.70), “Mal bildirim” (Mad.71), “Vatan hizmeti” (Mad.72) ve “Vergi ödevi” (Mad.73) düzenlenmektedir.

Anayasanın 70. maddesinde her Türk’ün kamu hizmetine girme hakkına sahip olunduğunun belirtildiğini görmekteyiz. Tanör ve Yüzbaşıoğlu, siyasal hak ve ödevlerin vatandaşlara sağlanmış olduğu için kamu hizmetine girme hakkı vatandaşlar için düzenlendiğini belirtmişlerdir. “Mal bildirim”nin(Mad.71), “Vatan hizmeti”nin (Mad.72) vatandaşlar için söz konusu olduğunu ancak bu kapsam dışında olan “Vergi ödevi”nde (Mad.73) herkesin vergi ödemekle yükümlü olduğunu belirtildiğini ve bu ödevin vatandaşlar için değil herkes için söz konusu olduğunu değerlendirmektedir⁵¹⁴.

68. madde de 1995 yılında yapılan değişiklikte, 68. maddenin on altıncı fıkrasındaki “siyasi partiler, yurt dışında teşkilatlanıp faaliyette bulunamaz, kadın kolu, gençlik kolu ve benzeri şekilde ayrıcalık yaratan yan kuruluşlar meydana getiremez, vakıf kuramazlar.” yasağı kaldırılmıştır.

Anayasanın 69. maddesinin sekizinci fıkrasında yapılan değişiklikte parti yasaklarına ilişkin olarak gerçekleştirilen anayasa değişikliklerinden önemli biri de, bir siyasi partinin kapatılmasına beyan veya faaliyetleriyle sebep olan üyelerin kapatma kararının açıklamasından başlayarak beş yıl süreyle başka bir partinin kurucusu, üyesi, yöneticisi ve denetçisi olamayacakları hükmüdür. Oysa ilk metninde, temelli kapatılan siyasi partilerin kurucuları ve her kademedeki yöneticilerinin başka bir partinin yöneticisi ve denetçisi olamayacakları belirtilmekteydi ve sınırlama süresi veya yasak süresi sınırlandırılmış değildir.

⁵¹³ Can, *Demokratikleşme...*, s.59

⁵¹⁴ Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982...**, s.180

Özbudun, Anayasa Mahkemesinin, 1982 Anayasası döneminde de 18 parti hakkında kapatma kararı vermiş olduğunu ifade etmektedir. Bu kararların ise büyük bölümün, “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü ve laiklik ilkelerinin korunmasına ilişkin yasaklara aykırı hareket etme” iddialarıyla bu kararları verdiğini ifade etmektedir⁵¹⁵.

Anayasa Mahkemesi, Sosyalist Parti ve Demokrasi Partisi ile ilgili kararlarında⁵¹⁶, bu partilerin Federal bir devlet sistemi savunucusu olmalarından dolayı kapatma sebebi olarak görmüştür. Anayasa Mahkemesine göre anayasada Federatif bir yapının öngörülmediği ve bu sebepten ötürü siyasi partilerin tüzük ve programlarında bu yapıyı savunamayacakları belirtmiştir. Ayrıca Anayasa Mahkemesi özerlik ve özyönetim adı altında ayrılık getiren yönetim biçimlerini de yasak kapsamına koymaktadır.

Özbudun, Anayasa Mahkemesinin bu kararlarla, devletin ülkesiyle bölünmezliği ilkesine dayanarak ve bu ilkenin katı bir şekilde yorumlanarak çeşitli partiler hakkında kapatma kararının verildiğini belirtmektedir⁵¹⁷.

Özbudun, Anayasa Mahkemesinin siyasi partilerin kapatılması noktasında demokratik yöntemler yerine katı tutum uygulamasını devam ettirdiğini 1999 yılında Kürt sorununun çözümünde şiddet yöntemini reddeden Kürtlerin, “Türkiye’nin bütünlüğü ve siyasi sınırları içinde Türklerle aynı kaderi paylaşmak” “Birliği sağlayarak, barış ve kardeşlik içinde yaşamak” isteklerinin bulunduğunu ancak “kültürel kimlik haklarına ilişkin yasal düzeydeki değişik ve düzenlemelerin yapılmasını” ve “zoraki asimilasyon politikalarına son” verilmesini savunan

⁵¹⁵ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.102

⁵¹⁶ AM, E.1991/1, K.1992/1, K.T.10.07.1992, **AMKD**, sayı 28, Cilt 2, ss.169-831; E,1993/3, K, 1994/2 K.T.16.06.1994 **AMKD**, sayı 30, Cilt 2, ss.1199-1201

⁵¹⁷ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.102

demokratik kitle partisinin azınlıklar yaratarak ulus bütünlüğünü bozmayı amaçladığı gerekçesiyle kapatılmıştır⁵¹⁸.

Anayasa Mahkemesinin katı militan demokrasi anlayışı, mahkemenin laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiğini düşündüğü partilere ilişkin kapatma kararlarında da gözlenmektedir. Refah partisi kararında⁵¹⁹ daha sonra Anayasa Mahkemesi, 2001 yılında Fazilet Partisi hakkında verdiği kapatma kararlarında aynı militan demokrasi ve katı laiklik yorumunu devam ettirmiştir. Bu kararın gerekçesi, Fazilet Partisi yöneticilerinin kamu kurumları ve üniversitelerde türban (başörtüsü) yasağının kaldırılması yolundaki beyanlarına dayanmaktadır⁵²⁰.

Bir yasağın kaldırılmasını, başka bir ifadeyle hürriyet alanının genişletilmesini talep etmesini bir parti kapatma sebebi olarak düşünülmesinin anlaşılmasının olan zor olduğu belirtilmektedir⁵²¹.

Anayasada 2001 ve 2004 yıllarında gerçekleştirilen değişikliklerde Anayasa Mahkemesinin partilerin kapatılması konusunda daha liberal bir tutuma sevk edileceği ümit edilebilirdi. Gerçekte 2001 yılındaki değişiklikle 15. maddenin 3. fıkrasını kaldırarak, Anayasa Mahkemesine siyasi partiler kanunundaki yasakların anayasaya uygunluğunu somut norm denetimi yoluyla denetleme imkanı açmıştır. 2004 yılında anayasanın 90. maddesinin son fıkrasına yapılan ekle, (Ek: 7.5.2004-5170/7 md.) “Usulüne göre yürürlüğe konulmuş temel hak ve özgürlüklere ilişkin milletlerarası andlaşmalarla kanunların aynı konuda farklı hükümler içermesi nedeniyle çıkabilecek uyuşmazlıklarda milletlerarası andlaşma hükümleri esas alınır.” olunacağı kabul edilmiştir. Böylece temel haklara ilişkin bütün kanunlarda olduğu gibi, partilerin kapatılması konusunda da Türkiye’nin taraf olduğu

⁵¹⁸ AM, E.1997/2, siyasi parti kapatma, K.1991/1, K.T. 26.2.1999, **AMKD**, sayı 37, cilt 2, ss.719-921, akt... Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.103

⁵¹⁹ AM, E. 1997/1, siyasi parti kapatma, K.1998/1, K.T.16.01.1998, **AMKD**, sayı 34, cilt 2, ss.702-1145

⁵²⁰ AM, E.1999/2, siyasi partiler kapatma, K.2001/2, K.T. 22.6.2001, **AMKD**, sayı 37, cilt 2, ss.922-1552

⁵²¹ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.104

milletlerarası insan hakları antlaşmalarının ve bu arada özellikle AİHS'nin ve onu tamamlayan AİHM içtihatlarının Türk mahkemelerince, iç kanunlara özellikle uygulamaları hukuki bir sorumluluk haline gelmiştir⁵²².

Bu değişikliklerin, Anayasa Mahkemesinin partilerin kapatılmasına ilişkin tutumu üzerindeki etkisinin ancak kısmen olduğu söylenebilir. Anayasa Mahkemesi 2008 yılında Hak ve Özgürlükler Partisinin (HAK-PAR) kapatılması istemini reddetmiştir⁵²³. Anayasa mahkemesi HAK-PAR'ın parti programındaki söylemlerinin “Demokratik yaşam için doğrudan açık ve yakın tehlike oluşturmaması durumunda, bunların ifade özgürlüğü kapsamında kaldığı” sonucuna vararak kapatma istemini reddetmiştir. Geçmişte benzer taleplere parti programında yer veren partilerin kapatıldığı düşünülürse, bu karar olumlu bir karar olarak değerlendirilebilir. Ancak Anayasa Mahkemesinin salt çoğunluğunun (6 üye) kapatma lehinde oy kullandığı, ancak, HAK-PAR'ın kapatılmaktan, 2001 yılında gerçekleştirilen ve parti kapatmalarda beşte üç çoğunluğu zorunlu kılan anayasa değişikliği sayesinde, kurtulduğu unutulmamalıdır. Benzer bir durum 2008 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi'nin kapatılması istemiyle açılan davada da görülmektedir. Adalet ve Kalkınma Partisi hakkındaki kapatma isteminin 30.07.2008 tarihinde reddedilmiş olması, fakat 10 üyenin Adalet ve Kalkınma Partisinin laikliğe aykırı eylemlerin odağı haline geldiği sonucuna vararak onu hazine yardımıdan kısmen yoksun bırakması bakımından da söylenebilir⁵²⁴.

Her iki kararında Anayasa Mahkemesinin yasakçı, siyasi partilere karşı kapatma eğiliminin hala güçlü olduğunun ifadesi olarak değerlendirilmektedir⁵²⁵.

⁵²² Özbudun, **Türk Anayasa...**, ss.104-105

⁵²³ AM, E.2002/1, siyasi parti kapatma, K.2008/1, K.T, 29.01.2008) **resmi gazete**, 1 Temmuz 2008, sayı, 26923

⁵²⁴ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.105

⁵²⁵ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.106

2.3. SOSYAL, EKONOMİK VE KÜLTÜREL HAKLARIN DURUMU

Anayasal vatandaşlık kavramı tüm bireylerin ayırım gözetilmeksizin hak ve özgürlüklere sahip olması gerektiğini içermektedir. Hak ve özgürlükler bir bütün olduklarından dolayı anayasal güvence altına alınırken medeni, siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel haklar bir bütün olarak anayasal güvence altına alınması gerekmektedir. Bu bağlamda çalışmanın bu kısmında anayasal vatandaşlık anlayışı temel alınarak 1982 Anayasasının sosyal, ekonomik ve kültürel haklara ne ölçüde ve nasıl yer verdiği anayasanın ilgili kısım ve maddeleri göz önünde bulundurularak incelenecektir.

1982 Anayasasında yer alan “Temel Hak ve Ödevler” kısmının üçüncü bölümünde yer alan “Sosyal ve ekonomik haklar ve ödevler” bazen bunlara “Kültürel haklar” eklenmektedir. Uluslararası belgelerde sırayla sosyal, ekonomik ve kültürel haklar kavramına yer verilmektedir⁵²⁶. Zaten BMİHEB’nin 27. maddesinde herkesin kültürel haklara sahip olması gerektiği belirtilmektedir. 1982 Anayasası sistemi içerisinde herkesin kişiliğine bağlı dokunulamaz, devredilemez temel hak özgürlüklere sahip olduğunu belirtilen (Mad. 12) ifade; ekonomik, sosyal ve kültürel haklar içinde geçerlidir⁵²⁷.

Bu haklar bireyi, topluma veya devlete karşı koruyan temel haklardan farklı olarak, bireyin devletten bir şey istemediğini içerdiği göz önünde tutularak hareket edilmesi daha doğru olacaktır. Aynı zamanda bu bölümde yer alan bazı haklar devlete bazı görevler yüklemekten ziyade anayasayla bireyler açısından güvence altına alınmış, “Kişi hakları” düzeyinde bireylere güvenceler sağlayan haklardır. Bu sebepten ötürü bu kapsamdaki hakların topluma ve devlete karşı korunması gerekmektedir. Ancak bu şekildeki hakların “Sosyal ve ekonomik haklar” arasında

⁵²⁶ Soysal , **100**..., s.151

⁵²⁷ Algan, **Ekonomik**..., s.278

yer almaları hem ekonomik yoruma ilişkin haklar olmasıyla birlikte uygulanacakları noktasında getirilen sosyal sınırlamalarla açıklanmaktadır⁵²⁸.

2.3.1. Eğitim ve Öğretim Hakkı

Anayasanın 42. maddesinin birinci fıkrasında, “Kimse eğitim ve öğretim haklarından yoksun bırakılamaz,” ibaresine yer verilmektedir. Anayasaya devlete eğitim ve öğretimi sağlama noktasında görev yüklemektedir⁵²⁹. Anayasa, eğitim ve öğretim hakkıyla birlikte belirli ilkelere bağlı olarak yürütülmesi ve düzenlenmesi noktasında bazı olumlu edimler yüklemektedir. Kısacası, eğitim ve öğretim olanaklarından herkesin faydalanması için devletin bazı sorumluluklarının olduğu gibi⁵³⁰ herkesin minimum bir eğitim-öğretim hakkına sahip olması gerektiği ifade edilmektedir⁵³¹. Bu hak, bireylere sağlanırken belirli bir kesimi dışlayarak bunun dışında kalanlara eğitim verilmesi veya bireyler arasında ırk, cinsiyet dil ayrımı yapılamayacağı değerlendirilmektedir. Zaten Anayasanın 10. maddesinde “Kanun önünde eşitlik” ilkesine yer verilmiştir ve bu ilke genel nitelikli bir hüküm olduğu için eğitim hakkının alınması noktasında da eşitlik ve ayırım yasağı getirdiği değerlendirilmektedir⁵³².

Eğitim ve öğretim hakkının bireyler açısından bir ödev olması ise 42. maddenin beşinci fıkrasında “İlköğretim, kız ve erkek bütün vatandaşlar için zorunludur ve Devlet okullarında parasızdır.” ibaresiyle yer almaktadır, en az belirli bir eğitim, anayasayla zorunlu hale getirilmekle birlikte ilköğretim okullarında eğitimin ücretsiz olduğu anayasada açıkça belirtilmiş ve anayasa tarafından güvence altına alındığı değerlendirilmektedir⁵³³. Ayrıca aynı maddenin 7. fıkrasında, “Devlet, maddî imkânlardan yoksun başarılı öğrencilerin, öğrenimlerini sürdürebilmeleri

⁵²⁸ Soysal , **100**..., ss.151-152

⁵²⁹ Soysal , **100**..., s.152

⁵³⁰ Algan, **Ekonomik**..., s.264; Özbudun, **Türk Anayasa**..., s.147

⁵³¹ Gözler, **Türk**..., s.161

⁵³² Süleyman S. Terzioğlu **Uluslar arası Hukukta Azınlıklar ve Anadilde Eğitim Hakkı**, Ankara: Alp Yayınevi, Mayıs 2007, s.80

⁵³³ Algan, **Ekonomik**..., s.265; Özbudun, **Türk Anayasa**..., s. 147; Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.208; Soysal, **100**..., s.152

amacı ile burslar ve başka yollarla gerekli yardımları yapar. Devlet, durumları sebebiyle özel eğitime ihtiyacı olanları topluma yararlı kılacak tedbirleri alır.” ibaresine yer verilerek, devlete maddi imkânlardan yoksun çocuklara gerekli yaşamları ve edimleri sağlaması gerektiğine yer verilmektedir⁵³⁴.

Algan, 1982 Anayasanın, 130. maddesinde ise, kamu tüzel kişiliğine ve bilimsel özelliğe sahip üniversitelerin yasa ile olmak şartıyla devlet tarafından kurulacağını belirtildiğini, bu maddeden anlaşılabileceği üzere devletin her düzeyde eğitim kurumları açma ödevinin anayasada belirtildiğini değerlendirmektedir⁵³⁵.

Anayasa, 42. madde eğitim ve öğretim özgürlüğünü tanımakla birlikte birtakım sınırlamalarda getirdiği görülmektedir. Bunlar ise aynı maddenin üçüncü, dördüncü ve sekizinci fıkalarında belirtilmektedir⁵³⁶. Üçüncü fıkada, “Eğitim ve öğretimin Atatürk ilkeleri ve inkılâpları doğrultusunda, çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre, Devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Bu esaslara aykırı eğitim ve öğretim yerleri açılmaz.” eğitim ve öğretimin denetiminin ve gözetiminin devlet tarafından yapılacağı ve eğitim ve öğretim Atatürk ilke ve inkılapları çerçevesinde yapılacağını kesin hükümle bağlandığı görülmektedir⁵³⁷. Dördüncü fıkada ise, “Eğitim ve öğretim hürriyeti, Anayasaya sadakat borcunu ortadan kaldırmaz.” ibaresine yer verilmektedir. Sekizinci fıkada ise, “Eğitim ve öğretim kurumlarında sadece eğitim, öğretim, araştırma ve inceleme ile ilgili faaliyetler yürütülür. Bu faaliyetler her ne suretle olursa olsun engellenemez.” Terzioğlu, üçüncü ve dördüncü fıkalardaki ifadelerden ebeveynlerin dini inanç ve felsefelerinin anayasanın felsefe ve ideolojilerinin çemberinde bulunduğunu değerlendirmektedir⁵³⁸.

⁵³⁴ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.147; Soysal, **100...**, s.153

⁵³⁵ Algan, **Ekonomik...**, s.265

⁵³⁶ Soysal, **100...**, s.153

⁵³⁷ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.147

⁵³⁸ Terzioğlu, **Uluslararası...**, s.85

Eğitim ve öğretim hakkı çerçevesinde en çok eleştirilen ve değiştirilmesi her fırsatta ifade edilen 42. maddenin son fıkrasında, “Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez.” ibaresine yer verilmektedir. Soysal, anadili Türkçe olmayan vatandaşlar açısından çelişki oluşturacak bir ibareye yer verildiğini belirtmektedir. Ancak aynı maddenin son fıkrasında, eğitim ve öğretim kurumlarında yabancı dillerde eğitim ve öğretim yapılmasının yasaklanmadığının belirtildiğini ifade etmektedir. Ayrıca, anadilleri Türkçe olmayan vatandaşların eğitim öğretim dışında başka dillerde konuşmalarını engelleyici herhangi bir hüküm bulunmadığını belirtmektedir. Yine Lozan antlaşmasında Müslüman olmayanların ve azınlık durumundaki vatandaşların eğitim ve öğrenim bakımından ana dillerini kullanmakta serbest bırakılmalarının zorunlu olduğunun belirtildiği ve son fıkradaki “Milletlerarası andlaşma hükümleri saklıdır.” ifadesiyle Lozan antlaşmasındaki bu maddenin ifade edildiğini belirtmektedir⁵³⁹.

Yüzbaşıoğlu ise, 42. maddenin son fıkrasında yabancıların eğitim-öğretim hakkı noktasında “Milletlerarası andlaşma hükümleri saklıdır.” ibaresinin uluslararası hukuk açısından değerlendirildiğinde kısıtlı kalan bir hüküm olduğunu değerlendirmektedir. Çünkü bu hükmün Türkiye’nin taraf olduğu uluslararası sözleşmeler dışındaki sözleşmeleri çok ciddiye almadığı gibi bir anlam ortaya çıktığını ifade etmektedir⁵⁴⁰.

2.3.2. Sağlık ve Sosyal Güvenlik Hakkı

Anayasanın 56. maddesinde, sağlık hakkı, sağlıklı bir çevrede yaşama hakkıyla birlikte düzenlemektedir⁵⁴¹. Vatandaşların “Sağlıklı ve dengeli bir çerçevede” (Mad. 56/1) , “Beden ve ruh sağlığı içinde” (Mad. 56/3), yaşamalarını sağlayıp, “Konut ihtiyacını karşılayacak tedbirleri” (Mad.57), almak açısından destek

⁵³⁹ Soysal, **100...**, s.153

⁵⁴⁰ Necmi Yüzbaşıoğlu **Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku**, İstanbul Üniversitesi Yayın No:3762, Fakülte Yayın No:703, 1993, s.4

⁵⁴¹ Algan, **Ekonomik...**, s.266

vermek gibi bazı ödevlerinin bulunduğu Anayasanın 56. ve 57. maddelerinde yer verilmektedir⁵⁴².

Erdoğan, 56 maddede ifade edilen, “Sağlıklı ve dengeli bir çevre”nin hangi somut ilkelere göre belirleneceğinin net olmadığını ifade etmektedir⁵⁴³. Algan ise, 1982 Anayasasındaki düzenlemeden, sağlık hizmetlerinin planlaması ve belirli bir sisteme oturtulması açısından ödev ve vurgu yapılarak sağlık hakkına yer verildiğini değerlendirmektedir. Ayrıca herkesin sağlıklı yaşaması açısından devlete yüklenen ödevlerden biri olarak bu hakkın diğer haklara nazaran geri planda kaldığını belirtmektedir. Aynı zamanda 57. maddedeki “konut hakkıyla” ifadesinin konut dokunulmazlığı ile karıştırılmaması gerektiğini, anayasanın 60. maddesinde “Herkes, sosyal güvenlik hakkına sahiptir. Devlet, bu güvenliğı sağlayacak gerekli tedbirleri alır ve teşkilatı kurar.” ibaresi yer almaktadır. Anayasa, sosyal güvenliğı bir hak olarak kabul etmekte ve bu hakkı anayasal güvence altına almıştır. Ayrıca devlet 60. maddedeki sosyal güvenlik hakkıyla bazı görevler üstlendiğı görülmektedir. Devlet, bu noktada sosyal güvenliğı sağlayacak her türlü önlemi almak ve gerekli örgütleri kurmakla görevlendirmektedir⁵⁴⁴.

Algan, sosyal güvenlik hakkına ilişkin, devlete düşen ödevin doğru anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Anayasanın devleti gerekli önlemler almak ve teşkilatı kurmakla görevlendirdiğini, bunların ötesinde devletin karşılıksız olarak bireylere bu hakkı sağlaması açısından ise görevler yüklediğini değerlendirmektedir⁵⁴⁵.

⁵⁴² Soysal, **100...**, s.153

⁵⁴³ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.208

⁵⁴⁴ Algan, **Ekonomik...**, s.270; Gözler, **Türk...**, s.161; Soysal, **100...**, s.154; Gözübüyük, “Anayasa Hukuku”, s.160

⁵⁴⁵ Algan, **Ekonomik...**, s.271

Erdoğan ise, anayasada herkesin sosyal güvenlik hakkına sahip olduğunun belirtildiği fakat bu hakkın sağlanması açısından gerekli olan “tedbirler” ve “teşkilat” ın hangi somut ilkelere göre belirleneceğinin ifade edilmediğini belirtmektedir⁵⁴⁶.

Anayasanın 61. maddesinde “Sosyal güvenlik bakımından özel olarak korunması gerekenler” belirtilmiştir. Birinci firkada, “Devlet, harp ve vazife şehitlerinin dul ve yetimleriyle, malûl ve gazileri korur ve toplumda kendilerine yaraşır bir hayat seviyesi sağlar.” ikinci firkada, “sakatların korunmaları” na ilişkin tedbirler alması üçüncü firkada ise “yaşlılar” ın korunması noktasında devlete ödevler yüklenmektedir. Ayrıca dördüncü firkada, “Korunmaya muhtaç çocuklar” ile ilgili tedbirler noktasında devlete görevler yüklenmiştir. Son firkada ise 61. madde de belirtilen “Sosyal güvenlik bakımından özel olarak korunması gerekenler” için “gerekli teşkilat tesisleri kurar veya kurdurur.” görevi devlete verilmektedir.

Anayasanın 62. maddesinde “yabancı ülkelerde çalışan Türk vatandaşları” için “aile birliğinin, çocuklarının eğitiminin, kültürel ihtiyaçlarının ve sosyal güvenliklerinin sağlanması” noktasında, devlete gerekli tedbirleri alması ödevleri verilmektedir⁵⁴⁷.

Anayasa Mahkemesi kararlarında; sosyal güvenliğin, sosyal devletin temel unsurlarından biri olarak görülmüş olduğu bilinmektedir. Anayasa Mahkemesi 1986 tarihli bir kararında bağlantı kurmuş ve sosyal güvenliğin, “yarattığı gelecek güvencesiyle” kişilerin mutluluğunu sağlama amacına hizmet eden bir araç olduğunu belirtmiştir⁵⁴⁸.

⁵⁴⁶ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.208

⁵⁴⁷ Soysal, **100...**, s.194

⁵⁴⁸ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.141; A. M. E, 1986/16, K.T. 21.10.1986, **AMKD**, sayı 22, ss.290-291

2.3.3. Çalışma Hakkı, Eşit Ücret Hakkı

Çalışma hakkı devletin gerekli tedbirler ve önlemler almasını gerektiren, devlete bazı ödevler yükleyen bir hak olması nedeniyle bireyin topluma veya devlete karşı ileri gelebileceği bir haktır⁵⁴⁹.

Anayasa, çalışma hakkını, hem negatif hem de pozitif bir özgürlük olarak görmekte ve anayasanın 49. maddesinde bu hakkı düzenlemektedir⁵⁵⁰. “Çalışma hakkı ve ödevi” başlıklı 49. maddenin birinci fıkrasında “Çalışma, herkesin hakkı ve ödevidir.” ibaresine yer verilmiştir. İkinci fıkada ise 03.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanunla yapılan değişiklikle “Devlet, çalışanların hayat seviyesini yükseltmek, çalışma hayatını geliştirmek için çalışanları ve işsizleri korumak, çalışmayı desteklemek, işsizliği önlemeye elverişli ekonomik bir ortam yaratmak ve çalışma barışını sağlamak için gerekli tedbirleri alır.” ibaresine yer verilmiştir. Metnin ilk halinde “Devlet....ve işsizleri korumak ve çalışma barışını sağlamak için gerekli tedbirleri alır.” ibarelerine değişiklikle yer verilmiştir. Ayrıca aynı maddenin son fıkrası “Devlet, işçi-işveren ilişkilerinde çalışma barışının sağlanmasını kolaylaştırıcı ve koruyucu tedbirleri alır.” ibaresi 2001 yılındaki aynı kanunla kaldırılmıştır.

Algan, anayasanın 43. maddesindeki çalışma hakkının devletinde bazı görevler yüklenmesi gereken sosyal ve ekonomik bir hak olarak ele alındığını belirtmektedir. Ancak çalışma hakkının muhatabının devlet olması, işverenlerin bu hak karşısında ödevlerinin olmadığı veya işçi-işveren ilişkilerinde devletin sadece gözlemci veya seyirci olarak kalacağı anlamına gelmemesi gerektiği değerlendirilmektedir. Ayrıca anayasanın bu durumun gereklerine veya yapılacaklara yer verdiğini ifade etmektedir. Aynı zamanda devletin işsizliği önlemek için gerekli önlemleri alması veya gerekli diğer tedbirleri göz önünde bulundurması ve anayasanın 49. maddesinin ikinci fıkrasındaki önlemleri alması durumunda,

⁵⁴⁹ Soysal, **100**..., s.155

⁵⁵⁰ Algan, **Ekonomik**..., s.261

anayasada belirtildiği şekliyle çalışma hakkını bireylere tanıdığının düşünülebileceğini değerlendirmektedir⁵⁵¹.

Özbudun ise, çalışma hayatının geliştirilmesi, çalışanların ve işsizlerin korunması, çalışmanın desteklenmesi ve işsizliği önleyici ekonomik tedbirlerin alınmasının devletin görevleri veya ödevleri olduğuna 49. maddede yer verildiğini değerlendirmektedir⁵⁵².

Çalışma haklarının uzantısı olan çalışanların çalışma saatleri, ücret, tatil gibi bir takım haklarının var olmasının sosyal devlet ilkesinin bir gereği olarak görülmesi gerekmektedir⁵⁵³. Çalışma hakkının tamamlayıcısı olan bu haklarında devlete birtakım ödevler yüklemiş olması, bunların devlet tarafından mutlak bir şekilde korunacağı anlamına gelmemelidir. Devletin burada çalışma haklarının tamamlayıcı hakları izlemek ve düzenlemek görevleri bulunmaktadır. Bu sebepten ötürü, kişi haklarıyla devletin ödevleri arasında karma haklar olduğu nitelendirilmektedir⁵⁵⁴.

“Çalışma şartları ve dinlenme hakkı” başlıklı anayasanın 50. maddesinde hem adil çalışma şartları hem de dinlenme hakkı iki ayrı hak olarak düzenlemektedir⁵⁵⁵. 50. maddenin ilk fırcasında “Kimse, yaşına, cinsiyetine ve gücüne uymayan işlerde çalıştırılmaz.” ibaresine yer verilmiştir. Aynı maddenin ikinci fırcasında küçüklerin, kadınların ve özürlülerin çalışma şartları açısından özel olarak korunacağı yer almaktadır. Son fırcada ise dinlenme hakkı ve bu hakkın uzantıları olan bayram tatili ve ücretli yıllık izinlerin kanunla düzenleneceğine yer verilmektedir. Algan bu şekilde bir düzenlemeyle 50. madde yer alan haklara anayasal güvencelerin sağlanmış olduğunu değerlendirmektedir. Aynı zamanda çalışma hakkı ve ödevinin kişinin, “onurunu, bedensel ve zihinsel sağlığı”nı yıpratmayacak koşullarda yerine getirilmesinin önemli olmakla birlikte bireylerin diğer haklardan da

⁵⁵¹ Algan, **Ekonomik...**, ss.261-263

⁵⁵² Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.141

⁵⁵³ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.142

⁵⁵⁴ Soysal, **100...**, s.155

⁵⁵⁵ Algan, **Ekonomik...**, s.263

faydalanabilmeleriyle yakından bağlantılı olduğundan dolayı anayasal güvence altına alınmasının zorunlu olduğunu değerlendirmektedir⁵⁵⁶.

İşsiz insanların insan onuruna yaraşır bir hayat kurdurmaları mümkün olmadığı gibi, çalışan insanların insan onuruna yaraşır hayat sürdürmeleri ve asgari geçim şartlarını karşılayabilmeleri açısından adil bir ücretle elde etmeleri gerekmektedir. Ayrıca bir iş sahibi olmakla birlikte çok düşük bir ücretin bireylerin asgari bir yaşam düzeyi seçmeleri mümkün olmayacaktır. Bu sebepten ötürü adil ücret hakkının koruma altına alınması ve gerekli düzenlemelerin yapılması önem arz etmektedir⁵⁵⁷.

1982 Anayasasının 55. maddesinde “Ücrette adaletin sağlanması”na yer vermektedir. Birinci fıkrada, “Ücret emeğin karşılığıdır.”ibaresine yer verilmektedir. İkinci fıkrada ise, “Devlet, çalışanların yaptıkları işe uygun adaletli bir ücret elde etmeleri ve diğer sosyal yardımlardan yararlanmaları için gerekli tedbirleri alır.” ifadesine yer verilerek, adaletli ücretin sağlanması için anayasanın devlete bazı ödevler yüklediği görülmektedir. Aynı maddenin üçüncü fıkrasında ise, “Asgari ücretin tespitinde ülkenin ekonomik ve sosyal durumu göz önünde bulundurulur.” ibaresi yer almaktaydı. Soysal bu ifadeyle devletin ancak ülkenin ekonomik ve sosyal durumunun elverdiği ölçüler içerisinde asgari ücretin belirleneceğinin belirtildiğini değerlendirmektedir⁵⁵⁸. Ancak 03.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanunla yapılan değişiklikle üçüncü fıkrada, “Asgari ücretin tespitinde çalışanların geçim şartları ile ülkenin ekonomik durumu da gözönünde bulundurulur.” hükmüne yer verilerek alınan asgari ücretin belirlenmesinde çalışanların geçim şartlarının ve ülkenin ekonomik durumunun göz önünde bulundurularak düzenleneceği belirtilmiştir. Ayrıca bu şekilde bir değişikliğin çalışanlar açısından olumlu bir gelişme olduğunu değerlendirmektedir⁵⁵⁹.

⁵⁵⁶ Algan, **Ekonomik...**, s.263

⁵⁵⁷ Gözler, **Türk...**, ss.160-161

⁵⁵⁸ Soysal, **100...**, s.153

⁵⁵⁹ Algan, **Ekonomik...**, s.264

Erdoğan ise, 55. maddenin uygulanması açısından “Adaletli bir ücretin” ne anlam ifade ettiği somut ve objektif olarak belirlenemeyeceğini ifade etmektedir. Ayrıca aynı maddenin üçüncü fıkrasında belirtildiği üzere asgari bir ücretin belirlenmesi ve uygulanması, anayasal bir zorunluluktur. Ancak asgari ücretin belirlenmesinde etkili olan “Ülkenin ekonomik durumu” zaman içinde farklı seyirler gösterebileceğinden net bir asgari ücretin belirlenmesinin imkansız olduğunu değerlendirmiştir. Aynı zamanda asgari ücretin tespitinde etkili olan diğer etkenin “çalışanların geçim şartları”na göre belirlenmesi olarak belirtildiğini bu durumda çalışanların mesleği ve bölgelere göre farklı ücret politikalarının belirlenebileceği sonucuna varılabileceğini ifade etmektedir⁵⁶⁰.

Çalışma hakkı bakımından devlete bazı ödevler verildiği anayasanın ilgili maddelerinde belirtilmektedir. Bu hakkın devamı niteliğinde olan sendika kurma, toplu iş sözleşmesi, grev ve lokavt hakkı, çalışma hakkının sağlanması ve korunmasına yardımcı olmak açısından önemlidir. Bu hakların devlet açısından yerine getirilmesi gereken ödevler doğurduğu söylenemez, bu haklar doğmuş haklar yerine getirilmesi için kullanılan, “İsteme hakları” olarak değerlendirilmektedir⁵⁶¹. Kısacası, çalışma hakkının korunması açısından önemli olan bu haklar, devletin olumlu edimini gerektiren haklar olarak değerlendirilmektedir⁵⁶².

Anayasanın 51. maddesi “Sendika kurma hakkı”nı, 52. maddesi ise “Sendikal faaliyetleri” düzenlemektedir. 03.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanunla 51. madde değişikliğe uğramıştır. Ayrıca 52. madde⁵⁶³, 23.07.1995 tarihli 4121 sayılı kanunla yürürlükten kaldırılmıştır. Soysal, bu değişiklikler yapılmadan önce yayınlanmış olan

⁵⁶⁰ Erdoğan, **Anayasa Hukukuna Giriş**, s.208

⁵⁶¹ Soysal, **100...**, s.156

⁵⁶² Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.148

⁵⁶³ **1982 Anayasası 52. maddenin mülga edilmeden önceki ilk metni:** “Sendikal, 13'üncü maddede sayılan genel sınırlamalara aykırı hareket edemeyecekleri gibi; siyasi amaç güdemezler, siyasi faaliyette bulunamazlar, siyasi partilerden destek göremezler ve onlara destek olamazlar; derneklerle, kamu kurumu niteliğindeki meslek kuruluşları ve vakıflarla bu amaçlarla ortak hareket edemezler. İşyerinde sendikal faaliyette bulunma, o işyerinde çalışmamayı haklı gösteremez. Sendikalar üzerindeki Devletin idari ve mali denetimi ile gelir ve giderleri, üye aidatının sendikaya ödenme şekli kanunla düzenlenir. Sendikalar gelirlerini amaçları dışında kullanamazlar; tüm gelirlerini Devlet bankalarında muhafaza ederler.”

eserinde, 1982 Anayasasının sendika kurma hakkını anayasal güvence altına almakla birlikte bu hak açısından serbestlikler getirildiğini belirtmektedir. Ancak anayasanın sendikal faaliyetler açısından geniş ve kapsamlı bir sınırlamada bulunmakla birlikte, yoruma açık bir çerçeve çizdiğini böylece sendikal faaliyetlerin işçi ile işveren arasına sıkıştırılmış olduğunu değerlendirmektedir⁵⁶⁴.

Anayasanın 51. maddesinde yapılan değişiklikle çalışanların “önceden izin almaksızın sendikalar ve üst kuruluşlar kurma, bunların serbestçe üye olmak ve üyelikten serbestçe çekilme haklarına” sahip olduğunu düzenlemektedir. Madde ayrıca, hiç kimsenin bir sendikaya üye olmaya veya üyelikten çıkarılmaya zorlanamayacağını belirtmektedir. Algan, böylece sendikaya üye olma veya üyelikten çıkarılma noktasında çalışanların zorlanmasının kesin bir ifadeyle yasakladığını ifade etmektedir. Ayrıca, 2001 yılındaki anayasa değişikliği ile 51. madde de sendikalar kurma hakkına sahip olarak ifade edilen “İşçiler” ibaresi “Çalışanlar” olarak değiştirilmesi ile kamu görevlilerinde sendikal haklarının daha kesin bir ifadeyle anayasada yer bulduğunu ifade etmektedir. 2001 yılında 51. madde de yapılan değişiklikle sendika kurma hakkını kapsam açısından kısıtlayan ilk metindeki ifadelerin değiştirilmesinin bu hak açısından olumlu bir gelişme olduğunu belirtmektedir. Sendikal faaliyetleri düzenleyen 52. maddenin 1995 yılında anayasadan çıkarılmadan önce yürürlükte bulunduğu dönem içinde, sendikal faaliyetleri önemli ölçüde kısıtlayan düzenlemeler bulunduğunu ifade etmektedir⁵⁶⁵. Ancak bu sınırlamalar 2001 yılındaki değişiklikle, 51. maddenin ikinci fıkrasında “Sendika kurma hakkı ancak, millî güvenlik, kamu düzeni, suç işlenmesinin önlenmesi, genel sağlık ve genel ahlâk ile başkalarının hak ve özgürlüklerinin korunması sebepleriyle ve kanunla sınırlanabilir.” sendika hakkının sınırlandırılabilceği durumlar belirtilmektedir.

Anayasanın 53. maddesinde “Toplu iş sözleşmesi hakkı” ve 54. maddesinde ise, “Grev hakkı ve lokavt hakkı” düzenlenmiştir. 53. maddenin ilk fıkrasında

⁵⁶⁴ Soysal, **100**..., s.156

⁵⁶⁵ Algan, **Ekonomik**..., ss.257-258

“İşçiler ve işverenler, karşılıklı olarak ekonomik ve sosyal durumlarını ve çalışma şartlarını düzenlemek amacıyla toplu iş sözleşmesi yapma hakkına sahiptirler.” ibaresine yer verilmektedir. İkinci fıkrasında ise “Toplu iş sözleşmesinin nasıl yapılacağı kanunla düzenlenir.” ibaresine yer verilmektedir.

Algan, 53. maddeye 23.07.1995 tarihli 4121 sayılı kanunun 4. maddesiyle ek yapılan 3. fıkarda, kamu görevlilerine sendika hakkının tanınmış ve bu hakkın anayasal güvence altına alınmış olmasına rağmen, toplu iş sözleşmesi hakkı yerine idareyi bağlayan toplu görüşme düzenlemelerine yer verildiğini değerlendirmektedir⁵⁶⁶.

Soysal, bir işyerinde “Toplu iş sözleşmesi” yapılmış ise aynı işyerinde yeni bir iş sözleşmesi yapılmasının mümkün olamayacağını, ancak bu şekilde çalışma hayatında belirli bir istikrarın sağlanmış olacağını ifade etmiştir⁵⁶⁷.

54. maddenin birinci fıkrasında “Toplu iş sözleşmesinin yapılması sırasında uyuşmazlık çıkması halinde işçiler grev hakkına sahiptirler.” ibaresine yer verilmektedir. Algan, grev hakkının toplu iş sözleşmesi yapılması sırasında çıkan uyuşmazlık durumuyla sınırlandırıldığını ifade etmektedir. Ayrıca işçi-işveren arasındaki uyuşmazlıklar sorununa işvereni zorlamak amacıyla greve gidilebileceği anlamında bu firkadan çıkarıldığını değerlendirmektedir. Ayrıca aynı maddenin yedinci fıkrasında ise, “Siyasî amaçlı grev ve lokavt, dayanışma grev ve lokavtı, genel grev ve lokavt, işyeri işgali, işi yavaşlatma, verim düşürme ve diğer direnişler yapılamaz.” ibaresine yer verildiğini görmekteyiz. Algan, grev hakkının toplu iş görüşmeleri sırasında çıkan uyuşmazlıklar dışında, yapılan her türlü eylem veya farklı direnmelerin yasaklandığının görüldüğünü belirtmektedir⁵⁶⁸.

⁵⁶⁶ Algan, **Ekonomik...**, s.259

⁵⁶⁷ Soysal, **100...**, s.157

⁵⁶⁸ Algan, **Ekonomik...**, s.200

Soysal, 54. madde de, işverenlere lokavt hakkının sağlamış olduğunu belirtmiştir. İşverenlere bu hakkın sağlanmasında, anayasa koyucunun gerekçesinde “İşverenlerin elindeki tek mücadele ve mukabele aracı” olarak belirtildiğini ayrıca “Sosyal alanda işçi ve işveren mücadele ederken eşit araçlar kullanılırsa o zaman bu mücadele topluma zarar verir olmaktan çıkar.” düşüncesiyle işverenlere lokavt hakkının sağlamış olduğunu belirtmektedir. Bu şekilde bir düzenlemenin sosyal devlet ilkesiyle çeliştiğini ifade etmektedir⁵⁶⁹.

Algan ise, 1982 Anayasasında, sosyal haklar kapsamında değerlendirilen grev hakkının çeşitli düzenlemelerle kısıtlandığını, etkisizleştirildiğini ifade etmektedir. Ayrıca, Soysal, grev hakkının etkisizleştirilmesinde ön plana çıkan düzenlemenin grev hakkı karşısında işverene lokavta başvurabilme hakkının anayasal olarak verilmiş olduğunu değerlendirmektedir⁵⁷⁰.

2.3.4. Ekonomik Haklar

Anayasanın 43. maddelerinden 47. maddelerine kadar olan hükümler; devlete, “Kıyılardan yararlanma” da, “Toprağın verimli olarak işletilmesini koruma ve geliştirilmesini sağlama” da, “Çiftçinin topraklanması”nda, “Tarımda, hayvancılığın ve bu dallarda çalışanların korunması”nda ve “Devletleştirme ve özelleştirme”ler de, Soysal; devlete kamu yararını koruyucu ödevlerin anayasa tarafından verildiğini belirtmektedir⁵⁷¹. Anayasanın “Kamulaştırma”⁵⁷² başlıklı 46. maddesinin birinci fıkrasında ise “Devlet ve kamu tüzelkişileri; kamu yararının gerektirdiği hallerde, gerçek karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların tamamını veya bir kısmını, kanunla gösterilen esas ve usullere göre, kamulaştırmaya ve bunlar üzerinde idarî irtifaklar kurmaya yetkilidir.” ibaresine yer

⁵⁶⁹ Soysal, **100...**, s.157

⁵⁷⁰ Algan, **Ekonomik...**, s.259

⁵⁷¹ Soysal, **100...**, s.153

⁵⁷² Gözler, **Türk...**, s.163; “Kamulaştırma devlet ve diğer kamu tüzel kişilerinin kamu yararının gerektirdiği hallerde, karşılıklarını peşin ödemek şartıyla, özel mülkiyette bulunan taşınmaz malların tamamını veya bir kısmını sahiplerinin isteğine bırakılmaksızın kamu mülkiyetine geçirmesidir.”

verilerek devletin kamu yararı gördüğü durumlarda özel mülkiyetlerin kamulaştırma yoluyla alınabileceğini belirtmektedir.

Soysal, kamulaştırma durumlarında karşılıklarının ödenmesi bakımından uyulacak esaslara yer verildiğini nitelendirmektedir⁵⁷³. Gözler ve Özbudun ise, anayasanın kamulaştırmayı kolaylaştırmak adına, kamulaştırma bedelinin peşin ödenmesine yer verilmediğini belirtmektedirler⁵⁷⁴.

Anayasanın 47. maddesinde ise “Kamu hizmeti niteliğini taşıyan özel girişimler, kamu yararının zorunlu kıldığı durumlarda” devletleştirilebileceğine yer verildiği görülmektedir.

Özbudun, devletin ekonomik hayata müdahalesiyle anayasanın Dördüncü Kısım, “Mali ve Ekonomik” başlıklı ikinci bölümünde, “Ekonomik hükümler” başlığı altında 166. ve 167. maddelerinin de ilişkili olduğunu değerlendirmektedir. Ayrıca anayasanın 168. ve 172. maddelerinin de bu kapsamda değerlendirilebileceğini belirtmektedir⁵⁷⁵.

2.3.5. Kültürel ve Bilimsel Gelişmelere Katılma ve Yararlanma Hakkı

Anayasanın 63. maddesinde “Devlet, tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerlerinin korunmasını sağlar, bu amaçla destekleyici ve teşvik edici tedbirleri alır. Bu varlıklar ve değerlerden özel mülkiyet konusu olanlara getirilecek sınırlamalar ve bu nedenle hak sahiplerine yapılacak yardımlar ve tanınacak muafiyetler kanunla düzenlenir.” ibaresine yer verilmektedir. Algan, 63. maddede yer alan tarih, kültür ve tabiat varlıklarının ve değerinin korunmasına ilişkin düzenlemelere yer verildiği ancak bu madde de somut olarak kültürel haklara yer verilmediğini belirtmektedir⁵⁷⁶.

⁵⁷³ Soysal, **100...**, s.153

⁵⁷⁴ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.141; Gözler, **Türk...**, s.163

⁵⁷⁵ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.137

⁵⁷⁶ Algan, **Ekonomik...**, s.287

Anayasanın 64. maddesinde devletin, sanat eserlerinin ve sanatçının korunması, değerlendirilmesi, desteklenmesi için gerekli önlemlerin alınmasına yer vererek bu hakkı anayasal güvence altına almıştır. Ancak maddenin yazılı biçiminde belirtilen ifadelerin kültürel bir hak olarak ele alınmaktan ziyade, devletin kültürel alanda yerine getirmesi gerekli bir ödev veya görev niteliğinde görüldüğü değerlendirilmektedir. Aynı zamanda, 64. maddedeki hükümlerin kültürel haklardan çok devletin yerine getirmesi gereken sosyal bir hak görüntüsünde olduğu bu nedenle, bu maddenin kültürel haklar açısından değerlendirilmesinin zor olduğu ifade edilmektedir⁵⁷⁷.

Soysal ise, anayasanın 63. ve 64. maddelerindeki, hükümlerin tarih, kültür, doğal varlıkların ve değerlerin ve sanatçıların korunması noktasında devletin yerine getirmesi gereken ödevler arasında yer verildiğini belirtmektedir⁵⁷⁸.

Özel kültürel haklar kapsamında değerlendirilen bilim ve sanat özgürlüğü⁵⁷⁹ Anayasanın 27. maddesinde yer bulmaktadır. Bu maddenin birinci fıkrasında, “Herkes, bilim ve sanatı serbestçe öğrenme ve öğretme, açıklama, yayma ve bu alanlarda her türlü araştırma hakkına sahiptir.” Algan birinci fıkada bilim ve sanatın serbestçe öğrenilmesi ve öğretilmesi hakkının anayasal güvence altına alındığını ancak bu hakka, anayasada “Kişinin hakları ve ödevleri” bölümünde yer verildiğini fakat bu hakkın kültürel bir hak olduğunu belirtmektedir. Ayrıca BİHEB’nin 27. maddesinde de bilim ve sanat özgürlüğüne, kültürel haklar kapsamında yer verildiğini ifade etmektedir⁵⁸⁰.

27. maddenin ikinci fıkrasında, bilim ve sanat hakkına sınır getirilmektedir. Sınırlama, anayasanın 1. 2. ve 3. maddelerinin değiştirilmesini sağlamak amacıyla kullanılmayacağının net bir şekilde belirtildiği görülmektedir.

⁵⁷⁷ Algan, **Ekonomik...**, s.287

⁵⁷⁸ Soysal, **100...**, s.154

⁵⁷⁹ Algan, **Ekonomik...**, s.286

⁵⁸⁰ Algan, **Ekonomik...**, s.286

1982 Anayasasının 25. maddesinde düşünce ve kanaat özgürlüğü, 26. maddesinde düşünceyi açıklama özgürlüğü, 28-32. maddelerinde basın özgürlüğü ile ilgili ifadeler, 33. ve 34. maddelerinde örgütlenme özgürlüğüne yer verilmiştir. Algan, bu hakların kültürel amaçlarla kullanılabileceğini belirtmektedir. Ayrıca, “Genel kültürel haklar” olarak nitelendirilen bu hakların 1982 Anayasasında, “Kişinin Hakları ve Ödevleri” ve “Sosyal ve Ekonomik Haklar ve Ödevler” bölümü içerisinde dağınık bir biçimde bulunduğunu ifade etmektedir. Aynı zamanda “Özel kültürel haklar”ın bulunduğu bunların ise anayasanın 27. maddesinde “Bilim ve Sanat Hürriyeti”, 63. maddesinde “Tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması”, 64. madde de ise “Sanatın ve sanatçının korunması”na dair ifadelerin bulunduğunu belirtmektedir⁵⁸¹.

1982 Anayasasının genel itibarıyla “Kültürel haklar” kapsamında değerlendirilebilecek ayrı bir kategorisinin bulunmadığı görülmektedir. Ancak bununla birlikte 1982 Anayasasında kültürel haklar ile ilgili herhangi bir maddenin bulunmadığı anlamına gelmemelidir. Birçok hakkın kültürel boyutlarının varlığından söz edilebilir ancak direk kültürel haklar değildir. Zaten anayasanın da kültürel haklar kapsamında değerlendirmedeği görülmektedir. Bu bağlamda “Düşünme, konuşma, yazma, yayın, eğitim ve örgütlenme hakkı” vb. gibi haklar, “Genel kültürel haklar” kapsamında değerlendirilmektedir⁵⁸².

2.3.6. Sosyal ve Ekonomik Hakların Sınırı

1982 Anayasasının 65. maddesinde “Devletin iktisadi ve sosyal ödevlerinin sınırları⁵⁸³” başlıklı maddesinde “Devlet, sosyal ve ekonomik alanlarda Anayasa ile belirtilen görevlerini, ekonomik istikrarın korunması gözeterek, mali kaynakların

⁵⁸¹ Algan, **Ekonomik...**, s.286

⁵⁸² Algan, **Ekonomik...**, s.286

⁵⁸³ 1982 Anayasasının “**Devletin iktisadi ve sosyal hakların sınırı**” başlıklı 65. maddesi 3.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanunla maddenin başlığı “Devletin iktisadi ve sosyal ödevlerin sınırı” şeklinde değişikliğe uğramıştır.

yeterliliği ölçüsünde yerine getirir” ibaresine metnin ilk halinde yer verilmekteydi ancak, 2001 yılında aynı kanunla yapılan değişiklikle bu maddeye “Bu görevlerin amaçlarına uygun öncelikleri gözeterek” ibaresine yer verilmiş ve “Ekonomik istikrarın korunmasını gözeterek” ibaresiyle değiştirilmiştir.

Soysal, 65. maddenin ilk metni üzerinde yapmış olduğu değerlendirmesinde; bu hükümle, devletin her zaman kendisine düşen görevlerden kaçabilmek için anayasada yer verilen bir ifade mi? şeklinde bir soru yöneltmektedir. Soysal, burada tartışılan konunun sosyal ve ekonomik ödevlerin yerine getirilip getirilmemesinden ziyade, ödevlerin yerine getirilişinde belirli bir ölçüye bağlandığını, bununda mali kaynakların yeterliliği olarak belirtildiğini değerlendirmektedir. Soysal vermiş olduğu bir örnekte; devletin “Sosyal güvenliği sağlayacak önlemleri almak” için gerekeni yapacak, ancak bunu yaparken eldeki mali kaynakların sınırı içinde kalınacağı gibi bir ifadenin, sosyal adalet ilkeleriyle uyuşmayan, insanlık onuruna yakışmayan ve farklılıklar doğuran bir ifadenin sosyal devlet felsefesiyle çeliştiğini değerlendirmektedir⁵⁸⁴.

Gözübüyük ise sosyal devletin özelliklerinde birinin de, bireylerin özgürlüklerden yararlanmaları için gerekli önlemler almak olduğunu belirtmektedir. Zaten anayasanın 5. maddesinde, kişinin temel hak ve özgürlüklerinin, “Devletin temel amaç ve görevleri, Türk Milletinin bağımsızlığını ve bütünlüğünü, ülkenin bölünmezliğini, Cumhuriyeti ve demokrasiyi korumak, kişilerin ve toplumun refah, huzur ve mutluluğunu sağlamak; kişinin temel hak ve hürriyetlerini, sosyal hukuk devleti ve adalet ilkeleriyle bağdaşmayacak surette sınırlayan siyasal, ekonomik ve sosyal engelleri kaldırmaya” devletin görevleri arasında bulunduğunu ifade etmektedir. Ancak 65. madde de ise devletin ekonomik ve sosyal hakları, ancak mali kaynakların yeterliliği ölçüsünde yerine getireceğinin belirtilmiş olmasının bir çelişki olduğunu değerlendirmektedir⁵⁸⁵.

⁵⁸⁴ Soysal, **100**..., ss.154-155

⁵⁸⁵ Gözübüyük, **Anayasa**..., ss.160-161

Algan, anayasanın başlangıç kısmında “Sosyal adalet” (P.6) ilkesine yer verildiği gibi 2. madde de sosyal adalet ilkesinin benimsendiğini, devletin temel amaç ve görevlerinin belirtildiğini, 5. madde de ise “Sosyal ve ekonomik engelleri kaldırmaya” devletin görevleri arasında görüldüğünü ifade etmektedir. 65. madde ise devletin ekonomik ve sosyal hakların sınırına yer verdiğini fakat bu ifadenin sosyal ve ekonomik hakların tümü için 65. maddeki sınırlamanın geçerli olmasının zor olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda, devletin bireylere tanıdığı bir sosyal haktan, herkesin eşit bir şekilde yararlanacağı ödevinin de 65. maddeden bağımsız olduğu değerlendirmektedir. Mali kaynakların yeterliliği ölçüsünün herkese, sosyal ve ekonomik haklara eşit bir şekilde ulaştırılmasından bağımsız olduğunu belirtmektedir⁵⁸⁶.

Gözler ise anayasanın 65. maddesinde belirtildiği üzere “Mali kaynakların yeterliliği” ölçüsünde ekonomik ve sosyal ödevlerin yerine getirilmesinin anayasanın birçok maddesiyle çelişebileceğini değerlendirmektedir. Anayasanın 60. maddesinde, bütün bireylere sosyal güvenlik hakkının sağlanacağına yer verildiğini ancak 65. maddeyle bir nevi sınırlama getirildiğini değerlendirmektedir. Gözler, Anayasa Mahkemesinde (16 Ekim 1996, K.1996/38 sayılı) bir kararında, anayasanın 17. maddesinde düzenlenen “Yaşama, maddi ve manevi varlığı koruma hakkı” ile bağlantılı olan sosyal haklara (örneğin; sosyal güvenlik, sağlık yardım gibi) Anayasanın 65. maddesinde öngörülen sınırlamaların uygulanamayacağına, devletin bu hakları gerçekleştirmek zorunda olduğuna karar verildiğini belirtmektedir⁵⁸⁷.

Özbudun, devlete birtakım ödevler yüklemeyen sosyal haklar karşısındaki durumunun diğer sosyal haklar karşısındakıyla aynı olması gerektiğini belirtmektedir. Devletin bu noktadaki görevinin sosyal hakları sınırlandırırken anayasaya aykırı olmaması gerektiği, ancak devletin bazı ödevlerinin olduğu, sosyal hakların anayasada yer almış olmasından dolayı sınırlandırılması durumunda bireylere yargı yoluyla bunları isteme hakkı vermediğini değerlendirmektedir. Ayrıca

⁵⁸⁶ Algan, **Ekonomik...**, ss.254-282

⁵⁸⁷ Gözler, **Türk...**, s.162

1982 Anayasasının 65. maddeki “mali kaynakların yeterliliği” ölçüsüyle sosyal ve ekonomik hakların karşılanacağı ibaresi, bireylere anayasada yer alan haklar noktasında yargı yoluyla isteme hakkını vermediği görüşünü destekler nitelikteki bir hüküm olduğunu değerlendirmektedir. Aynı zamanda bu sınır devletin olumlu edim gerektirmeyen sendika, toplu sözleşme, grev gibi hakların gerçekleştirilmesinin, ekonomik istikrar ve mali kaynakların yeterliliğine bağlanamayacağını ve böyle bir durumun sosyal devlet ilkesiyle bağdaşmayacağını ifade etmektedir⁵⁸⁸.

3. 1982 ANAYASASI’ NIN KİMLİKLERE BAKIŞI

Anayasal vatandaşlık önermesi çokkültürlü toplumlarda var olan farklı kimlik ve kültürlere sahip bireylerin farklılıklarından dolayı ayrımcılığa uğramamalarını ve farklılıkların toplumsal zenginlik olarak tanınmalarını öngörmektedir. Bu bağlamda çalışmanın bu kısmında 1982 Anayasasının farklı kimlik ve kültüre sahip bireylerin taleplerine ne ölçüde ve nasıl yer verdiği incelenecektir.

3.1. 1982 ANAYASASINDA ULUS-DEVLET

Habermas’ın da belirttiği gibi anayasal vatandaşlık kavramı, çokkültürlü toplumlarda vatandaşların ulustan ziyade anayasaya bağlılığını ifade etmektedir. Bu açıdan anayasal vatandaşlık kavramı göz önünde bulundurarak 1982 Anayasasının toplum içerisindeki farklılıkları ne ölçüde kapsadığı ve anayasal güvence altına aldığı incelenecektir.

Anayasanın 2. maddesinde Cumhuriyet nitelikleri arasında, “Atatürk milliyetçiliğine bağlı” lığa da yer verildiği görülmektedir. 1961 Anayasasındaki başlangıç ve 2. maddeki “milli devlet” ilkesinin anayasa metninden çıkarılarak 1982 Anayasasının 2. maddesine “Atatürk milliyetçiliğine bağlı” devlet ilkesine Cumhuriyetin nitelikleri arasında yer verildiğini, ancak, “milli devlet” ifadesine yer

⁵⁸⁸ Özbudun, **Türk Anayasa...**, ss.147-148

verilmeyerek ulusal devlet olma niteliği hukuksal olarak değiştirilmiş olmadığı değerlendirilmektedir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşundan bu güne ulusal devlet olma niteliğinin değişmediği ve yine bir ulusal devlet olduğu ifade edilmektedir⁵⁸⁹. Sabuncu, Atatürk'ün milliyetçilik anlayışının, “Çağdaş, medeni, ileriye dönük, demokratik toplayıcı, birleştirici, insani” bir anlayış olduğunu ve böylece dil, din, ırk gibi unsurların arka plana itildiğini ve subjektif olarak nitelendirilen ulus tanımının kabul edildiğini belirtmektedir⁵⁹⁰.

Anayasanın 3. maddesinin birinci fıkrasında, “Türkiye Devleti, ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür.” hükmüne yer verilerek Türkiye Cumhuriyeti Devletinin “tek devlet” olduğu⁵⁹¹ ülke topraklarının parçalanmayacağı ve federatif bir yapının kesinlikle yasaklanarak “Üniter devlet” niteliğine yer verildiği değerlendirilmektedir⁵⁹².

Özbudun, Anayasanın 3. maddesinin birinci fıkrasında “Devleti ve milletiyle bölünmezliği” ilkesine yer verilerek Türkiye Cumhuriyetinin “tek devlet” veya milli devlet olmasının bir sonucu olarak aynı fıkada resmi dili Türkçe olduğuna yer verildiğini belirtmektedir. Ayrıca 1982 Anayasasında değişikliğe uğrayan 68. maddenin dördüncü fıkrasında da siyasi partilerle ilgili yasaklardan biri de “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” ifadesine yer verilerek, devletin “tekliğini yani üniter yapısının” korunacağını ifade edildiğini ve bu amaçla kurulan siyasi partilerin kapatılacağına yer verildiğini belirtmektedir⁵⁹³.

⁵⁸⁹ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.220; Soysal, **100...**, s.15; Sabuncu, **Anayasaya...**, s.30

⁵⁹⁰ Sabuncu, **Anayasaya...**, s.31

⁵⁹¹ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.81

⁵⁹² Gözler, **Türk...**, s.115; “Devlet, ülke, millet ve egemenlik unsurlarından oluştuğuna göre, üniter devlette, tek ülke, tek millet ve tek egemenlik vardır. Üniter devleti oluşturan unsurlar: a) Üniter devletle, devletin ülkesi bölünmez bir bütündür. b) Üniter devletle, millet unsuru da bölünmez bir bütündür. Milleti oluşturan unsurlar arasında din, dil, etnik grup vb. bakımlarından ayırım yapılmaz. c)Devlette egemenlik tektir. Bu egemenliğe tabi olan bütün millettir.” s.117; Soysal, “100 Soruda Anayasanın Anlamı” s.115; Atar, “Türk Anayasa Hukuku”, s.55

⁵⁹³ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.81-96

Türküne, anayasanın, Türkiye Cumhuriyeti'nin “Milli bir devlet” niteliğini korumaya çalıştığını ve devlet yönetiminde izlenen politikalarında bu nitelikten taviz verilmeden uygulanmaya devam ettiğini belirtmektedir. Ayrıca milliyetçilik anlayışının, “Türk siyasetinin dinamiklerini, rengini, cumhuriyet rejimi” ni anlamak açısından büyük rolü olan bir kavram olduğunu değerlendirmektedir⁵⁹⁴.

Soysal ise; farklı bir bakış açısıyla, ulusal devlet niteliğinin devletin bağımsızlığını anlatmak yollarından biri olarak değerlendirmektedir. Ayrıca ulusal devlet kavramının “Demokratik devlet” kavramına bağlandığını ve 1982 Anayasasının 6. maddesinde de “Egemenlik kayıtsız şartsız milletindir.” ifadesine yer verildiğini belirtmektedir. Bölünmezlik ifadesinin egemenlik kavramıyla birlikte ele alınması gerektiğini ve ulusun egemenliğinden konuşabilmek için bir ülkenin sınırları içerisinde yaşayan uyrukları, dini, dili ne olursa olsun o ülke için son sözü onların söyleyeceğini ve ulusal devletin bu açıdan değerlendirilmesi gerektiğini ifade etmektedir⁵⁹⁵.

Atar ise; Türkiye Cumhuriyeti Devletinin üniter bir devlet olduğunu, çünkü federal devletten farklı olarak “tek bir anayasası, federal nitelikte olmayan bir yasama organı, yürütme organı ve yargı organları” olduğunu bu organların ülkenin genelinde yetkili olduklarını ve bu nedenle Türkiye Cumhuriyetinin üniter veya ulusal bir devlet olduğunu değerlendirmektedir. Ayrıca anayasada açık bir şekilde Türkiye Cumhuriyeti Devletinin üniter veya ulusal bir devlet olduğunun belirtilmemiş olmasına rağmen, anayasanın bütünü ve devlet yapısının incelendiğinde bu sonuca varılacağının görülebileceğini ifade etmektedir⁵⁹⁶.

⁵⁹⁴ Türküne, **Siyaset**, s.649

⁵⁹⁵ Soysal, **100...**, ss.116-117

⁵⁹⁶ Atar, **Türk...**, s.54

3.2. EŞİTLİK İLKESİ VE KİMLİKLER

Anayasal vatandaşlık anlayışı eşitliği bireyler için temel bir hak niteliği olarak öngörmektedir. Bu açıdan Özbudun ve Atar, bireylerin eşitlik ilkesinden hareketle eşit işlem görmeyi veya kendilerinin ayrıma ve ayrımcılığa tabi tutulmamasını isteme hakkına sahip olduklarını ifade etmektedirler⁵⁹⁷. Bu bağlamda çalışmanın bu kısmında kimlik-vatandaşlık ilişkisi göz önünde bulundurularak 1982 Anayasasında farklı kimlik türlerine eşitlik ilkesi çerçevesinde ne ölçüde ve nasıl yer verildiği incelenecektir. Ayrıca Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlığının bir üst kimlik olarak 1982 Anayasasında yer alış biçimi açısından incelenecektir.

1982 Anayasasında, 10. maddesinde “Kanun önünde eşitlik” ilkesine yer verilmektedir. Anayasada “eşitlik” ilkesine genel esaslar bölümünde yer verilmiştir. Bu durumda bu ilkenin anayasanın tümüne ve temel devlet yönetimine egemen bir ilke olarak görülmesi söz konusudur⁵⁹⁸. Ayrıca bu ilkenin anayasada cumhuriyetin nitelikleri arasında değil de “genel esaslar” bölümünde yer verilmiş olması, ilkenin normatif değerini azaltmamakla birlikte, anayasanın eşitliğe daha fazla vurgu yaptığı değerlendirilmektedir⁵⁹⁹.

Anayasanın 10. maddesinin birinci fıkrasında, “Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.” ibaresine yer verilerek ayrımcılık yasağı getirilmiştir. 10. maddenin üçüncü fıkrasında, “Hiçbir kişiye, aileye, zümreye veya sınıfa imtiyaz tanınmaz.” ifadesine yer verilerek, Erdoğan, anayasada yer alan bu ifadeyle hiç kimseye ayrıcalık tanınmayacağını belirttiğini ifade etmiştir⁶⁰⁰. Aynı maddenin son fıkrasında “Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde

⁵⁹⁷ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.149; Yavuz Atar, **Türk Anayasa Hukuku**, Konya:Mimoza Yayıncılık, 2007, s.104

⁵⁹⁸ Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982...**, s.114; Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.149; Gözler, **Türk...**, s.180; Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.13; Yavuz Sabuncu, **Anayasaya Giriş**, İstanbul:İmaj Yayıncılık, 2000, s.66

⁵⁹⁹ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.173

⁶⁰⁰ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.175

kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar.” ibaresine yer verilmiştir.

Eşitlik ilkesinin, devlet organlarına hitap etmesiyle kanunları uygulayanların yani idare makamlarının hem kanun koyucu olarak yasama organını muhatap almış olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda eşitlik ilkesine (din, ırk, cinsiyet, dil ve mezhep) aykırı yapılan düzenlemelerin Anayasa Mahkemesince eşitlik ilkesine aykırı görülerek iptal edilebileceği değerlendirilmektedir⁶⁰¹.

Erdoğan, Anayasanın 10. maddesinde eşitlik ilkesine yer verildiğini bu ifadenin eşitliğin, sadece hukuki anlamıyla (Herkes kanun önünde eşittir.) ilgili olduğunu ve bu ifadeden “Maddi ve sosyo-ekonomik” eşitlikle ilgili sonuçlar çıkarılamayacağını ifade etmektedir⁶⁰². Ancak hukuk devleti olan bir ülkede bu ilkenin bulunması gereklidir ve anayasada bu ilkenin detaylı bir şekilde yer verildiğini belirtilmektedir⁶⁰³. Kaldı ki hukuk devleti olan Türkiye Cumhuriyetinin de bu ilkenin bireylere ayırım gözetilmeksizin uygulanması gerekmektedir⁶⁰⁴.

Anayasanın 10. maddesinin birinci fıkrasında, herkesin kanunlar önünde eşit olduğu belirtilmektedir. Erdoğan, bu ifadeden anlaşılması gerekenin eşitlik ilkesinin ayrımcılığı yasakladığını belirtmektedir. Ancak kişi özelliklerini esas alan kamu işlemlerinin, kanunların veya farklı düzenlemelerin yapılamayacağı anlamına gelmeyeceğini, kanunla bazı meslek gruplarına veya cinsiyetlerinin doğası gereği olarak kadınlar için bazı düzenlemelerin yapılacağını ifade etmektedir. Fakat özel farklılıkları ne olursa olsun, genel statüleri yani insan olarak, kişi olarak herkesin kanun önünde eşit olması gerektiğinin anlaşılması gerektiğini değerlendirmiştir.

⁶⁰¹ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.150; Gözler, **Türk...**, s.181; Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.174; Sabuncu, **Anayasaya...**, s.66

⁶⁰² Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.173

⁶⁰³ Sabuncu, **Anayasaya...**, s.66

⁶⁰⁴ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.174

Ayrıca hukuk kurallarının genel olması gerekmektedir, ancak bu genellik her zaman aynı genişlikte olamayacağını belirtmektedir⁶⁰⁵.

Özbudun ise 10. maddedeki “eşitlik” ilkesinin “şekli hukuki eşitlik” olduğunu ifade etmektedir. Ayrıca, eşitlik ilkesi ifadesinin “Şekli hukuki eşitlik” ile sınırlandırılmasının mümkün olmadığını, “Şekli hukuki eşitlik” in ötesinde mutlak hukuki eşitliğin bulunduğunu belirtmektedir. Ancak mutlak hukuki eşitlik olarak nitelendirebilmek için anayasaya uygunluk denetiminde kanunların genel ve soyut niteliklerinin ötesinde içeriklerinin incelenmesinin doğru olacağını ifade etmektedir⁶⁰⁶.

Bu noktada Anayasa Mahkemesinin kararlarının incelenmesi doğru olacaktır. Anayasa Mahkemesine göre, kanun önünde eşitlik ilkeleri “Herkesin her yönden aynı hükümlere bağlı olması gerektiği anlamına gelemez. Bu ilke ile güdülen amaç, benzer koşullar içinde olan, özdeş nitelikte bulunan durumların yasalarca aynı işleme uyruk tutulmasını sağlamaktır⁶⁰⁷.”

Bir başka kararda ise, “Anayasanın 10. maddesinde öngörülen eşitlik mutlak anlamda bir eşitlik olmayıp, ortada haklı nedenlerin bulunması halinde farklı uygulamalara imkân veren bir ilkedir⁶⁰⁸.” Bir başka kararda ise “Eşitlik”, her bakımdan aynı hukuki durumlarda olanlar arasında aranacak bir özelliktir. Şu halde

⁶⁰⁵ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.174

⁶⁰⁶ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.150; Genel anlamda eşitlik ilkesi, “şekli hukuki eşitlik” ve “maddi hukuki eşitlik” olarak iki farklı açıdan yorumlanabilecektir. “şekli hukuki eşitlik”, kanunların “genel ve soyut” nitelik taşımasını ifade etmektedir. Başka bir anlatımla bu ifade kanunların kapsadığı veya kapsamına giren her şeye eşit olarak uygulanmasıdır. Anayasanın 10. maddesindeki hükümlerden “şekli hukuki eşitlik” ilkesinin çıkarıldığını ancak eşitlik ilkesini yalnız “şekli hukuki eşitlik” ile sınırlandırmanın yanlış olacağını belirtmektedir. “Maddi hukuki eşitlik”, “Şekli hukuki eşitlik” in bir adım ötesinde, aynı durumlarda bulunan kişiler için haklarda ve ödevlerde yetkiler ve sorumluluklarda, fırsatlarda herkese eşit davranma zorunluluğunu kapsamaktadır.

⁶⁰⁷ AM, E.1976/3, K.1976/23, k.t. 13.4.1976, **AMKD**, Sayı 14, s.166

⁶⁰⁸ AM, E.1985/11, K. 1986/29, k.t. 11.12.1986, **AMKD**, Sayı 22, s.460

söz konusu olan “Eşitlerin eşitliği” olup, “Eşit olmayanların eşitsizliği” bu ilkeyi ihlal etmez.⁶⁰⁹”

Bu kararlar göz önünde tutulduğu zaman Özbudun’un da ifade ettiği gibi Anayasa Mahkemesi kararlarında Anayasanın 10. maddesindeki “eşitlik” ilkesinin mutlak bir eşitlik olmadığı belirtilmektedir. Atar ise Anayasa Mahkemesinin kararlarının incelendiği taktirde, yasama organının yapılan düzenlemelerle vatandaşlara birtakım haklar ve ödevler yüklediğini ancak kişiler veya gruplar arasında farklılıklar yaratabilecek ifadelere yer verilmesinin “Haklı nedenler” in bulunması halinde bu durumun mümkün olacağının mahkemece belirtildiğini ifade etmektedir⁶¹⁰. Erdoğan’da Anayasa mahkemesinin kararlarında belirttiği üzere “Haklı nedenler” ile bazı düzenlemelerin yapılacağını ifade etmektedir⁶¹¹.

3.2.1. Etnik Kimlikler ve Alt\Üst Kimlik

Anayasanın 2. maddesinde “Cumhuriyetin nitelikleri” arasında “Atatürk milliyetçiliğine bağlılık” anayasal bir ifade olarak yer almaktadır. Erdoğan, Atatürk’ün milliyetçilik anlayışının, ırkçı olmadığını bu nedenle bu anlayışın Türk ırkını yüceltmek ve diğer farklı etnik kökenli vatandaşlardan farklı olarak Türk ırkının üstünlüğünü sağlamak gibi bir amacı olmayacağını ifade etmektedir. Atatürk’ün milliyetçilik anlayışının ırkçı olarak nitelendirilemeyeceğiyle birlikte Atatürk milliyetçiliği söylemlerinden açık bir şekilde Türklük vurgusunun varlığının bulunduğunu ve farklı kimliklere bu bakış açısıyla bakıldığının halen çözilemeyen kimlik problemlerinden olduğunu değerlendirmektedir⁶¹². Türköne ise, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin üniter-milli devlet bakış açısıyla, etnik sorunlara bu açıdan bakan bir kurucu iradeyi yansıtmakta olduğunu ifade etmektedir⁶¹³.

⁶⁰⁹ AM, E.1988/7, K.1988/27, k.t. 27.9.1988, **AMKD**, Sayı24, s.413

⁶¹⁰ Atar, **Türk...**, s.460

⁶¹¹ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.174

⁶¹² Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.220

⁶¹³ Türköne, **Siyaset**, s.649

Anayasanın 3. maddesinin birinci fıkrasında, “Türkiye Devleti ülkesi ve milletiyle bölünmez bir bütündür.” ibaresine yer verilmektedir. Oran, bu ifadeden ülkenin bölünmez bütünlüğünün anayasal güvence altına alınmak istenmesinin anlaşılabilceğini, çünkü hiçbir devletin bölünmek istenmeyeceğini ifade etmektedir. Ancak, “milletin bölünmez bütünlüğü” ifadesinin demokratik anlayışa aykırı olduğunu, çünkü milletin “tek parça (monolitik)” olduğunu belirtmenin diğer alt kimlikleri reddetmek, devlete veya toplumun çoğunluğuna egemen olan etnik, dinsel vb. grupların değerlerini baskıcı yollarla başkalarına asimile etmek anlamına geleceğini nitelendirmektedir⁶¹⁴.

Özbudun ve Soysal, 1982 Anayasasındaki “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” ifadesinin bölücülük hareketlerine karşı bir savunma veya tepki niteliğinde olduğunu değerlendirmektedir⁶¹⁵. Oran ise, Türkiye’de etnik, dinsel veya dilsel farklılıklara dayanan azınlıkların veya vatandaşların var olduğu ileri sürüldüğü dönemlerde ülkenin bölünmez bütünlüğünün bozulmak istendiği düşünülmekte ve bu duruma sebep olduğu düşünülen bireyler “bölücülük ve/veya yıkıcılık” ile cezalandırıldığını ve Anayasanın 3. maddesindeki bu ifadenin dayanak oluşturduğunu değerlendirmektedir⁶¹⁶.

Devletin milletiyle bölünmezliği ifadesinin azınlıkların yaratılmasının “bölgecilik ve ırkçılık yasağı ve eşitlik ilkesinin” unsurları kapsadığının ifade edilmek istendiği belirtmektedir. Bu bağlamda milletiyle bütünlüğü ifadesi, milleti oluşturan vatandaşlar arasında din, dil, etnik grup vb. açılardan ayırım yapılmaksızın vatandaşların aynı egemenliğe tabi olduklarını değerlendirmekle⁶¹⁷ birlikte aynı haklara ve yükümlülöklere tabidirler. Ayrıca Türkiye’de vatandaşların devlet yönetimine katılmaları ve egemenlik yetkilerinin kullanılması yönünden vatandaşlar arasında din, etnik köken, dil farkı gözetilemeyeceğini değerlendirilmektedir⁶¹⁸.

⁶¹⁴ Oran, **Türkiye’de...**, s.84

⁶¹⁵ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.81; Soysal, **100...**, s.117

⁶¹⁶ Oran, **Türkiye’de...**, s.85

⁶¹⁷ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.81

⁶¹⁸ Gözler, **Türk...**, s.118; Atar, **Türk...**, s.55

Anayasanın 3. maddesinde; devletin bütünlüğü, resmi dili, milli marşı ve başkenti ile ilgili hükümler bulunmakla birlikte 4. madde de bu hükümlerin değiştirilemeyeceği belirtilmiştir. Bu durum göstermektedir ki; Anayasa koyucusu, Anayasanın 3. maddesindeki hükümlere özel bir duyarlılık göstermektedir. Bu bağlamda ilgili hükümlere dokunulmazlık sağlanmasını “bölücü hareketlere” karşı duyulan tedirginlikten kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Ayrıca “Devlet dili Türkçedir.” (Mad. 3/1) ibaresinin resmi dil olarak anlaşılması gerektiği belirtilmektedir⁶¹⁹.

Anayasa’da “Devlet dili Türkçedir.” (Mad.3/1) ibaresinden, Türkiye Cumhuriyeti içinde yapılan bütün resmi işlemlerin Türkçe yapılması gerektiğinin anlaşılması gerektiği belirtilmektedir. Aynı zamanda Türkiye’de anadilleri Türkçe olmayan milyonlarca insanın bulunduğu ancak devlet dilinin Türkçe olmasıyla tüm vatandaşların Türkçe konuşması gerektiği anlamının çıkarılmaması gerektiğini değerlendirilmektedir. Ayrıca devlet dilinin Türkçe olması zorunluluğuna karşılık devlet de dilleri Türkçe olmayan vatandaşlarına, devlet ile olan ilişkilerinde yardımcı olması gerektiği ifade edilmektedir⁶²⁰.

Türkiye Cumhuriyetinin hukuk sistemi uluslararası andlaşmalar ile güvence altına alınmış; gayrimüslim vatandaşlar dışında Müslüman vatandaşlar bakımından da ırk veya mezhep, din ayrılığına dayalı azınlık statüsünün de mümkün olmayacağı değerlendirilmektedir. Dil ayrılığının herhangi bir azınlık statüsü doğurmayacağı gibi dil farklılıklarının yanlış olacağı ifade edilmekle birlikte devletin dilsel farklılıkların meydana gelerek toplumsal huzurun bozulmaması için, anadilleri Türkçe olmayan vatandaşlara bu konuda yardımcı olması gerektiği belirtilmektedir. Ayrıca dili bir bölücülük unsuru olarak görmekten ziyade ulusal bütünlük içinde bir zenginlik olarak görülmesi gerektiği ifade edilmektedir⁶²¹.

⁶¹⁹ Tanör- Yüzbaşıoğlu, 1982..., ss.108-109

⁶²⁰ Soysal, 100..., s.121

⁶²¹ Soysal, 100..., ss.121-122

Oran ise “Devletin dili” ifadesinin demokratik bir toplum yapısına aykırı olduğunu belirtmektedir. Aynı zamanda devletlerin resmi dillerin olacağını fakat resmi dil dahil, toplumda varlığı bilinen diğer bütün dillerin hayatın her alanında serbest olması gerektiğini ve “milletin bölünmez bütünlüğünü” dilsel açıdan ayrılıklara neden olacağı endişesiyle korumanın yanlış olduğunu değerlendirmektedir⁶²².

Sabuncu, Tanör ve Yüzbaşıoğlu, “Devlet dili Türkçedir.” ibaresinin resmi dil olarak anlaşılması gerektiği ancak resmi dil kavramının farklı biçimlerde yorumlanabileceğini belirtmiştir. Bunun göstergesi olarak da Anayasanın (Mad. 26/3, 28/2) düşüncelerin açıklanması noktasında bazı dillere yasak konulduğunu ifade etmekle birlikte, eleştirilerinin haklılığını bu maddelere dayandırmaktadırlar⁶²³.

Türkiye’yi resmi dil konusunda farklı ülkelerle karşılaştırmanın durumun anlaşılması noktasında bizlere yardımcı olacağını düşünmekteyiz. İsviçre farklı dilleri tanımaktadır. Çok dilliliği bir kültür politikası ve bir zenginlik olarak görmektedir. İsviçre’de 1990 sayımına göre ülkenin % 73,4’ü Almanca, % 20,5’i Fransızca, % 4,3’ü İtalyanca, % 0,7’si ise Romanca konuşmaktadır. Bu dillerin dördü de Federal Anayasa tarafından resmi dil olarak kabul görmektedir⁶²⁴.

Anayasanın 66. maddesinde “Türk vatandaşlığı” düzenlenmektedir. Maddenin birinci fıkrasındaki “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.” ibaresine yer verilerek vatandaşlık tanımlanmıştır.

Türköne, 1982 Anayasasının milliyetçi bir anayasa olmakla birlikte, milliyetçiliği anayasal kapsamda değerlendirdiğini belirtmekle birlikte, 66. maddenin

⁶²² Oran, **Türkiye’de...**, s.86

⁶²³ Sabuncu, **Anayasaya...**, s.32; Tanör- Yüzbaşıoğlu, **1982...**, s.109

⁶²⁴ Doğu Ergil, “Çokkültürlülük ve Çokdillilik”, **Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, Sayı 3-4, Cilt 50, (Haziran-Aralık 1995), ss.162-164

birinci fırcasında “Türk vatandaşlığı” na yer verilerek anayasanın “milli kimliği, kültür, etnik grup, dil” kriterlerinin dışına taşıyarak siyasi milliyetçiliği kabul ettiğini ifade etmektedir⁶²⁵.

Soysal ve Sabuncu, 66. maddenin birinci fırcasındaki hükmün farklı vatandaşlıkların söz konusu olamayacağını ifade ettiğini ve vatandaşlığın hukuksal bir bağ olarak görüldüğünü değerlendirmektedir⁶²⁶.

Esendemir, 1982 Anayasasının 66. maddesinde vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkesin Türk olarak kabul edilmesi ifadesinde, vatandaşlık bağından daha çok Türklüğe vurgu yapıldığını belirtmektedir. Ayrıca Türklüğün vurgulanmasının resmi etnisitenin ne kadar öneme alındığının göstergesi olarak değerlendirmektedir⁶²⁷.

Sabuncu, 1982 Anayasasının diğer Türkiye Cumhuriyeti anayasalarında olduğu gibi “Din veya ırk esaslarına dayanan ulus ve ulusçuluk anlayışından uzak kalmakta, devletin temelini din birliği veya ırk esasına dayanan ulus” anlayışına dayandırılması yollarının bu şekilde kapatıldığını nitelendirmektedir⁶²⁸.

Oran, Anayasanın 66. maddesinin birinci fırcasındaki vatandaşlık tanımlamasının, Türkiye Cumhuriyeti Devletinin vatandaşı olmayı; devlet ile birey arasındaki hukuksal bir bağ olarak görüldüğünü bu açıdan çağdaş bir ifade olarak değerlendirilebileceğini belirtmektedir. Ancak, “Türk” ibaresinden bir milletin veya Türk etnik kimliğinin mi yoksa Türkiye Cumhuriyetinde yaşayan bütün alt kimlikleri kapsadığının mı anlaşılması gerektiğinin doğru olacağını belirtmektedir. Bu bağlamda Anayasada (Mad. 66/1) vatandaşlık ile ilgili bir yanlışın olmadığını ve bunun yanlış anlaşılması gerektiğini ifade etmektedir. Ancak asıl sorunun kamuoyunda devlet görevlilerinin ve birçok insanın “Türk” kavramıyla Türk etnik

⁶²⁵ Türköne, **Siyaset**, ss.660-662

⁶²⁶ Soysal, **100...**, s.116

⁶²⁷ Esendemir, **Türkiye’de Ve Dünyada...**, s.85

⁶²⁸ Sabuncu, **Anayasaya...**, s.32

kimliğini özdeşleştirmelerinden kaynaklandığını değerlendirmektedir. Bu durumun Türkiye vatandaşlığının sınırlı bir üst kimlik olarak kalmasına ve anlaşılmasına neden olduğuna vurgu yapmaktadır⁶²⁹.

Son olarak Oran'ın yapmış olduğu bir genel değerlendirmesi bulunmaktadır. Ulus-devletlerin temel özelliğinin olarak alt kimlikleri yok saymak şeklinde biçimlenmiş olduğunu belirtmektedir. Ayrıca kan temelli olmayan Fransa'nın dahi asimilasyoncu ve farklılıkları tanımayan bir ulus-devlet olarak kurulduğunu ve Türk etnik kimliğine vurgu yaparak alt kimlikleri kapsamadığı değerlendirilmektedir⁶³⁰.

Türkdoğan ise diğer değerlendirmelerden farklı olarak Anayasanın 66. maddesiyle Türkiye devletini kuran asli unsuru olan “Türk” gerçeğinin vatandaşlık bağı ile bağlı olanlara verilen bir ad haline dönüştürülmesiyle “Türk” gerçeğinin devre dışı bırakıldığını ifade etmektedir. Ayrıca Türklüğün, Anayasamıza göre sosyolojik niteliğinden soyutlanarak coğrafi bir alana sıkıştırıldığını ve bu durumun çokkültürlülük oluşumuna neden olduğunu belirtmektedir⁶³¹.

Kısacası, vatandaşlığın bir ulustan veya etnik gruptan ziyade devlete bir üyelik bağlamında düşünülmesi doğru olacaktır. Anayasal vatandaşlığın önem kazandığı nokta ise budur. Bu bağlamda Türkiye’de tartışılan Anayasanın 66. maddesi eleştirilmektedir. Türkiye Cumhuriyeti Devletinin Anayasal Vatandaşlığın bir üst kimlik olarak hayata geçirilmesi; vatandaşlarının etnik, dinsel ve farklı toplumsal kimliklerini korumaları açısından önemlidir⁶³².

⁶²⁹ Oran, **Türkiye’de...**, ss.89-95

⁶³⁰ Oran, **Türkiye’de...**, s.149

⁶³¹ Orhan Türkdoğan **Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri**, İstanbul: Kum Yayınları, 2007; Anayasanın 66. maddesinin Atatürk’ün düşünce sistemine tamamen aykırı olduğunu ve bu durumun ülkemizi çokkültürlü bir yapıya götürmekle birlikte ulus-devlet inşası sürecinden bir sapma olarak değerlendirmektedir.

⁶³² İçduygu, **Türkiye’de Vatandaşlık Kavramı...**, ss.144-145

3.2.2. Dinsel Kimlikler

Laiklik⁶³³ ilkesinin benimsemiş bir devlet, dinlere karşı tarafsız olmakla birlikte belirli bir dine üstünlük sağlamayacağı gibi devlet düzeninin de din kurallarına dayanamayacağı belirtilmektedir⁶³⁴. Laik bir devletin resmi bir dini olmayacağı gibi vatandaşlarına da belirli bir dini benimsetmek için zorlamamalıdır⁶³⁵. Laikliğin unsurlarından olan, çeşitli dinlerin mensupları arasında ayırım gözetmeksizin kanun önünde herkesin eşit olması gerektiği belirtilmiştir. Anayasanın 10. maddesinin birinci fıkrasında “Herkes, dil, ırk, renk, cinsiyet, siyasî düşünce, felsefî inanç, din, mezhep ve benzeri sebeplerle ayırım gözetilmeksizin kanun önünde eşittir.” ibaresine yer verildiği belirtilmiştir⁶³⁶.

1982 Anayasasının dinsel kimliklere bakışı açısından incelenmesinin doğru olacağını düşünmekteyiz. Anayasanın 24. maddesinin birinci fıkrası, herkese dini inanç ve kanaat hürriyeti sağlamakla birlikte birtakım kısıtlamalara da aynı madde de yer verilmektedir. 24. maddenin son fıkrasında, din ve vicdan hürriyetinin, “sosyal, ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa, din kurallarına dayandırma”yacağı belirtilmektedir. Ayrıca, ülkemizde en çok tartışılan 24. maddenin dördüncü fıkrasında, din kültürü ve ahlak eğitiminin zorunlu dersler arasında yer verildiği görülmektedir. Özbudun, bu ifadenin devletini laiklik ilkesinden ayrıldığını gösterdiğini ifade etmektedir⁶³⁷.

Erdoğan, Oran, Sabuncu, anayasada (Mad.24/4) din eğitiminin devlet denetimi ve gözetimi altında yapılacağını belirtildiğini ifade etmektedirler. Böylece Müslümanların veya farklı din mensuplarının dış müdahaleden uzak, kendi

⁶³³ Servet Armağan **Din, Vicdan Hürriyeti ve Laiklik**, Murat Yılmaz (der.), “Din ve Vicdan Hürriyeti”, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, 2005, s.224; “Laikli kelimesi laic=laigue, Latince laicus kelimesinden alınmıştır. Kelime manası olarak ruhani olmayan kimse, dini olmayan şey, fikir, müesse, sistem, prensip demektir.”

⁶³⁴ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.82; Gözler, **Türk...**, s.145

⁶³⁵ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.83

⁶³⁶ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.553; Türköne, **Siyaset**, s.83

⁶³⁷ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.83

istedikleri dinleri öğrenmelerinin mümkün görünmediği gibi okullarda okutulan din kültürü ve ahlak eğitimi derslerinde Sünni Hanefiliğin eğitime ağırlık verildiğini ve bu durumun laiklik ilkesiyle çeliştiğini değerlendirmektedirler⁶³⁸. Oran, laiklik konusunda Türkiye ile uygulamalar noktasında benzer olduğu değerlendiren Fransa’da dahi din derslerinin zorunlu olmadığını belirtmektedir⁶³⁹.

Anayasanın 42. maddesinde “Eğitim ve öğrenim hakkı” sosyal bir hak kategorisinde yer verilerek düzenlenmekle birlikte eğitim ve öğretim kurumlarının Atatürk ilke ve inkılapları çerçevesinde devlet denetimi ve gözetimi altında yapılacağı belirtilmiştir. Bu durumun “Kişi ve grupların dini doktrinlerini sivil öğretim kurumları kurarak öğretmeleri” ne izin verilmediğini ve ayrıca uygulama noktasında ise böyle bir durumun Anayasa’da güvence (Mad. 174) altına alınmış Tevhid-i Tedrisat kanuna aykırı sayıldığı belirtilmektedir. Ayrıca bu kanuna aykırı bulunarak veya anayasanın ilgili maddelerine aykırı bulunarak Müslümanlar açısından olduğu kadar gayrimüslimler içinde ibadet yerlerinin genişletilmesi veya yeni ibadet yerlerinin açılmasının engellerle karşılaştığı nitelendirilmektedir⁶⁴⁰.

Anayasanın 24. ve 42. maddelerinde dini inanç ve hürriyetlerle, din eğitime birtakım sınırlamalar getirilmiştir. Bu maddelere ek olarak Anayasanın 68. maddesinde, siyasi partilerin tüzük ve programlarının laik Cumhuriyet ilkesine aykırı olamayacağına yer verilmiştir.

Erdoğan, Anayasanın 24. ve 68. maddelerinin varlığı uygulama noktasında dindar vatandaşlar üzerinde kısıtlayıcı ve baskı unsuru olarak yer aldığını belirtmektedir. Ayrıca ilgili maddelerdeki ifadelerin, temel özgürlüklerden olan dinsel özgürlüklerinin “sivil ve siyasal alanda” yer bulmaları noktasında dışlayıcı vazifesi olarak yer aldığını değerlendirmektedir⁶⁴¹.

⁶³⁸ Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, s.237; Oran, *Türkiye’de...*, s.149; Sabuncu, *Anayasaya...*, s.35

⁶³⁹ Oran, *Türkiye’de...*, s.149

⁶⁴⁰ Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, s.237

⁶⁴¹ Erdoğan, *Sivil Özgürlük...*, s.34

Özbudun, laik bir devletin din kurallarına dayanamayacağını belirtmiştir. Ancak laiklik ilkesine Türk devrimi açısından ve öneminden dolayı daha çok bir ideoloji olarak anayasada özel bir önem verildiğini belirtmektedir⁶⁴².

Laik ilkesini kabul etmiş ve anayasal güvence altına almış bir devletin resmi bir dininin olmaması gerektiği ve laiklik ilkesinin gereği olarak din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılması gerektiği daha önce belirtilmiştir. Erdoğan ise bu bağlamda din ve devlet işlerinin ayrı olması gerektiğini ve devletin resmi bir dininin olması durumunda vatandaşlarına dinsel açıdan eşit olarak davranamayacağı için, devletin vatandaşların din ve mezhep farklılıklarına eşit olarak bulunması gerektiğini değerlendirmektedir⁶⁴³.

Anayasanın, “Diyanet İşleri Başkanlığı” (DİB) başlıklı 136. maddesinde “Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, lâiklik ilkesi doğrultusunda, bütün siyasî görüş ve düşüncülerin dışında kalarak ve milletçe dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir.” ibaresine yer verilmiştir. DİB’ye genel idare yapısı içinde yer verilmesinin din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmadığının göstergesi olduğu ve bu durumun laiklik ilkesiyle bağdaşmadığı değerlendirilmektedir⁶⁴⁴.

Anayasanın 136. maddesinde DİB’ye genel idare bünyesinde yer verildiğini ve anayasanın, din ile ilgili iş ve hizmetlerin “laiklik ilkesi doğrultusunda” ve ulusal bir bütünleşme aracı olarak yerine getirilmesinin belirtildiğini ve böylece devlete

⁶⁴² Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.85

⁶⁴³ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.238

⁶⁴⁴ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.89; Türköne, **Siyaset**, s.551; Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.239; Gözler, **Türk...**, s.146; Oran, **Türkiye’de...**, s.235; Yüzbaşıoğlu, **Anayasa...**, s.17; Sabuncu, **Anayasaya...**, s.98

dinsel alanlarda geniş bir denetim ve müdahale edebilme yetkisinin sağlandığı değerlendirilmektedir⁶⁴⁵.

Soysal ise DİB'ye genel idare bünyesinde yer verilmiş olmasının, dinin toplum işlerinden ayrılmasını sağlayarak vicdanlarda yer almasını sağlama dışında bir anlam ifade etmeyeceğini değerlendirmektedir⁶⁴⁶.

Erdoğan, laikliğin resmen reddedilmiş olan yönünün 1982 Anayasasında DİB'ye genel idare içinde yer verilmiş olduğunu belirtmiştir. Ayrıca DİB'ye kamu idaresi içinde yer verilmesiyle Sünni-Hanefi mezhebini resmileştirmek suretiyle hem Sünni-Müslümanlar hem de Sünni mezhebine sahip olmayan Müslümanların hem de farklı dinlere sahip vatandaşların katkılarıyla finanse edilmesinden dolayı ve belirli bir mezhep öğretilerine göre hareket eden bir kurumun varlığını aynı zamanda din ve vicdan özgürlüğünün ihlal edilmesi olarak değerlendirilmektedir. Aynı zamanda din hizmetinin zorunlu olarak devlet tekelinde olmasının, devlet denetimi dışında dini hayata müsaade edilmediği anlamının çıkarabileceğini belirtmektedir. Ayrıca, Anayasanın 136. maddesinde açık bir şekilde resmi bir dinden söz edilmemekle birlikte anayasanın kendi düzenine uygun olarak bir din tanımlaması yaptığını ve bunun ise Sünni-İslam olduğunu ifade etmektedir⁶⁴⁷.

Türk'öne, Anayasa Mahkemesinin de kararlarında⁶⁴⁸, Anayasa'nın 136. maddesinde DİB'ye genel idare içinde yer verilmiş olması noktasında gelen itirazlara karşı, İslam dininin kendine has özelliklerinin ve Türkiye'nin tarihsel tecrübelerinin veya koşullarının, Türkiye'de dinsel hizmetlerin devlet hizmetlerinden ayrılarak bağımsız cemaatsel örgütlenmelere bırakılmasına imkân vermediğini ifade etmektedir. DBİ'ye genel örgütlenme içerisinde yer verilmesinin laikliği zayıflatıcı

⁶⁴⁵ Türköne, **Siyaset**, s.551; Mustafa Erdoğan **1982 Anayasasında Din Özgürlüğü**, Murat Yılmaz (der.), "Din ve Vicdan Hürriyeti", Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, 2005, s.230

⁶⁴⁶ Soysal, **100**..., s.167

⁶⁴⁷ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, ss.235-236

⁶⁴⁸ AM, E.1970/53, K.1971/76, k.t.21.10.1971, **AMKD**, Sayı 10, ss.60-70

değil, ülkemiz şartlarında laikliği koruyucu bir çözüm olacağını ancak Türkiye’de bu şekilde değerlendirilmediğini belirtmektedir⁶⁴⁹.

Anayasanın “İnkılap kanunlarının korunması” başlıklı 174. maddesinde “Anayasanın hiçbir hükmü, Türk toplumunu çağdaş uygarlık seviyesinin üstüne çıkarma ve Türkiye Cumhuriyetinin lâiklik niteliğini koruma amacını güden, aşağıda gösterilen inkılâp kanunlarının, Anayasanın halkoyu ile kabul edildiği tarihte yürürlükte bulunan hükümlerinin, Anayasaya aykırı olduğu şeklinde anlaşılamaz ve yorumlanamaz.” ibaresine yer verilmiştir. Bu maddenin devamında anayasal güvence altına alınmış inkılâp kanunlarına aynı madde de yer verilmektedir⁶⁵⁰.

Anayasanın 174. maddesinde, inkılâp kanunları diğer kanunlardan farklı bir şekilde özel bir önem gösterilerek korunmuşlardır. Bu madde ile ifade edilen kanunların anayasaya aykırılığı gerekçesiyle yargı organlarına karşı ileri sürülemeyecektir. Ancak Anayasa inkılâp kanunlarının yasama organı tarafından değiştirilmesini engelleyici bir hükme yer vermemekle birlikte böyle bir değişikliğin söz konusu olması durumunda ise Anayasa Mahkemesinin bu değişikliğin Anayasanın laiklik ilkesine aykırı olacağı gerekçesiyle iptal edileceği belirtilmektedir⁶⁵¹. Ancak inkılâp kanunlarının içeriğine bakıldığı taktirde, bu kanunlarının tümünün laiklik ilkesini korumayı amaçladığını söylemek zor olmakla birlikte, çağdaşlaşmanın esas aldığı düşünülürse çağdaşlaşma yolunda büyük

⁶⁴⁹ Soysal, **100...**, s.552

⁶⁵⁰ **İnkılap Kanunları:** 1- 3 Mart 1340 tarihli ve 430 sayılı Tevhidi Tedrisat Kanunu; 2- 25 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 671 sayılı Şapka İktisâsı Hakkında Kanun; 3- 30 Teşrinisâni 1341 tarihli ve 677 sayılı Tekke ve Zaviyelerle Türbelerin Seddine ve Türbedarlıklar ile Bir Takım Unvanların Men ve İlgasına Dair Kanun; 4- 17 Şubat 1926 tarihli ve 743 sayılı Türk Kanunu Medenisiyle kabul edilen, evlenme akdinin evlendirme memuru önünde yapılacağına dair medenî nikâh esası ile aynı kanunun 110 uncu maddesi hükmü; 5- 20 Mayıs 1928 tarihli ve 1288 sayılı Beynelmilel Erkamın Kabulü Hakkında Kanun; 6- 1 Teşrinisâni 1928 tarihli ve 1353 sayılı Türk Harflerinin Kabul ve Tatbiki Hakkında Kanun; 7- 26 Teşrinisâni 1934 tarihli ve 2590 sayılı Efendi, Bey, Paşa Gibi Lâkap ve Unvanların Kaldırıldığına Dair Kanun; 8- 3 Kânunuevvel 1934 tarihli ve 2596 sayılı Bazı Kisvelerin Giyilemeyeceğine Dair Kanun.

⁶⁵¹ Özbudun, **Türk Anayasa...**, ss.85-86; Gözübüyük, **Anayasa...**, s.158; Soysal, **100...**, s.170; Sabuncu, **Anayasaya...**, s.104

fonksiyonları olan farklı inkılap kanunlarının anayasal güvence altına alınmadığı görülmektedir. Bu durumun asıl çelişkiyi oluşturduğu ifade edilmektedir⁶⁵².

Türkiye’de anayasada laiklik ile ilgili kabul edilmiş ilkelerin tümünün batı demokrasilerinde benimsediği ifade edilmektedir. Türkiye ile laiklik noktasında ve birçok noktada benzetilen Fransa’da dahi, 1905 tarihli kanun ile devlet ve kilise birbirinden ayrılmıştır. Avrupa ülkelerindeki anayasal düzenlemelere bakmanın da doğru olacağını düşünülmektedir. Norveç de Protestanlık Evanjelik-Lutheran mezhebi resmi din olarak anayasalarının 2. maddesinde yer vermişlerdir. Ayrıca Norveç Anayasasının 4. maddesinde ise Kralın bu dine mensup olma zorunluluğu bulunmaktadır. Yunanistan Anayasasının 3. maddesinde ise “Yunanistan’da hakim din İsa’nın Doğu Ortodoks kilisesi dinidir.” ibaresine yer verilmiştir. Bu ülkelerinde laiklik ilkesi göz önünde bulundurulduğunda laik olmadığı değerlendirilmektedir. Ancak önemli olanın batı ülkelerden farklı olarak Türkiye’de laiklik ilkesinin ideoloji olarak dayatılmasından kaynaklandığı belirtmektedir. Aynı zamanda batı demokrasilerinde laiklik ilkesiyle anayasalar uyuşmasa da uygulama noktasında ülkelerin dayatmacı olmadıkları ifade edilmekle birlikte bu durumda Türkiye’de ki laiklik anlayışının batı demokrasilerindekiyle uyuşmadığı nitelendirilmektedir⁶⁵³.

3.3.3. Toplumsal Cinsiyet Kimlikleri

Anayasanın “Kanun önünde eşitlik” başlıklı 10. maddesinde, herkesin kanun önünde eşit olduğu ifade edilmiştir. Ayrıca bu maddeye 7.05.2004 tarihli 5170 sayılı kanunla yapılan ekle “Kadınlar ve erkekler eşit haklara sahiptir. Devlet, bu eşitliğin yaşama geçmesini sağlamakla yükümlüdür.” ibaresine yer verilmiştir. Özbudun, Anayasanın 10. maddesinde yapılan bu eklemeyeyle devletin, kadınların lehine bir

⁶⁵² Yüzbaşıoğlu, *Türk Anayasa...*, s.96

⁶⁵³ Özbudun, *Türk Anayasa...*, ss.86-88

düzenleme olmakla birlikte ayrımcılıkta bulunulmasının mümkün kılındığını değerlendirmektedir⁶⁵⁴.

Armağan, 1982 Anayasasının 10. maddesine 2004 tarihinde yapılan ekle bir nebze olsa kadınların haklarının güçlendirildiği belirtmektedir. Ayrıca bütün vatandaşların sahip olduğu seçme-seçilme hakkı anayasal olarak kadınlar içinde geçerlidir. Ancak genel düzenlemeler dışında kadınlar için ayrı bir hak kategorisi mevcut olmadığını ifade etmektedir. Ayrıca böyle bir kategoriye de gerek duyulmadığını çünkü, anayasadaki bütün hakların Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının hepsini kapsadığı ve cinsiyetler arasında ayrım yapılamayacağı için böyle bir ayrıma gerek olmadığı değerlendirmekle birlikte yapılan kanunlarla kadın doğasından kaynaklanan bazı nedenlerden dolayı kadınların haklarının güvence altına alınması gerektiğini ifade etmektedir⁶⁵⁵.

Yazıcı ise Anayasa'nın 10. maddesiyle kadınlara ek bir güvence sağlandığını ifade etmektedir. Ayrıca Anayasa'nın 66. maddesinin ikinci fıkrasında 2001 tarihinde yapılan değişiklikle de Türk vatandaşlığının elde edilmesi açısından kadın-erkek ebeveyninin eşit kılınması ise kadınlar açısından bir yeniliği ifade ettiğini belirtilmektedir. Aynı zamanda 1995 yılındaki anayasa değişikliğiyle de siyasi yasakların önemli bir kısmını kaldıran değişiklik çerçevesinde siyasi partilere kadın ve gençlik kolları gibi yan kuruluşlar oluşturma hakkının tanınmasının kadınların siyasal yaşama katılmaları açısından bir engelin kaldırılmış olduğunu değerlendirmektedir⁶⁵⁶.

⁶⁵⁴ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.151

⁶⁵⁵ Servet Armağan **Türkiye'de Kadın-Erkek Eşitliği Ve Başörtüsü(Türban) Yasağı**, İstanbul: Gündönümü Yayınları, 2007, s.26-27; Anayasa ve milletlerarası hukuksal metinlerde, kadı-erkek ayrımı bulunmadığı gibi aralarında tam bir eşitlik kabul edilmiştir. Ancak kanunlarda veya yapılan düzenlemelerde kadın-erkek arasında farklılıkların bulunması normaldir. Bu durum Avrupa ve Amerika'da da mevcuttur. Örneğin; Kadınlara verilen süt emzirme hakkı, Askerlik kadınlar için mecburi değildir. Kadınlar madenlerde çalıştırmamak vb. yapılan düzenlemeler. ss.35-43

⁶⁵⁶ Yazıcı, **Demokratikleşme...**, s.373; Türkiye'nin BM bünyesinde hazırlanan UMSHS'nin kadın-erkek eşitliğine güçlü bir şekilde vurgu yaptığını belirtmektedir. Türkiye de bu sözleşmeye 15 Ağustos 2000'de imzalayarak 2003'de onaylamıştır. Bu sözleşmenin hükümlerini ihlal edenlere karşı BM İnsan Hakları Komitesine başvurma hakkı tanınmıştır.

Erdoğan ise yapılan ekle genel olarak kadınların hukuki durumunu güçlendirmek amaçlı olduğunu ve kadınlara erkeklerden daha az bir hak verilmeyeceğini güvence altına alınmakla birlikte kadınlara erkeklerden fazla bir hak verilemeyeceğinin de belirtildiğini değerlendirmektedir. Ancak “Türkiye’de bazen mevzuatlardan bazen de kamu otoritesini kullananların görüşlerinden veya farklı resmi ideolojik kaygılarından dolayı ayrımcı uygulamalar”ın görüldüğü ifade edilmektedir⁶⁵⁷.

Anayasanın “Türk vatandaşlığı” başlığını taşıyan 66. maddesinin 2. fıkrası yeniden düzenlenerek, 03.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanunla, “Yabancı babadan ve Türk anadan olan çocuğun vatandaşlığı kanunla düzenlenir.” hükmü metinden çıkarılmıştır. Maddenin gerekçesinde ise, kadın-erkek eşitsizliği yarattığı düşüncesiyle ilgili hüküm çıkarılmıştır.

Oran ise, ilgili ifadenin anayasa metninden çıkarılmasıyla ayrımcılığın önlenmesi konusunda yapılan bu değişikliğin kadın-erkek eşitsizliğini ortadan kaldırma noktasında olumlu bir adım olarak değerlendirmektedir⁶⁵⁸.

3.3. 1982 ANAYASASINDA KAMUSAL/ÖZEL ALAN İLİŞKİSİ

Kamusal-Özel alan ayrımının devletlerin ortaya çıkmasıyla görüldüğü ve böylece toplum içerisinde bir bölünmenin başladığı ifade edilmektedir. Ayrıca kamusal-özel alan ayrımıyla devlet ve toplum arasında bir ayrışmanın başladığı belirtilmektedir⁶⁵⁹. Bu bağlamda Türkiye Cumhuriyeti Devletinde kamusal-özel alanın varlığını hem bu yapılan değerlendirmelerden hem de toplumda bu konuda yapılan tartışmalardan anlayabileceğimizi düşünmekteyiz. Bu noktada Türkiye Cumhuriyeti Devletinin temel niteliğini oluşturan Anayasaya bu açıdan bakmanın doğru olacağını düşünmekteyiz. Aynı zamanda çalışmamızın esas konusu olan

⁶⁵⁷ Erdoğan, *Anayasa Hukuku*, s.175

⁶⁵⁸ Oran, *Türkiye’de Azınlıklar...*, s.119

⁶⁵⁹ Sabuncu, *Anayasaya...*, s.33

“Anayasal vatandaşlık”ın da hayata geçebilmesi için özel alana bastırılmış olan farklılıkları kamusal alanda var olması adına anayasal güvence altına alınması gerekmektedir. Bu çerçevede içerisinde kalınarak 1982 Anayasasının ilgili maddeleri bu bölümde incelenecektir.

Özel alan kamusal alan tartışmalarının bir yönünü oluşturan dilsel haklar tartışmasıdır. Bu konuda ilk olarak Anayasanın 3. maddesinin ilk fıkrasına baktığımızda, milletin bölünmez bütünlüğüne ve resmi dil olarak Türkçeye yer verildiğini görmekteyiz. Tanör ve Yüzbaşıoğlu, Anayasa Mahkemesinin “Parti kapatma” ları ile ilgili vermiş olduğu bir kararında milletin bütünlüğüne yer verildiğini ve bu ifadenin kamusal alanda milletin tekliğinin kamusal alanda ulusal yani bir tek kültürün geçerli olduğunu ve bu kültürün, koruma altında olduğunun ifade edildiğini belirtmektedirler⁶⁶⁰.

Oran, anayasada tek bir dilin geçerli olduğunun belirtildiğini ve farklı dillerin ülkenin bütünlüğünü bozacağı endişesinin kendini gösterdiğini nitelendirmektedir. Anayasanın farklı maddelerinde bu yasakların bulunduğunu belirtmektedir. Bunların ise anayasanın 26. maddesinde, “Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dil kullanılamaz.” ve 28. madde de, “Kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayım yapılamaz.” ibareleridir. Ayrıca anayasanın 42. maddesinde, “Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez.” bu maddenin de Türkiye’de yaşayan tüm vatandaşların anadilinin Türkçe olduğu varsayımından hareket ettiğini değerlendirmektedir⁶⁶¹. Sabuncu da benzer bir şekilde, yapmış olduğu değerlendirmesinde, anayasada ve kanunlarda Türkçenin resmi dil olarak kabul edilmesiyle, Türkçeyi kamusal yaşamda tek bir dil olarak görüldüğünü ifade etmektedir⁶⁶².

⁶⁶⁰ AM, E.1993/2, K.1993/3, k.t.30.11.1993, **AMKD**, Sayı 30, Cilt 2, s.1022, akt... Tanör-Yüzbaşıoğlu, **1982**..., s.106

⁶⁶¹ Oran, **Türkiye’de Azınlıklar**..., s.87-89

⁶⁶² Sabuncu, **Anayasaya**..., s.32

Farklı dillerin kamusal yaşamdan uzak tutulması noktasında anayasada yer verilen bazı maddeler (Mad. 26/3 ve 28/2) 03.10.2001 tarihli 4709 sayılı kanunla yürürlükten kaldırılmıştır. Oran, anayasanın, “Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti” başlıklı 26. maddesinde yapılan değişiklikle “Düşüncelerin açıklanması ve yayılmasında kanunla yasaklanmış herhangi bir dil kullanılamaz” ibaresi ve bu ibarenin yer aldığı üçüncü fıranın kaldırılmasıyla; düşünce ve anlatım özgürlüğünün sınırlarının genişletilmiş olduğunu ve vatandaşların günlük yaşamlarında farklı dil ve lehçeler kullanması noktasında herhangi bir engel bulunmadığının kabul edildiğini belirtmiştir. Ayrıca 2001 yılındaki değişiklikten önce Türkçeden başka dillerin kamusal alanda değil; günlük yaşamda yani özel alanda kullanılabileceğini belirttiğini değerlendirmektedir. Aynı zamanda Anayasanın “Basın hürriyeti” başlıklı 28. maddesinin ikinci fırcasında “ kanunla yasaklanmış olan herhangi bir dilde yayın yapılamaz.” madde metninden çıkartılmasıyla düşünce ve ifade özgürlüğünün sınırlarının genişletilmesiyle birlikte farklı dil ve lehçelerde yayım yapılabilmesine imkan veren bir düzenleme getirildiğini de ifade etmektedir⁶⁶³.

Sosyal ise, anayasanın 42. maddesinin son fırcasında “Türkçeden başka hiçbir dil, eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilmez. Eğitim ve öğretim kurumlarında okutulacak yabancı diller ile yabancı dille eğitim ve öğretim yapan okulların tâbi olacağı esaslar kanunla düzenlenir. Milletlerarası andlaşma hükümleri saklıdır.” ifadesine yer verilerek, azınlık statüsünde bulunsun veya bulunmasının din, dil, ırk farkı gözetilmeksizin herkesin anayasanın 66. maddesinde göre Türkiye ulusunun vatandaşlarını oluşturduklarını ve azınlık statüsünde bulunanların milletlerarası andlaşma hükümleri gereğince anadillerinde eğitim görme hakkına sahip olduklarını, azınlık statüsü dışındakilerin eğitim ve öğretim kurumlarında anadilleriyle eğitim almaları yasaklanmaktadır⁶⁶⁴.

⁶⁶³ Oran, **Türkiye’de Azınlıklar...**, ss.118-119

⁶⁶⁴ Soysal, **100...**, s.121

Yapılan değerlendirmeler sonucunda, devleti kamusal alanda devlet çıkarları adına dil hakları veya başka noktada kısıtlama yoluna gidebilir. Ancak bu kısıtlamanın bireylerin özel alanlarına yapılan gereksiz müdahaleler ve belirli bir dilin zorunluymuş gibi topluma empoze edilmesinin aslında tartışma noktalarının merkezini oluşturduğu değerlendirilmektedir⁶⁶⁵.

Anayasanın 24. maddesinde dinsel düşüncelerin açıklanması özgürlüğünün, “devletin siyasi veya ekonomik, siyasi veya hukuki temel düzenini kısmen de olsa” dinsel temele dayandırılmayacağı ve siyasi amaç için kullanılmayacağı ifade edilmiştir. Erdoğan, anayasanın başlangıç kısmında da dini hem bir “duygu” olarak nitelendirildiğini hem de dinin siyasi ve toplumsal hayata dair talebi olmaksızın kutsal sayıldığını ve 24. madde deki ifade tarzının ise laik dünya görüşünü yansıttığını ifade etmektedir. Ancak özellikle 24. maddenin son fıkrasında, dinin toplumsal yanının görmezlikten gelindiğini ve dinin kamusal hayata herhangi bir biçimde yansıtılmasını önleme amaçlı bir düzenleme olduğunu değerlendirmektedir. Aynı zamanda buna benzer düzenlemelerin 42. maddenin üçüncü fıkrasına aykırı bir şekilde eğitim ve öğretim kurumlarının açıklanmasının yasaklanması ve anayasa çizmiş olduğu çerçevede laik niteliği koruma amaçlı 174. maddenin bulunduğu ifade etmektedir. Bu yapılan düzenlemelerle birlikte devletin zaman zaman din karşıtı bir profil çizmekle beraber dini kamusal alandan olduğu kadar toplum hayatında dinden uzaklaştırma çalışması olarak değerlendirmektedir⁶⁶⁶.

Ülkemizde kamusal-özel alan tartışmasında büyük payı olan başörtüsü sorunu çözülemeyen bir problem olarak halen önemini koruduğunu görmekteyiz. Bu konuda yapılan anayasal düzenlemeler anayasanın 10. ve 42. maddelerinde görülmektedir. Anayasanın 10. maddesinin son fıkrası “Devlet organları ve idare makamları bütün işlemlerinde ve her türlü kamu hizmetlerinden yararlanılmasında kanun önünde eşitlik ilkesine uygun olarak hareket etmek zorundadırlar.” ibaresi içerisindeki “ve her türlü kamu hizmetlerinden yararlanmasında” ibaresi 09.02.2008 tarihli 5735

⁶⁶⁵ Terzioğlu, **Uluslar arası...**, s.106

⁶⁶⁶ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.239

sayılı kanunla eklenen bu ifade, Anayasa Mahkemesi tarafından 05.06.2008-E.2008/16, K.2008/116 sayılı kararla iptal edilmiş ve 2008/16 sayılı karar ile de yürürlüğü durdurulmuştur. Yine anayasanın 42. maddesine, 2008 tarihinde aynı kanunla yapılan ekle “Kanunda açıkça yazılı olmayan herhangi bir sebeple kimse yükseköğrenim hakkını kullanmaktan mahrum edilemez. Bu hakkın kullanımının sınırları kanunla belirlenir.” ibaresi aynı kararla iptal edilmiş ve yürürlüğü durdurulmuştur. Özbudun, Anayasa Mahkemesinin bu hükümleri, laiklik ilkesine aykırı bularak iptal ettiğini belirtmektedir⁶⁶⁷.

Anayasa Mahkemesinin önüne “Yükseköğretim kurumlarında dini inanç sebebiyle boyun ve saçların örtü veya türbanla kapatılması serbesttir.” Hükümü getiren 10 Aralık 1988 tarih ve 3511 sayılı kanunla gelmiş ve Anayasa Mahkemesi bu soruya olumsuz cevap vermiştir⁶⁶⁸.

“ Bu yolla dogmatik değerlerin yerine akılcı ve insancıl değerler geçmiş, dinsel duygular sahibinin ruhunda dokunulmaz yerine almıştır.....hukuk devleti, hukukun üstünlüğü ilkesi gücünü, laiklikten almış, milliyetçilik ilkesi, laiklikle tamamlanmış, Türk devrimi laiklikle anlam kazanmıştır. Bu ilkenin anayasadan çıkarılması da olanaksızdır. Laiklik; dinsellikle bilimselliği birbirinden ayırmış, özellikle dinin, bilimin yerine geçmesini öneyerek uygarlık yürüyüşünü hızlandırmıştır. Gerçekte laiklik, din-devlet işleri ayrılığı biçiminde daraltılamaz. Boyutları daha büyük, alanı daha geniş bir uygarlık, özgürlük ve çağdaşlık ortamıdır. Türkiye’nin modernleşme felsefesi, insanca yaşama yöntemidir. İnsanlık idealidir.....Devlete egemen ve etkin güç, dinsel kurallar ve gerekler değil, akıl ve bilimdir. Din, kendi alanında, vicdanlardaki yerinde, Tanrı insan arasındaki inanç duygusudur. Kişinin iç-inanç dünyasının düzenleyicisi olan dinin, devlet işlerinde söz sahibi ve çağdaş değerlere hukukun yerine geçerek yasal düzenlemelerin kaynağı ve dayanağı olması düşünülemez.....Laiklik, ortaçağ dogmatizmini yıkarak aklın öncülüğü, bilimin aydınlığı ile gelişen özgürlük ve demokrasi anlayışını, uluslaşmanın, bağımsızlığın, ulusal egemenliğin ve insanlık idealinin temeli kılan bir uygar yaşam biçimidir.....Dar anlamda, devlet işleriyle din işlerinin birbirinden ayrılması olanak tanımlansa, değişik tanım ve yorumları yapılsa da, toplumların düşünsel ve örgütsel evrimlerinin son aşaması olduğu görüşü, öğretilerde de paylaşılmaktadır. Laiklik, egemenliğe, demokrasiyle özgürlüğe ve bilgi bileşimine dayanan toplumsal bir atılım; siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın

⁶⁶⁷Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.89

⁶⁶⁸AM, E.1989/1, K.1989/12 Sayılı Karar, k.t.12.7.1989, **AMKD**, Sayı 25, ss.144-148

çağdaş düzenleyicisidir.....Laik düzende din, siyasallaşmadan kurtarılır, yönetim aracı olmaktan çıkarılır. Böylece siyasal yaşamın dayanağı bilim ve hukuk olur.”

Özbudun, Anayasa Mahkemesinin bu çok tartışılan kararında, laikliği yüksek bir sesle ve bir ideoloji olarak tanımlamış bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu kararda “laikliğin özgürlüklere kısıdırılmasına olanak tanınmadığı” ifadesiyle özgürlüklerin laikliğe kısıdırılmasının meşru mu olacağının düşündürüldüğünü belirtmiştir. Aynı zamanda laikliğin bir hukuki ilkenin ötesinde “uygar bir yaşam biçimi”, “siyasal, sosyal ve kültürel yaşamın çağdaş düzenleyicisi” olarak nitelendirildiğini ve bu ifadelerle dinin kamusal hayattan vicdanlara itilmesinin amaçlanmasıyla bu durumun toplumsal gerçeklerle bağdaşmayacak bir karar olduğunu değerlendirmektedir⁶⁶⁹.

Anayasanın “Parti kurma, partilere girme ve partilerden ayrılma” başlıklı 68. maddesinin dördüncü fıkrasında siyasi partilerin, “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” ilkesi ve “azınlık yaratma” yasağı sebebiyle kapatıldığını değerlendirilmektedir⁶⁷⁰. Ayrıca anayasada siyasi partilerin seçilebilmesi için % 10 barajının bulunmasından dolayı “siyasal azınlıkların veya bazı küçük grupların” siyasal alan içinde kendilerine temsil olanağı verilmediği ifade edilmektedir⁶⁷¹. Bu bağlamda Amerika’yı ele aldığımız da ise dini grupların belli bir gözetim ve denetim altında tutulduğunu fakat, hayatın her alanında yer aldıklarını, Amerikan siyasal sisteminin tek gücün egemenliğine kapalı olmakla birlikte, en küçük grupların bile kendilerine temsil olanağı bulduğu ifade edilmektedir⁶⁷².

Türkiye’de ki laiklik anlayışının dinin toplum işlerinden ve kamusal hayattan sıyrılıp vicdanlara itilmesinin ve Atatürk ilke ve inkılâplarının yanlış anlaşıldığı dini

⁶⁶⁹ Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.89

⁶⁷⁰ Oran, **Türkiye’de Azınlıklar...**,s.85

⁶⁷¹ Atar, **Türk...**, s.63

⁶⁷² R.B. Fowler-A.D. Hertzke- L.L. Olson **Modern Amerikan Toplumunda Din ve Özgürlüğün Buluşması**, Murat Yılmaz (der), (çev.Talip Küçükcan), “Din ve Vicdan Hürriyeti”, Ankara:Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 2005, ss.168-169

toplumsal olmaktan çıkarıp kişiselleştirmek şeklinde yorumladığı değerlendirilmektedir.⁶⁷³ Bu bağlamda dini, yalnızca kişiselleştirerek bireyin özel hayatına sıkıştıran anlayış gerçeklikten uzaklaşmıştır. Çünkü din, gerçekçe bireyin iç dünyasında yaşadığı sübjektif bir ilişki olsa dahi onun tamamen özel alana sıkıştırılarak toplumsal hayattan uzaklaştırmak yanlış bir düşünce olarak ifade edilmektedir. Ayrıca Türkiye’yi örnek verecek olursak halkın % 99’unun Müslüman olduğunun kabul edildiği bir ülkede dinin sosyal hayattan dışlanmasını beklemek, sosyal gerçeklikten uzak bir anlayış olarak nitelendirilmektedir⁶⁷⁴.

4. ANAYASAL VATANDAŞLIK BAĞLAMINDA TÜRKİYE VE 1982 ANAYASASININ DEĞERLENDİRMESİ

Anayasal vatandaşlık önermesi çerçevesinde 1982 Anayasası incelenmiştir. Çalışmanın bu kısmında anayasal vatandaşlık önermesi bağlamında Türkiye özelinde 1982 Anayasası üzerine yapılan incelemeler göz önünde bulundurularak genel olarak bir değerlendirme yapılacaktır.

12 Eylül 1980 tarihinde Türk Silahlı Kuvvetleri’nin askeri müdahalesinden sonra Danışma Meclisine yeni bir anayasa hazırlanması noktasında görev verilmiştir. Danışma meclisinin hazırlamış olduğu Anayasa taslağı ise devlet iktidarını veya otoritesini güçlendirecek ve devlet iktidarını ön planda tutacak bir yapıda hazırlanmıştır. Bu durum 1982 Anayasasının askeri müdahale sonucunda yapılmasının izlerini taşıdığı bir göstergesidir. Ancak Milli Güvenlik Konseyi generalleri kısmen otoriter bir düzen öngören bu anayasa taslağını kendi amaçları açısından yeterli göremediklerinden hazırlanmış olan bu anayasa taslağını yapılan düzenlemelerle daha otoriter hale getirmişlerdir. Halkoylamasıyla kabul edilmiş olmasından kaynaklanan yanlış bir anlaşılma bulunmaktadır. Ancak halk oylaması hür ve demokratik bir ortamda yapılmadığı gibi anayasa metni tartışılmamıştır ki bu

⁶⁷³ Yüzbaşıoğlu, *Anayasa...*, s.17;

⁶⁷⁴ Murat Yılmaz *Din ve Vicdan Hürriyeti Laikliğe Aykırı mıdır?*, Murat Yılmaz (der), “Din ve Vicdan Hürriyeti”, Ankara:Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 2005, s.12

dönemde anayasanın tartışılması yasaklanmıştır⁶⁷⁵. 1982 Anayasası metni, sivil toplum kuruluşları ve siyasi partiler saf dışı bırakılarak askeri gözetim altında yapılmış ve referanduma sunulmuştur. Bu durum 1982 Anayasanın hiç de temsili bir anayasa olmadığı gibi demokratik meşruluktan uzak olduğunu göstermektedir. Bu bağlamda 1982 Anayasa yapıcıları demokratik ve çoğulcu bir anayasayı öngörmemişlerdir⁶⁷⁶. Ayrıca 1982 Anayasası halk tarafından seçilmiş temsili bir meclis tarafından hazırlanmış bir anayasa taslağı olmadığından toplumsal mutabakat sağlanmış olmaması, demokratik bir ortamda yapılmamış olması ve yasaçtı oluşu en çok eleştirilen yönüdür⁶⁷⁷. Bu bağlamda 1982 Anayasasının katı ve otoriter nitelikli olduğu değerlendirilmektedir⁶⁷⁸. Bu durum 1982 Anayasasının geneline yansımıştır. 1982 Anayasası katılığı nedeniyle hiçbir şekilde değiştirilmeyecek ve değiştirilmesi teklif edilemeyecek hükümlerin kapsamı genişletilmiştir. 1982 Anayasasında genel ilkeler ile ilgili hükümlere yer verilmesi yeterli bulunmamış ayrıntılara kadar inilmiştir. Bu durum 1982 Anayasasının kısa bir süre sonra sosyal gelişimlerin gerisinde kalmakla birlikte bu anayasa değişen süreçlere cevap verememiştir⁶⁷⁹.

1982 Anayasası bu gelişmeler ve süreç sonucunda hazırlanmış otorite; yasaçtı, bireyleri düzeni bozucu olarak gören düzen ve istikrar etrafında şekillenmiş bir anayasadır. Bu bağlamda 1982 Anayasası anayasal demokrasinin evrensel standartlardan uzak, birey-toplum-devlet ilişkilerini devletçi, ideolojik olarak taraflı bulunan, özgürlüklere karşı, bireysellikten uzak ve bireyi ikinci plana iten ve bu bakış açısıyla bireysel hak ve özgürlüklere karşı siyasi istikrarı otoriter ve güçlü bir yürütmeyi ön planda tutan bir metindir. Bu nedenlerden ötürü 1982 Anayasası anayasalcılık ve demokrasi tarihimizde bir geriye dönüş dönemi olarak değerlendirilmektedir. Ancak 1982 Anayasasının 1995 ve 2001 yıllarında yapılan anayasa değişiklikleriyle otoriter, devletçi ve ideolojik yapısı belirli bir ölçüde aşılmış olsa da, anayasasının demokrasi ve hukuk devletine olduğu kadar insan haklarına da

⁶⁷⁵ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.16a4

⁶⁷⁶ Ergun Özbudun **Çağdaş Türk Politikası**, (çev. Ali Resul Usul), İstanbul:Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık, Eylül 2007, ss.59-67-118

⁶⁷⁷ Tunç- Bilir, **Anayasa...**, s.13-16; Yüzbaşıoğlu-Tanör, **1982...**, s.46

⁶⁷⁸ Tunç- Bilir, **Anayasa...**, s.13; Özbudun, **Türk Anayasa...**, s.65; Soysal, **100...**, s.16

⁶⁷⁹ Tunç- Bilir, **Anayasa...**, s.13; Kuzu, **1982...**, s.32; Özbudun, **Türk Anayasa...**, ss.61-62

çok uzak bir siyasi felsefeye dayandığı ve buna uygun düzenlemeler getiren temel siyasi yapısının değişmediği görülmektedir⁶⁸⁰.

1982 Anayasasının ilk metni değerlendirildiğinde devletçi bir anlayışın yer aldığı görülmektedir. Bu durum “Yüce Türk milletinin devletin bölünmez bütünlüğü” nü tesis etmektedir. “Devletin ülkesi ve milletiyle bir bütündür.” ifadelerine anayasada sıkça yer verilmesinden bu anlaşılmaktadır. “Milletin bölünmezliği” ibaresi türdeş bir toplumun anlaşılması ve toplumsal çoğunluğun yok sayılması şeklinde bir yorumlamaya elverişlidir. Başlangıç kısmındaki devleti “kutsal” olarak niteleyen ibare 23 Temmuz 1995’te anayasa değişikliği ile “yüce devlet” ibaresi şeklinde değiştirilmiştir. “Hiçbir düşünce ve mülahaza”nın “Devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü”nü yıkamaz ve benzeri ifadeler 2001 yılında yapılan anayasa değişikliği ile “hiçbir düşünce ve mülahaza” ibaresi “hiçbir faaliyet” şeklinde değiştirilmiştir. Ancak bu yapılan değişikliklerin 1982 Anayasasının devletçi-hiyerarşik yapısında ciddi bir değişiklik yaratmadığı değerlendirilmektedir. Yapılan anayasa değişikliklerine rağmen 1982 Anayasasının ruhuna sinmiş olan otoriter, katı ve yasakçı niteliği değiştirilememektedir.

Anayasa yapıcılar 1982 Anayasasını tarafsız bir aygıt olarak değil, belli bir ideolojiye göre işleyecek bir kurum olarak tasarlamıştır. Bu durum bize Türkiye’nin anayasal düzeninde resmi ideolojinin egemenliğinin bulunduğu bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir⁶⁸¹.

Bu değerlendirmeler ışığında 1982 Anayasasının, anayasal vatandaşlığın temel unsurlarından olan anayasal ve demokratik bir hukuk devleti ile bağdaşmadığı düşünülmektedir. Çünkü anayasal demokrasinin temel noktası hukuk devleti ve insan haklarından hareketle, devlet iktidarının bireyler lehine anayasa ile sınırlandırılması temeline dayandığı düşünüldüğünde 1982 Anayasasının anayasal demokratik bir

⁶⁸⁰ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, ss.164-165; Devletçi anlayıştan kastedilen devlet merkezli bir toplum ve siyaset anlayışıdır.

⁶⁸¹ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.166

anayasa olmadığı ve dolaylı olarak anayasal vatandaşlığı barındırmadığını değerlendirmekteyiz.

Türkiye Devleti 1982 Anayasasının 1. maddesine göre “cumhuriyet” 2. maddesine göre de bir “demokratik hukuk devletidir.” Ancak devletin temel niteliklerine yer veren anayasanın ilgili maddelerinde ve hatta 2. maddesinde görülebileceği gibi öncelikli bazı temel niteliklerin varlığının göz önünde bulundurulduğu görülmektedir. 1982 Anayasasının 1. maddesinde cumhuriyet olarak nitelendirilen Türkiye Devletinin, anayasanın 2. maddesinde devletin nitelikleri arasında “demokratik hukuk devleti olması” ancak bu ifadenin “toplumun huzuru, milli dayanışma ve adalet anlayışı ve Atatürk milliyetçiliği” ile sınırlandırılmış olduğu gibi bir izlenim verildiğini düşünmekteyiz. Ayrıca Türkiye Cumhuriyetinin, toplumun huzuru kaçırmamak, milli dayanışma ve adalet duygusundan ve Atatürk milliyetçiliğinden ayrılmamak kaydıyla demokratik hukuk devleti olunacağı; demokrasi ve hukuk devleti anlayışının ön plana çıkarılmasıyla toplumsal huzurun bozulacağı ve Atatürk milliyetçiliğinden ayrılacağı endişesinin anlaşılabileceğini değerlendirmekteyiz.

Köker ise; bu ifadelerden 1982 Anayasasının, devleti yurttaşlardan gelebilecek tehditlere karşı ve yurttaşların toplumsal huzuru bozucu davranışlarına karşı değerlendirilerek koruma altına almak gibi bir ruh hali içinde hazırlandığı değerlendirmesini hatırlatarak bu toplumsal endişenin devletin temel normuna yani anayasaya yansımış olduğunu görmenin mümkün olduğunu değerlendirmektedir⁶⁸².

Anayasanın 2. maddesindeki “ milli dayanışma” Türkiye Cumhuriyeti’nin temel nitelikleri arasında gösterilmektedir. Başlangıçta da Türk vatandaşları bütün olarak “milli gurur ve iftiharlarda milli varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde” ortak olduğu belirtilmektedir. Erdoğan, bu ifadelerin milliyetçi dayanışmacı toplum, tekçi bir millet anlayışının,

⁶⁸² Köker, **Demokrasi...**, s.267

Türk milli menfaatlerini bütün vatandaşlar için bağlayıcı bir unsur olarak görmesinin sonucu olarak yer aldığını belirtmektedir⁶⁸³.

1982 Anayasasında Genel Hükümler bölümünün 12. maddesinde “Temel hak ve hürriyetlerin niteliği”, herkesin “dokunulamaz, devredilemez” temel hak ve özgürlüklere sahip olduğu anayasal güvence altına alınmaktadır. Ancak aynı madde de temel hak ve hürriyetlerin “kişinin topluma, ailesine ve diğer kişilere karşı ödev ve sorumluluklarını” kaldıramayacağı hükmüne bağlanarak, genel esaslar bölümünde temel hak ve hürriyetlerin niteliği korunmaya çalışılırken dahi vatandaşlara güvenmeme gibi bir izlenim verildiği düşünülmektedir. Anayasada temel hakların büyük bir bölümünün yanında ödevlere de yer verilerek sanki vatandaşlar gerekli toplumsal sorumlulukları ve ödevlerini yerine getirdiği taktirde bu haklara sahip olacağı gibi bir izlenim verilmektedir.

1982 Anayasasının 13. maddesinde temel hak ve hürriyetlerin sınırlandırılmasına yer verilmiştir. 13. madde de temel hak ve özgürlüklerin sınırlandırılması noktasında dokuz adet genel sınırlama nedeni getirilmiştir. Bu madde ki genel sınırlama nedenleri temel hak ve hürriyetlerin tümü için geçerli bulunmaktaydı. Bu durum, temel hak ve hürriyetlerin kullanılma noktasında aşırı bir kısıtlamaya içine girildiğinin bir göstergesi olduğu değerlendirilmiştir. Ancak 2001 yılında yapılan anayasa değişikliği ile genel sınırlama nedenleri kaldırılmıştır. Yapılan bu değişiklikle bir nebze de olsa temel hak ve özgürlükler üzerindeki kısıtlamalar kaldırılmıştır. Ancak 14. madde de temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılamayacağı ve 15. madde de ise temel hak ve özgürlüklerin kullanımının durdurulacağı haller belirtilmektedir. 1982 Anayasasında bu kadar çok ve ayrıntılı bir şekilde temel hak ve hürriyetlere sınırlama getirilmesi devletin veya anayasa yapıcılarının vatandaşlara güvenmemesi veya temel haklara sahip olan vatandaşların bu hakları kötüye kullanacağı gibi bir anlama neden olduğu düşünülmektedir.

⁶⁸³ Erdoğan, 1982 Anayasasında..., s.228

1982 Anayasasının 17. maddesinde herkesin yaşama hakkı anayasal güvence altına alınmıştır. 20. 21. 22. maddelerinde ise Özel hayatın gizliliği düzenlemiştir. Bu maddelerde herkesin, özel hayatının gizliliğine, konut ve haberleşme hürriyetine, saygı gösterilmesi anayasal güvence altına alınmakla birlikte; bu haklar için ortak ve özel sınırlamalar çerçevesinde sınırlamalar getirilerek bu hakların anayasada belirtilen sınırlamalar çerçevesinde kullanılacağı nitelendirilerek kayıtlanmaktadır.

1982 Anayasasında herkese, “Din ve vicdan hürriyeti”(Mad. 24), “Düşünce ve kanaat hürriyeti”(Mad. 25), “Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti”(Mad. 25) sağlanmış ve bu haklar anayasal güvence altına alınmıştır. 24. madde herkese din ve inanç hürriyetini sağlamakla birlikte anayasanın 14. maddesine aykırı olmamak şartıyla, bu hakkın kullanılabileceği belirtilmiştir. Bu durum anayasanın din ve ibadet hürriyetini güvence altına almakla birlikte bu hakkı kısıtlama yoluna gidildiğinin açık bir göstergesi olduğu değerlendirilmektedir. Ayrıca dini inanç ve hürriyetlere, laik cumhuriyeti yıkıcı bir gözle bakıldığı ve bu durumun dini hürriyet noktasında tartışmalara neden olduğu bilinmektedir. Ayrıca 24. maddenin dördüncü fıkrasında Din Kültürü ve Ahlak öğretiminin devlet gözetimi altında yapılacağı belirtilmiştir ve ortaöğretim kurumlarında zorunlu dersler arasında yer verilmiştir. Bu hüküm farklı din veya mezhepler tarafından belirli bir din veya mezhebe ait dini eğitimin öncül olduğu noktasında eleştirilmektedir. Bu durum Anayasal vatandaşlık bakış açısıyla çelişmektedir. Belirli bir dinin toplumun tamamına zorunlu olarak öğretilmesi veya devlet gözetimi ve denetimi dışında dini ayin ve törenler serbestiyet sağlanmaması farklı din, mezhep farklılığı olan bireylerin bastırılmasına veya dayatmacı bir din eğitimi tarafsız ve anayasal devlet yapısıyla ve farklı dinsel kimliklerin bir arada yaşayacağı bir yapının öngörülmesi ile de bağdaşmamaktadır. Aynı zamanda uluslararası sözleşmelerde 1982 Anayasasındakine benzer zorunlu din eğitiminin yapılması noktasında herhangi bir hüküm bulunmamaktadır. Ayrıca 24. madde bu açıdan BMİHEB’nin 18. ve 26. maddeleri ile de çelişmektedir⁶⁸⁴. Bu durum temel

⁶⁸⁴ **BMİEB**’nin 18. maddesinde, “Bu hak, din veya topluca, açık olarak ya da özel biçimde öğrenim, uygulama, ibadet ve dinsel törenlerle açığa vurma özgürlüğünü içerir.”, 26. madde ise, “Eğitim, bütün uluslar, ırklar ve dinsel topluluklar arasında anlayış, hoşgörü ve dostluğu özendirmeli ve Birleşmiş

hak ve özgürlükler açısından çelişen bir hüküm olmaktadır. Anayasanın 24. maddesiyle din ve inanç hürriyeti vatandaşlara sağlanmaktan ziyade dini inanç ve özgürlükleri kısıtlamak ve devletin istediği şekil dışında dini inanç ve eğitimi yasaklama gibi bir izlenim verilmektedir.

1982 Anayasasındaki ifadelerden Türkiye’de din ve ibadet özgürlüğünün evrensel insan haklarının gerekleriyle bağdaşmadığı ön plana çıkmaktadır. Bunun temel nedeni ise cumhuriyete hakim yapının veya elitin ideolojik kaygıları ve çıkarları ile uyuşmayan sivil toplum yapılarına karşı korumanın 1982 Anayasası yapıcılarının temel kaygısını oluşturmamasından kaynaklandığı değerlendirilmektedir. Bu durum, dini özgürlüklerin Türkiye Cumhuriyeti devletini yıkıcı olabileceği kaygısıyla dinin kamusal ve siyasal alanda herhangi bir şekilde kendini ifade etmesine müsamaha etmemek şeklinde bir paronaya haline dönüşmüştür. 1982 Anayasası genel olarak anayasalcılığın evrensel gerekleri açısından herhangi bir değer taşımamaktan öte devletin sivil toplum üzerindeki denetimini sürdürmesine yarayan bir işlev görmektedir. Günümüz Türkiye’si demokratik ve insan hak ve özgürlüklerine saygılı bir toplum görüntüsü vermemektedir. Ayrıca bireylerin hak ve özgürlüklerini koruma noktasında kendisine büyük görevler düşen Anayasa Mahkemesi din ve diğer temel hak ve özgürlükler noktasında açılan davalarda vermiş olduğu kararlarla devlet karşısında, bireylerin hak ve çıkarlarını korumak suretiyle, Türkiye’nin anayasal sisteminin yanlışlarını telafi etmek için üzerine düşeni yapma noktasında şimdilik istekli görünmemektedir. Bu değerlendirmeler ışığında Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları için şimdilik ve kısa dönem içerisinde bireysel hak ve özgürlükler ve demokrasi açısından iyi bir geleceğin hayallerine kapılmanın zor olduğu değerlendirilmektedir⁶⁸⁵.

25. madde de “Düşünce ve kanat hürriyeti” anayasal güvence altına alınmaktadır. Ancak sadece düşüncenin kendisi güvence altına alınmıştır. Salt

Milletlerin barışı koruma yolundaki çalışmalarını geliştirmelidir. Çocuklara verilecek eğitimin türünü seçmek, öncelikle ana ve babanın hakkıdır.” ifadelerine yer verilmiştir.

⁶⁸⁵ Erdoğan, 1982 Anayasasında..., ss.236-237

düşüncenin ayrı bir madde olarak, anayasal güvence altına alınmasının çok anlamı bulunmamaktadır. Bu hakkın “Düşünceyi açıklama ve yayma hürriyeti” ile birlikte güvence altına alınmış olmasının daha doğru olacağını düşünmekteyiz. Ancak 1982 Anayasa yapıcıları ifade özgürlüğünü 26. madde de anayasal güvence altına almakla birlikte, hemen hemen bütün temel haklarda yer alan özel sınırlamalara anayasada, bu hak içinde yer verildiği görülmektedir. Ayrıca 26. madde kapsamında kanunla yasaklanmış dillerde düşüncelerin açıklanması ve düşünceleri yayma yasağı bulunmaktaydı; ancak 2001 yılında yapılan değişiklikle “dil yasağı” kaldırılmıştır. Bu değişikliğin ifade özgürlüğünün önündeki büyük engellerden biri olarak kaldırılması, demokratik bir yapıda olmasının gerekli bir düzenleme olduğunu düşünmekteyiz. Anayasanın “Basın hürriyeti” ile ilgili 28. maddesinde ise, Türkiye’de yayımlanan süreli yayınlar devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğüne, cumhuriyetin genel niteliklerine aykırı olamayacağı belirtilmiştir. Bu durum, anayasada hak ve özgürlük adına yapılan kısıtlamaların birden çok madde de yer aldığını göstermektedir. Özgürlüklere, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü açısından bakmak, devleti bireyin önüne koyan cumhuriyetçi bir anlayışın sonucu olduğu düşünülmektedir. Bu ifadelerin ne anayasal vatandaşlık ne de bireysel hak ve özgürlüklerin demokratik hak olarak saygı gösterildiği bakış açısıyla bağdaşır bir tarafı bulunmamaktadır. Ayrıca 1982 Anayasasının 26. ve 28. maddelerindeki hak ve özgürlükler ile ilgili sınırlamalar devletçi ve ideolojik devlet yapısının gerekleriyle uyuşmayan ve istenilmeyen fikirlerin kamusal alanda yer almasını engellemek amaçlı bir durum olarak görülebilecektir. Bu bağlamda özel alana itilen düşünceler veya farklılıkların zenginlik olarak görülmekten ziyade bastırılmaya çalışıldığını düşünmekteyiz. Bu bakış açısı ve anlayış, toplum içinde var olan farklılıkların siyasallaşmasında ve toplumsal çatışmaya dönüşmesinde büyük bir paya sahip olan etkenler olarak değerlendirilmektedir.

Erdoğan, 1982 Anayasasının değerlendirilen 24. 25. ve 26. maddelerinden hareketle Türkiye’de siyasal sistemin anayasal demokrasi ile bağdaşmadığını belirtmektedir. Ayrıca Türkiye’de kişilerin düşünce, ifade, din ve vicdan

özgürlüklerinin devlet tarafından saygı görmekten öte, kısıtlandığı değerlendirilmektedir⁶⁸⁶.

1982 Anayasasının 33. ve 34. maddelerinde “Toplantı hak ve hürriyetleri” düzenlenmekte ve herkesin bu haklara sahip olduğu belirtilmektedir. Ancak 33. maddenin ilk metninde, derneklerin faaliyetlerinin kısıtlanması hem 13. maddeye hem de kendi içerisinde bulunan özel sınırlamalara yer verilerek sıkı bir gözetim altında tutulmuştur. 2001 yılında yapılan anayasa değişikliği ile genel sınırlama nedenleri kaldırılmıştır. Ancak anayasada, özel sınırlama ek bir kısıtlama güvencesi olarak yer almaktadır. Tabiki toplum düzenini sağlamak adına birtakım anayasal düzenlemelere gidilmesi makul olarak karşılanabilir. Ancak 1982 Anayasasında toplanma ve dernek kurma hakkına karşı bir önyargı bulunmaktadır. Asıl sorun ise bu hakka sahip vatandaşların kendilerin, ifade edebilme özgürlüğünden ziyade toplum düzenini bozan bir hak olarak görülmesidir. 2001 yılında yapılan anayasa değişikliği ile yasakçı ve otoriter anlayış, bir nebze kaldırılmış olsa dahi halen şüpheli ve eleştiren bir hüküm olarak yer almaktadır.

1982 Anayasasının 42. maddesinde “Eğitim ve öğrenim hakkı ve ödevi” düzenlenmiştir. 42. madde herkese eğitim ve öğretim özgürlüğünü tanımakta ve bireyler arasında fark gözetilmeksizin bu hak için anayasal güvence altına alınmıştır. Ancak aynı madde hükmünde bu hak, birtakım sınırlamalar ve ödevler bulunmaktadır. Eğitim ve öğretim, Atatürk ilkeleri ve inkılâpları doğrultusunda, çağdaş bilim esasları sınırları dışında yapılamayacağına yer verilmiştir. Çağdaş bilim esasları soyut bir kavramdır ve bu sınırların neler olduğu soyut ve yoruma açık bir ifadedir. Eğitim ve öğretim hakkı anayasaya karşı borcu kaldırmayacağına yer verilerek gerekli ödevlerin sağlanması dışında bu hakka müsaade edilmeyeceği gibi bir anlam ortaya çıkmaktadır. BMİHEB’nin eğitim hakkıyla ilgili 26. maddesinde bu şekilde bir ifadeye yer verilmediği görülmektedir. Ayrıca bu şekilde bir ifadenin anayasada yer alması temel hak ve özgürlüklerin güvence altında bulunduğu anlayışı ile de çelişmektedir. 42. madde’nin son fıkrasında “Türkçeden başka hiçbir dil,

⁶⁸⁶ Erdoğan, **Anayasal Demokrasi...**, ss.158-159

eğitim ve öğretim kurumlarında Türk vatandaşlarına ana dilleri olarak okutulamaz ve öğretilemez” ifadesine yer verilmektedir. Bu şekilde bir ifade anayasa koyucular tarafından Türkçeyi dayatmacı bir dil olarak ön planda tutma anlayışının sonucu olarak değerlendirilebilir. Ancak Türkiye Cumhuriyeti farklı dillere mensup vatandaşların bulunduğu göz ardı edilmemelidir. Ayrıca bu vatandaşların da kendi dilleriyle eğitim hakkına sahip olmaları talepleri yok sayılmamalıdır. Bu bağlamda 42. maddeki düzenlemenin, Anayasal vatandaşlık önermesiyle çelişmekte olduğunu düşünmekteyiz.

1980 askeri müdahalesinin temel nedenlerinden biri olarak 1961 Anayasasının getirdiği fazla özgürlükçü anlayıştan ve geniş ölçüde sağlanan temel hak ve hürriyetlerden kaynaklandığının ifade edildiği bilinmektedir. Bu durumun 1982 Anayasasının temel hak ve özgürlükler noktasında sınırlamaya gitmesinde etkili olduğu düşünülmektedir. 1982 Anayasasının getirdiği sınırlamalar, yapılan anayasa değişiklikleri ile bir ölçüde aşılmıştır. Ancak 1982 Anayasası BMİHEB ve AİHS ile kıyaslandığı taktirde temel hak ve özgürlükler anayasal güvence altına alınmıştır. Fakat temel hak ve özgürlükler ile ilgili Anayasanın ilgili maddelerinde “herkese”, “hiç kimse” şeklindeki ifadelerden bu hakların herkese tanınmakla birlikte aynı maddenin devamında bu maddelerin kısıtlanacağı durumlar belirtilmekle birlikte sınırları çizilmekte ve vatandaşlara temel haklarını kötüye kullanılacağı gözüyle bakılmaktadır. Anayasanın genel esaslar kısmında yer alan 12. 13. 14. ve 15. maddelerinde bu konuda sınırlama durumları belirtilmektedir. AB’ye üyelik sürecinden sonra Türkiye’de yaşayan farklı dinsel ve etnik kimliklerin tanınmasına yönelik reformlardan bazıları AB’ye katılım çerçevesinde gündeme gelmiştir. Bu bağlamda 2001 ve 2004 yılında Anayasal reformlar yapılmıştır.

Uygun, 1982 Anayasasının insan hakları ve özgürlüklere ayrılan bölümüne çok uzun bir şekilde yer verildiğini ancak, temel hak ve özgürlüklerin soyut ilkeler değerinde olduklarından dolayı genelde anayasalarda ayrıntılı bir şekilde yer verilmediğini değerlendirmektedir. 1982 Anayasasında ise temel hak ve özgürlüklere geniş bir şekilde yer verilerek özgürlükleri sınırlandırma noktasındaki olanakları genişletmek ve bazı

koşullarda hak ve özgürlükleri anayasa kullanılarak yasaklamak için bu yola başvurulduğunu değerlendirmektedir⁶⁸⁷.

Kuzu ise, 1982 Anayasasında öncelikli olarak “devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğü” ne yer verildiğini belirtmektedir. Ayrıca temel hak ve özgürlükler noktasında açıkça sınırlama hükümlerine yer verildiğini ve buradaki temel amacın ise temel hak ve hürriyetlerin kötüye kullanılabileceği endişesi içinde olduğunu açık bir ifadesi olarak değerlendirmektedir⁶⁸⁸.

Erdoğan ise temel hak ve özgürlükler açısından anayasanın başlangıç kısmı ve geneli değerlendirildiğinde, 1982 Anayasasının 2. maddesinde işaret edilen “insan hakları”nın evrensel insan haklarıyla uyummadığını ve burada yer verilen temel haklar ancak devletin belirlemiş olduğu sığ sınırlar ve ödevlerin yerine getirilmesi ölçüsünde sahip olunmasına müsaade edilen haklar niteliğinde olduğunu değerlendirmektedir. Bu bağlamda vatandaşların dokunulmaz temel haklara sahip olduğunu söylemenin zor olduğunu ve 1982 Anayasasının ilk halinin otoriteyi ve baskıyı hak ve özgürlükler aleyhine genişletmek olduğunu ve yapılacak anayasa değişikliklerinin vazgeçilmez olduğunu demokrasi ve anayasalcılık ile uyum saptama noktasında önemli olduğunu değerlendirmektedir⁶⁸⁹.

Anayasanın 3. maddesinin birinci fıkrasında resmi dil olarak Türkçe kabul edilmiştir. Türkçenin resmi dil olmasından dolayı devlet işlerinde Türkçeden başka bir dil kullanılamayacağı anlamına gelebilecektir. Ayrıca “Eğitim ve hakkı ve ödevi”nin düzenlenmiş olduğu 42. madde de resmi dilin Türkçe olduğunu destekler nitelikteki ifadelerin bulunduğu bilinmektedir. Bu durum Türk vatandaşlarının Türkçeden başka ana dillerinin var olduğunu tanınmaması, kimliklerin dilsel haklarının var oluşunun kabul edilmediği veya yok sayıldığı şeklinde bir anlama gelebileceği düşünülmektedir.

⁶⁸⁷ Uygun, **1982**..., ss.9-14

⁶⁸⁸ Kuzu, **1982**..., s.216-241

⁶⁸⁹ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, ss.186-87

Erdoğan, anayasanın resmi dilin Türkçe olması noktasındaki hükümler; ile ilgili ifadelerin ırkçı bir anlayışın varlığını belirtmekle birlikte, bu durumun Cumhuriyet döneminde diğer anayasalara göre daha ağır bastığını değerlendirmektedir⁶⁹⁰.

Günalp ise özgürlüklerin genişletilmesi temeli ile hareket edilmesi durumunda vatandaşların anadili her ne olursa olsun o dilde konuşmalarını ve eğitim görmelerini talep edebileceklerini değerlendirmektedir. Ancak 1982 Anayasasında vatandaşlara bireysel hak ve özgürlüklerin tepeden sınırları çizilerek sağlandığını değerlendirmektedir⁶⁹¹.

1982 Anayasasının 49. 50. 51. ve 52. maddelerinde Çalışma Hakkı ile ilgili hükümler yer almaktadır. 49. madde de herkese çalışma hakkı tanınmıştır. Bu madde de çalışma hakkıyla ilgili devlete bazı görevler yüklenmiştir. 50. madde de ise “Çalışma şartları ve dinleme hakkı” ile ilgili düzenlemelere yer verilmiştir. 51. madde de ise “Sendika kurma”, 52 madde de ise “Sendikal faaliyetler” ile ilgili hükümlere yer verilmiştir.

Anayasanın 53. maddesinde “Toplu iş sözleşmesi hakkı”, 54. madde de ise “Grev hakkı ve lokavt” hakkı düzenlenmiştir. 1982 Anayasasında çalışma hakkı anayasal güvence altına alınmıştır. Ancak sendikalaşma ve çalışanların haklarını korumaları noktasında sınırlamalar bulunmaktadır. Çalışanlar, işverenlerin istedikleri şekilde davranmadıkları durumlarda, grev hakları karşısında lokavt hakları bulunmaktadır. Bu durum çalışan hakları açısından demokratik olmayan bir ifadedir. Çalışanların emeğinin karşılığı olan ücret, Anayasanın 55. maddesinde düzenlenmiştir. Ancak bu madde de ise eşit ücret ifadesinden adil ücret hakkının ne olduğu noktasında net bir ifade bulunmamaktadır. Ayrıca asgari ücretin belirlenmesi noktasında ülkenin ekonomik durumunun göz önünde bulundurulacağı belirtilmektedir. Asgari ücretin belirlenmesi noktasında ülkenin ekonomik

⁶⁹⁰ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.222

⁶⁹¹ Haldun Günalp **İnsan Hakları**, Yay. Haz. Korkut Tankuter, “Gelişme ve Demokratikleşme Arayışları”, Yuvarlak Masa Toplantılarında Seçmeler, 2002, s.94

durumunun göz önünde bulundurulması gayet doğaldır. Ancak ülkenin ekonomik sınırları müsaade etmiyor diye çalışanlara asgari bir geçim şartından mahrum bırakmak doğru olmayacaktır.

Anayasal demokratik bir sistemde temel hak ve özgürlükler noktasında hakim olması gereken en temel ilke “özgürlük karinesidir”. Ancak 1982 Anayasasında temel haklar ile ilgili özellikle sendikal haklar ile ilgili sınırlamalardan çoğunun sınırlama nedenlerinden olan kamu düzeni, kamu yararı, genel ahlak gibi nedenler belirsiz ve keyfi uygulamalara sebebiyet verecek nitelikte olduğu nedeniyle eleştirilmektedir.⁶⁹²

Anayasal vatandaşlık önermesi, farklı kültürlere sahip vatandaşların kültürlerini korumaları açısından birtakım haklara sahip olduklarını içermektedir. Bu bağlamda 1982 Anayasasının kültürel, sanatsal ve bilimsel haklar noktasında değerlendirilmesi gerektiğini düşünmekteyiz. Anayasanın 27. maddesinde “Bilim ve sanat hürriyeti”, herkese bir hak olarak verilmiş ve anayasal güvence altına alınmıştır. Ancak aynı maddenin ikinci fıkrasında bilim ve sanatı yayma hakkı, Anayasanın 1. (Devletin cumhuriyet olması), 2. (Cumhuriyetin nitelikleri), 3. (ülkenin ve milletin bölünmez bütünlüğü, resmi dilin Türkçe olması, resmi bayrak, milli marş ve Ankara’nın başkent olduğu) maddeleri hükümlerinin değiştirilmesi amacıyla kullanılamayacağına yer verilmiştir. Bu durum, bilim ve sanat hürriyetinin tehlike oluşturup ülkenin bölünmez bütünlüğünü tehlikeye düşüreceği endişesiyle belli sınırlar içerisinde kalmasına yer verilmiştir. Bu maddenin kültürel haklar açısından tartışılabilir ve sorun teşkil edecek bir hüküm olduğunu düşünmekteyiz.

Erdoğan, kültürel haklar noktasında anayasadaki ifadelerin milliyetçi politikaların sonucu olduğunu ve bu durumun toplumsal yapıdaki bütünleşmeyi engellediğini değerlendirmektedir. Bu bağlamda genel kültürden uzak farklı

⁶⁹² Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, ss.193-207

kültürlere ait vatandaşların kendi kültürlerini ifade eden bir eser yayımlamaları durumunda yasaklanabileceğini belirtmektedir⁶⁹³.

Anayasanın 63. maddesinde “Tarih, kültür ve tabiat varlıklarının korunması”, 64. maddesinde ise “Sanatın ve sanatçının korunması”na yer verilmiştir. Ancak 1982 Anayasasında genel olarak kültürel haklara yer verilmediği görülmektedir. Ayrıca vatandaşların özel kültürel haklarının bulunduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Farklı kültürel topluluklarının kültürlerinin korunması ve sonraki nesillere aktarılması açısından bu hususun birtakım anayasal güvenceler alınmasının doğru olacağını düşünmekteyiz.

Anayasanın 66. maddesinde “Türk vatandaşlığı” düzenlenmiştir. “Türk Devletine vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Türktür.” şeklinde Türk vatandaşlığı tanımlanmıştır. Vatandaşlığın devlet ile kişi arasındaki ırk, etnik veya kültürel değil hukuki bir bağ olarak tanımlanmış olması demokratik bir anlayış olarak değerlendirilebilecektir. Ancak Türk vatandaşlığından öte Türk kimliğinin ön planda bulunduğu gibi bir anlayışa mahal vereceği düşüncesindeyiz. Ayrıca vatandaşlık bağıyla bağlı olan herkes Türk’tür ibaresi Anayasal vatandaşlık ile çelişen bir ifadedir. Anayasal vatandaşlık önermesinde, vatandaşlar arasında dil, din, ırk farkı gözetilmeksizin kendi kimlikleriyle var olmaları önemlidir. Anayasal vatandaşlık çerçevesinde en çok eleştirilen madde olarak anayasanın 66. maddesinin bulunduğu göz önünde bulundurulmalıdır.

1982 Anayasasının 6. maddesinde, “Egemenlik, kayıtsız şartsız Milletindir.” ibaresine yer verilerek egemenliğin millete ait olduğu anayasal güvence altına alınmıştır. Ancak 80. madde de “Türkiye Büyük Millet Meclisi üyeleri, seçildikleri bölgeyi veya kendilerini seçenleri değil, bütün Milleti temsil ederler.” hükmüne yer verilerek aslında Türkiye’de temsili demokrasi anlayışının var olduğu belirtilmektedir. Katılımcı demokrasi anlayışı anayasal vatandaşlık açısından önem arz etmektedir.

⁶⁹³ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.211

Anayasanın 67. maddesi, “Seçme, seçilme ve siyasi faaliyette bulunma hakkı”na yer vermektedir. 67. madde de herkese eşit oy hakkı tanınmıştır. Ancak eşit oy hakkı, seçim sistemi (% 10 seçim barajı gibi) yüzünden sıkıntı içerisindedir. “Siyasi partilerle ilgili hükümler” ise 68. ve 69. maddelerde düzenlenmektedir. 68. madde siyasi partiler ile ilgili hükümlerde parti tüzük ve programları; yine devletin bağımsızlığı, bütünlüğü, millet egemenliği gibi nedenlerle kısıtlanabileceğine yer vermektedir. Siyasi partilerle ilgili hükümlerde, anayasanın genelinde, vatandaşlara karşı devleti korumanın vatandaşları her an devleti yıkacak bir tehdit olarak algılamanın hem temel hak ve özgürlükleri sakata uğratacağı gibi farklılıkların toplumsal huzursuzlukla birlikte farklı politikalara alet olmalarına neden olabilecektir. Temsili demokrasi ile birlikte seçim sisteminde tüm grupların veya farklılıkların temsil edilmesi noktasında sınırlamaya gidilmiştir. Baskıcı, militan demokrasi anlayışıyla hareket edilmesi farklılıkların bir arada yaşacağı Anayasal vatandaşlık önermesinden uzak olduğu değerlendirilmektedir.

Kültürel haklar ve siyasal temsil, demokratik ve toplumsal barışın asgari unsurlarını oluşturmaktadır. Çünkü, siyasal temsil hakları bireylerin kültürel kimliklerinden vazgeçmeden, eşit olarak kendisini görmesinin bir uzantısı olarak değerlendirmektedir⁶⁹⁴. Anayasal vatandaşlık önermesi açısından da kültürel ve siyasi hakların büyük öneme sahip olduğunu düşünmekteyiz. Bu bağlamda önemli olan toplumun farklı kesimlerinin kendilerini temsil edebilmeleri ve tanınma taleplerini iletmeleri açısından büyük bir fonksiyona sahiptir. Ancak seçim sisteminde baraj uygulaması toplumun farklı kesimlerinin veya azınlıkların kamusal alan dışında tutulması gibi bir görüntü vermektedir. Anayasal vatandaşlık; din, cinsiyet, ırk, dil farkı gözetilmeksizin herkesin kamusal alanda yer alması ve temsil olanağının bulunmasıdır.

1982 Anayasasında siyasi partiler ile ilgili hükümler kısıtlayıcı, baskıcıdır. Kısıtlama sınırlarının dışına çıkan partiler kapatılmaktadır. Bu durum vatandaşların temsil edilme hakkını kısıtlamakta ve vatandaşların seçme-seçilme hakkı bağlamında bir yönlendirme görevi görmektedir. Ayrıca anayasanın 175. maddesinde de seçme hakkını

⁶⁹⁴ Sancar, **Kürt...**, s.64

kullanmayanlara para cezasının öngörüldüğüne yer verilmektedir. Bu durum dayatmacı bir anlayışın sonucunda yer bulmuş bir hüküm olarak değerlendirilebilir.

Türkiye’de demokrasi noktasında en problemlili alanı siyasi haklar ve temsil edilme noktasında kendini göstermektedir. 1982 Anayasasının temsili bir demokrasi modelini benimsemekle birlikte bu sistemin temelini oluşturan siyasi partiler noktasında da kısıtlamalarda bulunduğu anayasanın siyasi partiler ile ilgili hükümlerinden anlaşılabilir. Anayasadaki siyasi haklar ile ilgili kısıtlamalar gösterir ki anayasa yapıcılar çoğulcu ve demokratik bir rejim öngörmedikleri gibi kendi siyasi felsefeleriyle bağdaşmayan siyasi partilerin var olmasını son derece zorlaştırmışlardır. Bu durumun 1982 Anayasasındaki hükümler ve anayasa yapıcılar farklılıkların temsilini sağlayacak siyasi örgütlenmeleri kısıtlayarak hiç de demokratik olmayan ve anayasal vatandaşlık önermesiyle bağdaşmayan bir Türkiye profilinin çizildiğini görmekteyiz. Ancak siyasi partiler temel ve demokrasi için vazgeçilmez kuruluşlar olmakla birlikte kamusal uzlaşmanın sağlanması noktasında bir araç olduğu göz önünde bulundurulmalıdır. Bu bağlamda 2001 yılında yapılan anayasa değişiklikleri ile siyasi partiler ile ilgili sınırlamalar ve baskıcı yapı bir nebze olsa yumuşatılmış olmasına rağmen, demokrasi anlayışla bütünleşmeyen yasaklar hem anayasada hem de siyasi partiler kanunun da varlığını koruduğu bilinmektedir.

Türkiye Cumhuriyeti farklı kimliklerin haklarına karşı imtina ile yaklaşmakta ve azınlıkta bulunan vatandaşların sonuçta ayrılıkçı siyasi talepleri getireceği endişesiyle, kültürel kimlik haklarının tanınmasını, ülke ve ulus bütünlüğünü bir tehdit olarak görmekte olduğu değerlendirilmektedir. 1982 Anayasasında seçim mevzuatı ile ilgili düzenlemeler sebebiyle etnik, kültürel veya dini azınlıklar demokratik platformda kendilerini temsil olanağından yoksun kalmaları bir demokrasi sorunu olarak bulunmaktadır. Ancak siyasi özgürlükler ve siyasi partiler ile ilgili yasaklayıcı uygulamaların yorum yoluyla aşılması Anayasa Mahkemesi tarafından mümkün iken bu konuda, 1982 Anayasası yapıcılarından farklı bir tutum içerisine girmediği ülkemizdeki kapatılan siyasi partilerin çokluğundan anlaşılmaktadır. Siyasi partilerin kapatılmasında tek makul neden şiddeti teşvik etmeleri ve bizatihi şiddet örgütü haline dönüşmeleridir.

Bundan dolayı barışçı yöntemlerden ayrılmamak kaydıyla siyasi partiler her düşüncüyü savunabilmeli ve öneride bulunabilmelidirler⁶⁹⁵. Ancak Anayasa Mahkemesi partileri genelde devletin bölünmez bütünlüğü ve laik devlet ilkesine aykırı bularak kapatmaktadır. Bu durum devlet anlayışının bakış açısını yansıtmaması açısından önem arz etmektedir. Siyasi partilerin kapatılması noktasında, Anayasa Mahkemesinin bu gerekçeler üzerinde durması farklılıkların temsil edilmesi noktasında dışlama niteliği veya farklılıkların özel alana sıkıştırılması olarak değerlendirilebilecektir. Hâlbuki anayasal ve demokratik bir devlette vatandaşlar seçme ve seçilme hakkı konusunda özgür olmalıdırlar.

Tunç ve Bilir, 1982 Anayasası ile daha az katılımcı bir demokrasi modelinin benimsemesiyle bir ölçüde siyasetten uzaklaşmanın amaçlandığını değerlendirmektedirler. 1982 Anayasa yapıcılarının vatandaşların esas görevinin demokratik hayata tam olarak katılmaktan ziyade belirli aralıklarla kendisini yönetecek olanları seçmekten ibaret olarak gerçekleşmediği hakkını değerlendirdiklerini ifade etmektedirler. Bu amaçla siyasi partilerin faaliyet alanlarının kısıtlandığını değerlendirmektedirler. Bu bağlamda siyasal kurumsallaşmanın tam olarak olmadığı ve vatandaşların siyasal alana katılma hakkının özümsemediği toplumların siyasal istikrarsızlık tehlikesiyle karşı karşıya bulunduklarını belirtmektedirler.⁶⁹⁶

Erdoğan ise, Türkiye'nin siyasi sisteminde bazı demokrasi unsurlarının var olduğunu ancak, bunun tam bir demokrasi olduğunu söylemenin doğru olmayacağını değerlendirmektedir. Ayrıca Türkiye'de zaman zaman meydana gelmiş askeri müdahaleler nedeniyle Türkiye Cumhuriyetinin uzun soluklu ve istikrarlı siyaset tecrübesine sahip olamadığını ifade etmektedir. Bu durumda ilk olarak Türkiye'nin demokrasiye geçiş halindeki bir sistemin rejim tipi olarak yarı-demokrasi olduğunu değerlendirmektedir⁶⁹⁷.

⁶⁹⁵ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.227-228

⁶⁹⁶ Tunç- Bilir, **Anayasa...**, ss.15-17

⁶⁹⁷ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, ss.231-236

Vergin ise, farklı bir bakış açısıyla Türk toplumunun siyasete karşı ilgisizliğinin nedeni olarak yalnız askeri müdahalelerin gösterilmesinin yanlış olduğunu belirtmektedir. Türkiye’de sivil toplum örgütlerinin 12 Eylül sonrasında gelişmeye başlamasıyla birlikte sivil toplumsallaşma sürecine girildiğini belirtmektedir. 12 Eylül sürecinin gerekçe gösterilerek Türkiye’de vatandaşların siyasete olan ilgisizliğini açıklamanın mümkün olmadığını değerlendirmektedir. İlgisizleşme sürecindeki asıl etkenlerin Türk siyasal sisteminin yapısal özelliklerindeki gerek iç gerek uluslararası siyasi unsurlarla birleşme noktasında göstermiş olduğu aksaklıklar, bir diğeri ise siyasal sistemlerde vatandaşlar arasında iletişimi ve bütünleşmeyi sağlayacak olan siyasi partilerin fonksiyonsuzluğu, somut siyasi projeler merkezi olmamalarından kaynaklandığını değerlendirmektedir⁶⁹⁸.

Sarıbay ise, Vergin’inden farklı bir bakış açısıyla 1980 askeri müdahalesi ile Türk toplumunu siyasetten uzaklaştırma sürecine girildiğini değerlendirmektedir. Ayrıca bu süreçte devlet, toplumsal hayatın her alanını katı bir şekilde kontrol altında tutulduğunu belirtmektedir⁶⁹⁹. Sarıbay’ın dolaylı olarak bu durumun siyasal yaşamı olumsuz yönde etkilediğini ve vatandaşların siyasal alana katılma noktasında ilgisizleşmesine neden olduğunu değerlendirdiğini düşünmekteyiz.

Kalaycıoğlu ise, 1980 askeri müdahalesinden sonra siyasi partiler ve derneklerin kapatılmasının ve sivil toplumun sindirilmiş olmasının keyfilik arz eden siyasal yönetim anlayışına yer bıraktığını belirtmektedir. 1982 Anayasası ile de yürütmenin üstünlüğüne dayalı bir sistemin öngörüldüğünü ve bu durumun etkisi ile baskı altına alınmış olan sivil toplum, hukuk devleti anlayışının hayata geçirilmesinde yaşanan zorluklar, geleneksel olarak siyasal alana katılma noktasındaki ağırlık ile birleştiğinde siyasal katılımın olumsuz etkilendiğini değerlendirmektedir⁷⁰⁰.

⁶⁹⁸ Nur Vergin **Din, Toplum ve Siyasal Sistem**, Ankara: Bağlam Yayıncılık, Ekim 2000, s.332

⁶⁹⁹ Ali Yaşar Sarıbay **Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum**, E.Fuat Keyman, Ali Yaşar Sarıbay, (der.) “Global/Yerel Ekseninde Türkiye”, İstanbul: Alfa Yayınları, Şubat 2000, ss.104-105

⁷⁰⁰ Ersin Kalaycıoğlu **Sivil Toplum ve Neopatrimonya Siyaset**, E.Fuat Keyman-Ali Yaşar Sarıbay (der.), “Global/Yerel Ekseninde Türkiye”, İstanbul:Alfa Yayınları, Şubat 2000, ss.126-127-138

Anayasal vatandaşlık önermesini farklı kimliklere (etnik, dinsel, dilsel, toplumsal cinsiyet) saygı gösterilmesi şeklinde tanıyarak, farklılıkların toplumsal bir zenginlik olarak görülerek ayrımcılıktan kaçınılması, devletin eşit vatandaşları olarak aynı anayasaya bağlı olması ve temel hak ve özgürlüklerinin güvence altına alınması oluşturmaktadır. Bu bağlamda anayasal vatandaşlığın üçüncü yönünü oluşturan kimlikler açısından 1982 Anayasasının değerlendirilmesinin doğru olacağını düşünmekteyiz.

1982 Anayasasının 10. maddesinde, herkesin fark gözetilmeksizin kanun önünde eşit olduğuna yer verilmiştir. Ancak bu durumun yargı organları dışında bir eşitlik ifade etmediği görülmektedir. Temel hak ve özgürlüklerden faydalanma noktasında kanun önünde eşitlikten daha ziyade vatandaşlar arasındaki ve devlet karşısındaki haklardan faydalanma noktasında eşitlik önemlidir. Anayasa Mahkemesinin ve anayasanın bu bakış açısından yapılan değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda mutlak bir eşitlik anlayışının bulunmadığı şekli bir eşitliğin bulunduğu görülebilecektir. Bu bağlamda Anayasal Vatandaşlık çerçevesinde yapılan değerlendirmelerle vatandaşların hak ve özgürlük veya farklılıkları noktasında hayatın her alanında eşit olarak bulunması ve yer alması önemli bir fonksiyona sahiptir.

1982 Anayasasında milliyetçi anlayışın izlerine rastlamanın mümkün olduğu değerlendirilmektedir. Anayasanın başlangıç kısmında, “Topluca Türk vatandaşlarının millî gurur ve iftiharlarda, millî sevinç ve kederlerde, millî varlığa karşı hak ve ödevlerde, nimet ve külfetlerde ve millet hayatının her türlü tecellisinde ortak olduğu”, şeklindeki ifadenin anayasanın milliyetçi izleri taşıdığının bir göstergesi olarak değerlendirilmektedir. 1982 Anayasasındaki bu ifadenin çoğulcu bir toplum yapısıyla bağdaşmasının mümkün olmayacağı gibi bu tür bir düşüncenin milleti tek gören homojenleştirici bir anlayışı ifade ettiği değerlendirilmektedir. Ayrıca anayasanın 2. maddesinde “milli dayanışma” cumhuriyetin nitelikleri arasında yer almıştır. Aynı zamanda başlangıç kısmında “Türk milli menfaatlerinin” tüm vatandaşları bağlayan bir kategori olarak ortaya konmuştur. Bu ifadeyle ulusal

çıkar düşüncesinin hak ve özgürlüklerin önüne konulması demokratik olmayan bir anlayış olarak değerlendirilmektedir⁷⁰¹.

Anayasanın 2. maddesinde “Atatürk milliyetçiliğine bağlı devlet” ilkesine yer verilmiştir. Afetinan’ın Atatürk el yazmalarının bulunduğu kaynakları araştırıldığı taktirde ve metin içinde yapılan değerlendirmeler göz önünde bulundurulduğunda Atatürk’ün milliyetçilik anlayışının kan temelli ve ırkçı bir anlayıştan uzak olduğu görülecektir. Ancak 1982 Anayasasında Atatürk milliyetçiliğine birçok yerde vurgu yapıldığını anlamak zordur.

Erdoğan ise, Atatürk milliyetçiliğine bağlı devlet veya milli devlet olmanın Türkiye’nin anayasal düzeni bakımından bazı hukuki sonuçlarının olduğunu değerlendirmektedir. Bu durumda Türkiye Cumhuriyetinin beşeri unsurunun Türk milleti olduğu şeklinde bir anlama neden olduğunu yani Türk milletinden başka bir milletin varlığının kabul edilmediği anlamına gelebileceğini değerlendirmektedir⁷⁰².

Anayasanın 3. maddesinde “milletin bölünmez bütünlüğü” ifadesi milleti tek bir parça olarak gören bir anlayışı yansıtmakta olduğunu düşünmekteyiz. Halbuki toplum içindeki farklı etnik kökene sahip vatandaşlarında milletin bir parçası olarak görülmesinin demokratik bir anlayışın gereği olarak anayasa yer bulduğunu değerlendirmekteyiz. Ancak tek bir millet bağlamında hareket edilerek diğer farklı etnik grupların görmezden gelinmesi hem anayasal demokratik bir toplumun hem de Anayasal vatandaşlık anlayışının hayata geçirilmesiyle bağdaşmamaktadır. Ayrıca zorunlu bir resmi dilin dışında farklı dillerin resmi değil de gayri resmi olarak değerlendirdiği izlenimi verilmektedir. Bu anlayış veya ifade farklı kültürleri yok saymak ve bu kültürlerin zenginlik olarak bakılmamasından kaynaklandığının görülmesi açısından önemlidir. Farklı dillerin kamusal alanda yer alması veya bu dillerde eğitim yapılması toplumun bölünmez bütünlüğünü bozacak bir tehdit olarak

⁷⁰¹ Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.168

⁷⁰² Erdoğan, **Anayasa Hukuku**, s.221

algılamak yine devleti vatandaşlardan koruyan ve vatandaşlarına güvenmeyen cumhuriyetçi bir anlayışın ürünü olduğunu değerlendirmekteyiz.

Devletlerin, ulus-devletleşme süreçlerinde vatandaşlığa görevler açısından yaklaşıldığı daha önce belirtilmiştir. Özellikle cumhuriyetçi geleneğin ön planda olduğu toplumlarda vatandaşlık anlayışı daha çok görevler yüklü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu durum bireyden önce toplumun var olduğu sonucunu meydana getirmiştir. Türkiye’de de vatandaşlığın sadece hukuki bir kavram olarak tanımlanmasının farklı etnik kökenlere sahip vatandaşların olduklarını, fakat vatandaşların ne istediklerini bilmemelerinden dolayı vatandaşlık anlayışının hukuki bir kavram olarak kaldığı düşünülmektedir. Vatandaşlık sadece hukuki kavram veya statü olmanın yanında haklara dair bir kavram olarak göz önünde bulundurulmasının ve bu hakların içinde azınlık haklarından çok kültürlülük haklarına kadara birçok hakkın kapsanmasının doğru olacağı değerlendirilmektedir⁷⁰³.

Anayasal vatandaşlık önermesinin bir unsuru olan kimliklere tarafsız davranılması noktasında etnik kimliklere bakış açısı konusunda en çok eleştirilen Türk vatandaşlığını tanımlayan anayasanın 66. maddesidir. En çok eleştirilen tarafı ise Türklüğe vurgu yapılmasıdır. Türklüğe vurgu yapılması, Türk olmayı farklı etnik kimliklerden üstün görmek veya diğerlerini görmezden gelmek gibi bir anlayışı yansıttığı düşünülmektedir. Anayasal vatandaşlık bağlamında yer bulması gereken ise belirli bir ırkı veya kültürü toplumda var olan diğer ırk ve kültürlerden üstün görmek, bu önermeyle çelişmektedir. Vatandaşlığın bir etnik gruptan ziyade bir devlete üyelik veya bir anayasaya bağlılık bağlamında değerlendirilmesi Anayasal vatandaşlığın hayata geçirilmesi noktasında büyük bir adım olabilecektir.

⁷⁰³ Ayşe Kadioğlu **Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara**, Ayşe Kadioğlu(der.), (çev. Cem Cangil), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008, ss.28-29; Devleti ön planda tutan Cumhuriyetçilik anlayışında topluluklar tehdit edeceklere karşı savunulmakla birlikte vatandaş anlayış görev odaklı bir anlayıştır. Ayrıca vatandaşlık görev ve sorumlulukların yerine getirmek ve kamu hizmetlerine katılarak vatandaş olunabileceği gibi bir yanlış algı bulunmaktadır.; Adrian Oldfield **Vatandaşlık:Doğal Olmayan Bir Pratik mi?**, Ayşe Kadioğlu (der.), (çev. Cem Cangil), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008, s.98

Vatandaşlık anlayışı toplumun tamamını kapsayıcı bir üst kimlik olarak vazife görmesi gerektiğini değerlendirmekteyiz.

Tanör ve Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasasının milliyetçiliği, Türklüğü ve milli dayanışmayı ön plana çıkaran ve bu kavramlara ideolojik, kapsayıcı ve bağlayıcı anlamlar verilmek istendiğini değerlendirmektedirler. Bu anlayışın bireyin devlet ve toplum karşısında ikinci planda yer verildiğinin bir göstergesi olduğunu belirtmektedirler⁷⁰⁴.

Dinsel kimlikler açısından 1982 Anayasasına baktığımızda 2. madde de “Cumhuriyetin nitelikleri” arasında “laiklik” ilkesine yer verilmiştir. Ancak laik bir devletin din işleri ve dinsel kimliklere bakış açısı bakımından tarafsız olmakla birlikte dinler arasında birinin diğerine üstünlük sağlamaması gerektiğini düşünmekteyiz. 1982 Anayasası tarafından laiklik ilkesi anayasal güvence altına alınmış fakat; 24. madde, din kültürü ve ahlak eğitimine ilköğretimde okutulması gereken zorunlu dersler arasında gösterilmiş, dini ibadet ve ayinler devlet gözetimi altında yapılacağına yer verilmiştir. Öbür taraftan 42. madde de eğitim ve öğretim Atatürk ilke ve inkılâpları doğrultusunda çağdaş bilim ve eğitim esaslarına göre yapılacağına yer verilmiştir. Ayrıca anayasanın 136. maddesinde DİB’ye genel idare içerisinde yer verilmiştir. Bu durumlar hem laik devlet ilkesiyle çelişmekte hem de Anayasal devletin önermesi kapsamında devletlerin dinlere karşı tarafsız olarak bakmasıyla farklı dinsel kimliğe sahip vatandaşların bir arada bulunmasının sağlanmadığı düşünülmektedir. Bu durumda, 1982 Anayasasının dinsel kimlikler noktasındaki bakış açısının Anayasal Vatandaşlık önermesiyle çeliştiğini düşünmekteyiz. 1982 Anayasasında Eğitim ve öğretim hakkı anayasal güvence altına alınmakla birlikte eğitim ve öğretimin Atatürk ilke ve inkılâpları doğrultusunda devlet denetimi ve gözetimi altında yapılacağı, kişi veya grupların dini eğitim kurumlarının açılması yasaklanmıştır. Açılan dini eğitim veren ibadet yerlerinin denetimi ve gözetimi hem 42. madde de hem de anayasanın 174. maddesinde güvence altına alınmış olan Tevhid-i Tedrisat kanuna aykırı bulunarak

⁷⁰⁴ Tanör- Yüzbaşıoğlu, 1982..., s.66

kapatılmaktadır. Ayrıca anayasanın 68. maddesinde siyasi partilerin tüzük ve programlarının laik cumhuriyet ilkesine aykırı olamayacağına yer verilmektedir. Laiklik ilkesi göz önünde bulundurularak 42. madde başörtülü öğrencilerin eğitim ve öğretim hakkından yoksun kalmasında dolayı 24. madde din eğitiminden dolayı 68. madde dindar vatandaşların temsil olanağının elinden alındığından dolayı 136. madde İslam dinin öncül alındığından dolayı uygulama noktasında eleştirilmektedir. Dinsel taleplerin karşılanması noktasında bir engel olarak görülmektedir. Anayasal vatandaşlık önermesinin bu kadar çelişkili ifadelerin yer aldığı 1982 Anayasası ile hayata geçirilmesinin mümkün olamayacağı düşünülmektedir.

Türk yargısı eğitim-öğretim kurumlarında türban takılmasını Türkiye Cumhuriyeti Devletinin laik ilkesini bozucu bir durum olarak görmekte ancak; vatandaşları dini inancın bir ifadesini veya gereğini yerine getirmesinin meydana getireceği sonuçların hukuka aykırı olup olmadığı değerlendirilmeden laiklik yapıyı bozacağı endişesiyle jakoben laiklik anlayışı benimsemektedir. Türkiye’de kabul görmüş laiklik anlayışı dinin antitezi olarak algılanan bir ideoloji vazifesi görmektedir. Türkiye’deki bu katı laiklik anlayışı bir ideoloji veya modern din olarak düşünülmektedir ve bu durum dinin her türlü etkisi yasaklanarak içsel alana hapsine neden olmaktadır. Bu bağlamda başörtüsü laiklik karşıtı olarak değerlendirilmiştir.⁷⁰⁵ Bu anlayışın dinin kamusal alan dışına itilerek bastırılmış olduğunu bir ifadesi olarak değerlendirmektedir⁷⁰⁶.

Türkiye’deki laiklik anlayışı, evrensel, din ve devlet işlerinin birbirinden ayrılmasını öngören bir anlayış olmaktan uzak olduğunu değerlendirmekteyiz. Ayrıca 1982 Anayasasında kabul görmüş olan katı ve baskıcı laiklik ise dinin temel hak ve özgürlük dışında kontrol altında tutulması gereken tehlikeli bir hak olarak görüldüğünün bir neticesi olarak düşünmekteyiz.

⁷⁰⁵ Ali Ulusoy **Fransız...**, ss.243-244-245

⁷⁰⁶ Vergin, **Din...**, s.36

Soysal, farklı bir bakış açısıyla 1982 Anayasasının otoriteye ağırlık veren bir anayasa olduğunu ve bu durumun doğal bir sonucunun ise kurumlar ve kurallar açısından yürütmenin güçlendirilmiş olması olarak değerlendirmektedir. Soysal, 1982 Anayasasında yürütmenin güçlü tutulmasının hem Türkiye'nin hem de dünyadaki genel eğilimler değerlendirildiğinde çağımızın zorunlu bir yaklaşımı olarak değerlendirmiştir. 1982 Anayasasında yürütmenin güçlendirilmesini zorunlu bir durum olarak belirtse de yürütmenin güçlendirilmesi noktasında otorite ile hak ve özgürlükler arasındaki dengenin gözetilmesi gerektiğini birlikte ve hak ve özgürlüklerin sınırlandırılmasının çağımızın zorunluluğu kapsamında değerlendirmiştir⁷⁰⁷.

Anayasal vatandaşlığı bütününü oluşturan unsurlardan Anayasal devlet ilkesinde temel özellik, devlet güç ve iktidarlarının temel hak ve özgürlükler açısından sınırlandırılmasıdır. Ancak 1982 Anayasasında yürütmenin güçlendirilmesinin anayasal devlet ilkesiyle uyuşmadığının bir göstergesi olduğunu düşünmekteyiz. Ayrıca Anayasal vatandaşlık önermesinde vatandaşlar, bağlı bulunduğu devlete hak ve hürriyetler, ödevler yönünden eşit ve adil bir şekilde bağlanmalıdır. Ancak 1982 Anayasası temel hak ve özgürlükleri kısıtlama yoluna giderek daha çok ödevler ve sorumluluklar üzerinde durmuştur. 1982 Anayasası, Anayasal vatandaşlığı oluşturan anayasal devlet ve temel hak ve özgürlüklerin tam ve adil bir şekilde güvence altına alınmasıyla bağdaşmamaktadır.

Yüzbaşıoğlu, 1982 Anayasasının diğer anayasalar ile kıyaslandığı taktirde temel hak ve özgürlükler noktasında uluslararası hukuka daha çok yollama yaptığını ancak bu duruma rağmen temel hak ve özgürlüklere daha az yer verildiğini değerlendirmektedir⁷⁰⁸.

Köker ise, Türkiye Cumhuriyetini yönetenlerin günümüze kadar imzalanmış ve onaylanmış olan uluslararası belgelerdeki yükümlülüklerin aksine çağdaş

⁷⁰⁷ Soysal, **100**..., ss.110-111-126-127

⁷⁰⁸ Yüzbaşıoğlu, **Türk Anayasa**..., s.4

demokratik ölçülerle uyumlu yasal düzenlemeleri veya reformları bir türlü yapamadıklarını değerlendirmektedir. Düşünceyi açıklama, yayma ve örgütlenme özgürlüklerinden yargı bağımsızlığına kadar birçok alanda göstermelik bazı anayasal ve yasal değişikliklere rağmen halen Türkiye'nin AB sürecinde kapıda beklediğini belirtmektedir. Bu nedenle gerçek demokratik ve hukuk ilkeleriyle hareket ederek vatandaşların kamusal alanda kendilerine yer bulmalarını ve siyasal karar alma süreçlerine katılmalarını sağlayacak anayasal ve yasal düzenlemelerin yapılması gerektiğini değerlendirmektedir⁷⁰⁹.

Keyman ise, anayasaların varlığındaki temel amacın insan hak ve özgürlüklerinin güvence altına alarak bu hakları korumakla birlikte devlet iktidarının sınırlandırmak amacı olarak düşünüldüğünde 1982 Anayasasının çağdaş ve toplumsal mutabakatı sağlamış bir belge olma yani gerçek anayasa kavramıyla uyuşmadığının düşünülmekte olduğunu değerlendirmektedir. Modern anayasal devletlerin özellikleri, hak ve özgürlüklerin ön planda olduğu, hukuk devletinin hayata geçirilmiş ve devlet iktidarının sınırlandırılması temeline dayanmış olduğunu belirtmektedir. Ancak 1982 Anayasasıyla yürütmeye sınırsız görünümde yetki verildiğini ve bu durumun anayasal devlet ilkesiyle bağdaşmadığı gibi anayasal vatandaşlık bakış açısı ile de uyuşmadığını değerlendirmektedir⁷¹⁰.

Esendemir, geleneksel Türk vatandaşlığı anlayışının haklar açısından en son gelinen evrensel haklar açısından değerlendirildiğinde evrensel haklar düzeyine ulaşmadığını değerlendirmektedir. Türkiye'deki güçlü devlet geleneği anlayışının etkisiyle vatandaşların haklardan ziyade devlete karşı görevlerini önemsediklerini belirtmektedir. Marshall'ın vatandaşlık kuramını oluşturan sivil, siyasal ve sosyal haklardan yola çıkarsak geleneksel Türk vatandaşlığının hak ekseninde nerde durduğunu tespit etmemizin mümkün görünmediğini ve klasik hak ve özgürlüklerin dahi tam olarak sağlanmadığını değerlendirmektedir. Türkiye'de düşüncelerin serbest ifade edilmemesi, anadilde eğitim yasağı, dindar vatandaşların kamusal

⁷⁰⁹ Köker, **Demokrasi...**, s. 235

⁷¹⁰ Keyman, **Türkiye'de Çokkültürlü...**, s.223

alandan dışlanmaları gibi vb. hak ve özgürlükler noktasında birtakım sorunların yaşandığının göstergesi olduğunu belirtmektedir. Bu bağlamda geleneksel Türk vatandaşlığı anlayışının everensel insan haklarını kapsayacak bir düzeyde olmadığını ve farklılıkların toplumsal uzlaşmayı ve bir arada yaşamayı sağlayacak bir yapıdan uzak olduğunu değerlendirmektedir⁷¹¹.

1982 Anayasasının 1. maddesinde Türkiye devletinin cumhuriyet olduğu ve 2. maddesin ise cumhuriyetin nitelikleri arasında demokrasi ve hukuk devleti ilkelerine yer verilmiştir. Türkiye'nin anayasal olarak bir cumhuriyet rejimi olmasına rağmen yapılan değerlendirmeler çerçevesinde anayasanın geneli düşünüldüğünde demokrasiyi belli sınırlar içinde ve kısıtlı olarak yaşandığı yani demokrasinin hayat geçirememiş bir cumhuriyet olarak değerlendirmekteyiz.

Köker ise 1982 Anayasasının 2. maddesinde hukuk devleti ilkesine yer verildiğini ancak Türkiye Cumhuriyeti Devletinin dayanağı olan hukuk düzeninin, vatandaşların ortak eylemlerinin ürünü olan ve toplumun yararını gözetten bir hukuk devleti olmanın uzağında olduğunu değerlendirmektedir. Türkiye'nin, anayasada ifade edilen demokratik ve hukuk devleti olma özelliği ile toplumsal gerçeklik arasında uzaklık olduğunu belirtmektedir. Asıl sorunun Türkiye Devletinin ulus-devlet olma sürecinde karşımıza çıktığını çünkü tarihsel mirasın heterojen bir yapıdan oluşmasına rağmen bu yapıdan homojen bir ulus oluşturma amacıyla toplumsal-kültürel farklılıkları yok sayan dayanışmacı bir toplum ideolojisine dayandırılmaya çalışılmasında yaşandığını değerlendirmektedir. Ayrıca bu süreçte devletin vatandaş bilincini oluşturmak üzere kültürel devletçilik yolunu bir ilke olarak izlemiş olması da bugün yaşanan sorunların temeli olarak değerlendirilmektedir.⁷¹²

⁷¹¹ Esendemir, **Türkiye'de ve Dünyada...**, ss.90-91

⁷¹² Köker, **Demokrasi...**, ss.268-278

Türk vatandaşı tanımı nötr değildir; dinsel(Sünni ilam), dilsel(Türkçe) ve kültürel özelliklere sahiptir⁷¹³. Ancak anayasal vatandaşlık önermesinin hayata geçirilmesi vatandaşlar arasında ırk, din, cinsiyet, dil vb. farklılıklar arasında ayırım yapmadan sağlanmasıyla hayata geçebilecektir. Yapılan değerlendirmeler ışığında ve Anayasal vatandaşlık önermesinin unsurları da göz önünde tutulduğunda Türkiye Cumhuriyeti Devletinin hem anayasal süreçte hem de uygulama noktasında yapılanlar dikkate alındığın da kısa vadede toplum içinde var olan toplumsal-kültürel farklılıkları ele alma noktasında anayasal vatandaşlığın kapsayıcı bir unsur olarak hayata geçirebilmesinin zor olduğu değerlendirilmektedir.

⁷¹³ Kadioğlu, **Vatandaşlığın Dönüşümü...**, ss.33-34

SONUÇ

Anayasal vatandaşlık önermesi, çok kültürlü toplumlarda farklı kimlik ve kültürlerin anayasal ve demokratik hukuk devleti içerisinde toplumsal bir zenginlik olarak tanınmasını, toplumun çoğunluğunu oluşturan vatandaşlar ile aynı hak ve özgürlüklere eşit şekilde sahip olmasını ve tüm vatandaşların ulustan ziyade anayasaya bağlılıklarını ifade etmektedir.

Türkiye’de dini ve etnik meselelerin artan önemi, İslamcılık-laiklik karşıtlığı problemi, ulus-devlet iddiaları, azınlık hakları karşıtlığı, merkezileşme ve yetkilerin yerel kurumlara devri karşıtlığı⁷¹⁴, hak ve özgürlüklere getirilen sınırlamalar ile özgürlüklerin alanının daraltılması gibi anayasal problemleri beraberinde getirmiştir. Bu problemlerin çözüm adresinin anayasa olduğu ve 1982 Anayasasının bu problemleri çözme açısından yetersiz olduğu düşünülerek eleştirildiği ve değiştirilmesi noktasında taleplerin varlığı bilinmektedir. Bu nedenle yaptığımız değerlendirmeler ışığında ve anayasal vatandaşlık önermesini bir şablon olarak göz önünde bulundurduğunda, 1982 Anayasasının hak ve özgürlüklere gereken önemi vermediğini, ayrıca anayasada hak ve özgürlükler açısından toplumsal farklılıkları dikkate alacak şekilde eşitliğin sağlanmadığı düşünülmüştür. Aynı zamanda 1982 Anayasasının farklı kimlikleri tek bir çatı altında birleştirecek tarafsız bir vatandaşlık anlayışıyla hareket edilerek yapılandırılmamış olmakla birlikte 1982 Anayasasının anayasal ve demokratik bir hukuk devleti anlayışının öngörülmemiş olarak yapılandırıldığı değerlendirilmiştir. Bu bağlamda 1982 Anayasasında Türkiye’de farklı kimliklerin, toplumun bir parçası olarak var olmasını ve diğer vatandaşlar ile aynı hak ve özgürlüklere sahip olarak eşit ve adil bir şekilde bir arada bulunmasını ön gören anayasal vatandaşlık anlayışının yer almadığı sonucuna varılmıştır.

1982 Anayasasında özellikle Avrupa Birliği uyum sürecinde yapılan anayasal reformların, Türkiye’de demokrasi ve özgürlüklerin ön planda tutulduğu bir yapının yerleşmesi açısından olumlu gelişmeler olduğu değerlendirilmiştir. Ancak

⁷¹⁴ Özbudun, **Çağdaş Türk...**, s.131

Türkiye’de siyasal sistemin, sürekli değişimden söz etmesine ve bu açıdan 1982 Anayasasında köklü reformların yapılacağı vaatlerine rağmen halen köklü reformların yapılmadığı görülmektedir. Ayrıca Türkiye’de cumhuriyetçi devlet modeli anlayışının gereği olarak 1982 Anayasasında kamusal yararın ön planda olduğu ve anayasanın devlet-toplum ilişkilerini düzenlemekten daha çok devlet organlarının işleyişiyle ilgili düzenlemelere yer verdiği değerlendirilmiştir.

Bu sebeple 1982 Anayasasının devlet-toplum ilişkilerini düzenleme açısından yeni bir boyut getirmediği ve anayasanın ideolojik, bölünmez bütünlük, katı bir laiklik anlayışı, ulusal devlet ve ulusal kimlik anlayışları üzerine kurulu olduğu sonucuna varılmıştır. Bu açıdan 1982 Anayasasının çağdaş bir toplumun demokratik taleplerini karşılamaktan ve evrensel hukuk ilkeleriyle uyuşmaktan uzak olduğu değerlendirilmiştir. Bu nedenler sebebiyle 1982 Anayasasının anayasal vatandaşlık kavramını tam olarak kapsamadığı ve Türkiye’de anayasal vatandaşlık kavramsalının sadece bir önerme olarak kaldığı sonucuna varılmıştır.

Türkiye’de toplumsal farklılıkların bir arada yaşayabilmesi için taleplerinin göz önünde bulundurulması gerekliliğinin ön plana çıktığı bilinmektedir. Ancak farklı kimlikler noktasında gelen taleplerin görmezden gelinmesi ve yasaklanması toplumları birleştirmek yerine ayrıştıracak değerlendirilmektedir⁷¹⁵. Bu bağlamda üniter yapının bozulacağı endişesiyle farklılıkların görmezden gelinmesinin toplumsal huzursuzluğa neden olacağı düşünülmektedir⁷¹⁶. Bu noktada Türkiye’de demokrasinin ve hukukun ilkelerinin tam anlamıyla pekişmesi açısından toplumsal meselelerde, toplumsal mutabakatın sağlanmasının önemli olduğu düşünülmüştür.

Türkiye’de anayasal vatandaşlık önermesinin hayata geçirilebilmesi için vatandaşların hak ve özgürlüklerini ön planda tutan, toplumsal mutabakatı sağlayan, toplumun çoğulcu yapısını göz önünde bulundurulan hem kimlik temelli sorunlara hem

⁷¹⁵ E.Fuat Keyman **Politik Açılım**, TRT Tartışma programı, 11:45, 13.06.2009

⁷¹⁶ Mustafa Erdoğan **Politik Açılım**, TRT Tartışma programı, 11:45, 13.06.2009

de adaletli bir toplum için kimliksel mücadelelerden ziyade birbirini tanıma ve saygı gösterme üzerine kurulu demokratik bir anayasanın yapılması gerektiği öngörülmüştür.

Bu bağlamda Türkiye’de toplum içerisinde var olan farklı kimlik ve kültürlerin toplumsal bir gerçeklik ve zenginlik olarak kabullenilmesi, taleplerinin dikkate alınması, farklı kimlik ve kültürlerle karşı sabit ve değişmez fikirlerin değiştirilmesi için toplumsal sorunlara “Anayasal Vatandaşlık” içerisinde yanıt veren Türkiye yönetimine ve anayasaya ihtiyaç olduğu sonucuna varılmıştır. Ancak öncelikli olarak toplumsal uzlaşmanın sağlanması ve demokratik bir anayasanın yapılabilmesi için akademik camia içerisinde anayasal vatandaşlık önermesi üzerinde çalışmalar yapılması gerekmektedir. Aynı zamanda anayasal reformların yapılması, demokratik, anayasal ve hürriyetçi bir Türkiye için uygulama açısından siyasal iradenin seçim kaygılarından uzak bir şekilde kararlı olması gerekmektedir. Ancak Türkiye’nin anayasal yapısı ve elit tabakanın önem verdiği ulusal devlet anlayışı dikkate alındığında, Türkiye’de kısa vadede toplumsal farklılıklar noktasındaki taleplerin dikkate alınmasının zor olduğu sonucuna varılmıştır.

KAYNAKÇA

Afetinan, A. Medeni Bilgiler ve M.Kemal Atatürk'ün El Yazıları. Ankara. Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu, Türk Tarih Kurumu Yayınları, XVI. Dizi, 1998.

Akıllıoğlu, Tekin. İnsan Hakları I. A.Ü.S.B.F. İnsan hakları Merkezi Yayınları:17, 1995.

Akın, İlhan F. Temel Hak Ve Özgürlükler. İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, 1971.

Alankuş–Yumrul, Sevdâ. “Yeni Hayali Kimlikler Ve Yurttaşlar Demokrasisi”. Birikim Dergisi, Sayı: 71-72, (Mart-Nisan 1995) 86-101.

Algan, Bülent. Ekonomik, Sosyal Ve Kültürel Hakların Korunması. Ankara: Seçkin Yayınları, 2007.

Alpay, Şahin. Çokkültürlü Vatandaşlık. Milliyet Gazetesi, 28 Aralık 1996.

Alver, Köksal. Siyasal Eylem Alanı Olarak Kültür. Köksal Alver-Necmettin Doğan (der.), “Kültür Sosyolojisi”, Ankara: Hece Yayınları, Şubat 2007.

Arat, Yeşim. 1980’ler Türkiye’inde Kadın Hareketi: Liberal Kemalizmin Radikal Uzantısı. Ali Yaşar Sarıbay-Kalaycıoğlu Ersin Kalaycıoğlu (der.), Bursa:Alfa Akademi Yayınları, Şubat 2007.

Armağan, Servet. Din, Vicdan Hürriyeti ve Laiklik. Yılmaz Murat (der.), “Din ve Vicdan Hürriyeti”, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, 2005.

Armağan, Servet. Türkiye’de Kadın-Erkek Eşitliği Ve Başörtüsü(Türban) Yasağı. İstanbul:Gündönümü Yayınları,2007.

Arslan, Zühtü. Anayasal Devlet ve Siyasal Tarafsızlık. E. Fuat Keyman(der.), “Liberalizm, Devlet, Hegemonya”, İstanbul: Everest Yayınları, Mart 2002.

Atar, Yavuz. Türk Anayasa Hukuku. Konya: Mimoza Yayıncılık, 2007.

Ateş İlber, “Kimlik Politikası, Demokrasi ve Ulus-Devlet”. 2023 Dergisi, Sayı:43, (15 Kasım 2004) 56-60.

Aybay, Rona. Vatandaşlık Hukuku. İstanbul:Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2006.

Başgil, Ali Fuat. Türk Anayasasının 75. Maddesi Üzerinde Etüd. Murat Yılmaz (der.), “Din ve Vicdan Hürriyeti”, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu, 2005.

Baumann, Gerd. Çokkültürlülük Bilmecesi. (çev.İşıl Demirakın), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Nisan 2006.

Balibar, Etienne. Ulus Biçimi: Tarih Ve İdeoloji. Balibar Etienne, Wallerstein Immanuel (der.), “İrk Ulus Sınıf” (çev: Ökten Nazlı), İstanbul: Metiş Yayınları, Ekim 2007.

Bottomore, Tom. Kırk Yıl Sonra Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar. T.H. Marshall ve Tom Bottomore (der.), “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, (çev. Ayhan Kaya), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınlar, Haziran 2006.

Brubaker, W.Rogers. Fransa ve Almanya’da Göç, Vatandaşlık ve Ulus-Devlet: Karşılaştırmalı Bir Tarihsel Analiz. Ayşe Kadioğlu(der.),“Vatandaşlığın Dönüşümü”, (çev. Cem Cangil), İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008.

Can, Osman. Demokratikleşme Serüveninde Anayasa Ve Siyasi Partilerin Kapatılması. Ankara: Seçkin Yayınları, Mayıs 2005.

Çavuşoğlu, Naz. Anayasa Notları. İstanbul: Beta Yayınları, 1997.

Doğan, İsmail. Modern Toplumda Vatandaşlık, Demokrasi ve İnsan Hakları. Ankara: Pegem Yayıncılık, Ekim 2001.

Ekinci, Tarık Ziya. Vatandaşlık Açısından Kürt Sorunu ve Bir Çözüm Önerisi. İstanbul: Küresel Yayınları, Ekin 1997.

Eliot, T.S. Kültürün İletilmesi. Michael Rosen -Jonathan Wolff (der.), “Siyasal Düşünce”, (çev. Sevdâ Çalışkan-Hamdi Çalışkan), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.

Erdoğan, Mustafa, “Anayasal Demokrasi Perspektifinden Türkiye”. Türkiye Günlüğü, Sayı: 74, (2003) 149-160.

Erdoğan, Mustafa. Anayasa Hukukuna Giriş. Ankara: Liberte Yayınları, Ekim 2004.

Erdoğan, Mustafa. 1982 Anayasasında Din Özgürlüğü. Murat Yılmaz (der.), “Din ve Vicdan Hürriyeti”, Ankara:Liberal Düşünce Topluluğu, 2005.

Erdoğan, Mustafa. Din Hürriyeti. Murat Yılmaz(der.), “Din ve Vicdan Hürriyeti”, Ankara:Liberal Düşünce Topluluğu, 2005.

Erdoğan, Mustafa. Sivil Özgürlük Olarak Din Ve Vicdan Özgürlüğü. Yılmaz Murat (der.), Ankara:Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 2005.

Erdoğan, Mustafa. Anayasal Demokrasi. Ankara: Siyasal Kitabevi, Mart 2005.

Erdoğan, Mustafa. Anayasa Hukuku. Ankara: Orion Yayınevi, Mart 2007.

Erdoğan, Mustafa. Politik Açılım. TRT Tartışma programı, 11:45, 13.06.2009.

Ergil, Doğu. “Çokkültürlülük, Türkiye Ve Yeni Dünya Düzeni”, Ankara Üniversitesi Siyasal Bil. Fak. Dergisi, Sayı, 1-2- Cilt:50, (Ocak-Haziran 1995) 201-208.

Ergil Doğu. “Çokkültürlülük ve Çokdillilik”. Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi, Sayı 3-4, Cilt 50, (Haziran-Aralık 1995) 201-208.

Erkal, Mustafa E. Sosyoloji(Toplum Bilimi). İstanbul: Der Yayınları, 1993.

Esendemir Şerif. Türkiye’de ve Dünyada Vatandaşlık. Ankara: Birleşik Yayınları, Mart 2008.

Fowler, R.B ve A.D Hertzke, L.L. Olson. Modern Amerikan Toplumunda Din ve Özgürlüğün Buluşması. Murat Yılmaz (der.), (çev. Talip Küçükcan), “Din ve Vicdan Hürriyeti”, Ankara:Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 2005.

Gözler, Kemal. Türk Anayasa Hukuku. Bursa: Etkin Kitabevi Yayınları, Temmuz 2000.

Gözler, Kemal. Türk Anayasa Hukuku Dersleri. Bursa: Ekin Kitabevi Yayınları, 2004.

Gözübüyük, Şeref. Anayasa Hukuku. Ankara: Turhan Kitabevi, Mart:2003.

Günalp, Haldun. İnsan Hakları. Yay. Haz. Korkut Tankuter, “Gelişme ve Demokratikleşme Arayışları”, Yuvarlak Masa Toplantılarında Seçmeler, 2002.

Gürses, Hakan. Kültür Kavramı Üzerine. Köksal Alver-Necmettin Doğan (der.), “Kültür Sosyolojisi”, Ankara: Hece Yayınları, Şubat 2007.

Habermas, Jürgen, Ötekiyle Olmak, Ötekiyle Yaşamak. (çev.İlknur Kaya), İstanbul:YKY Yayınları, Şubat 2002.

Habermas, Jürgen. Kamusallığın Yapısal Dönüşümü. (çev. Bora Tanıl -Mithat Sancar), İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.

İçduygu, Ahmet. “Türkiye’de Vatandaşlık Kavramı Üzerine Tartışmaların Arka Planı”. Diyalog Dergisi, Sayı. 1, (1996/1) 134-145.

İçduygu, Ahmet ve E.Fuat Keyman. “ Globalleşme, Anayasallık ve Türkiye’de Vatandaşlık Tartışması”. Doğu-Batı Dergisi, Sayı 5, (Kasım-Aralık-Ocak 1998-1999) 143-155.

İçduygu, Ahmet. Türkiye’de Vatandaşlık Tartışmalarının Arka Planı. E. Fuat Keyman (der.), “Liberalizm, Devlet, Hegemonya”, İstanbul: Everest Yayınları, Mart 2002.

İnsan Hakları Kurumu Başkanlığı. İnsan Hakları. Ankara:2006.

Kadioğlu Ayşe. “Kamusal Alan ile Özel Alanın Yeniden Eklemlenmesi: Demokratik Vatandaşlık”. Diyalog Dergisi, (1996/1) 119-133.

Kadioğlu, Ayşe. Türkiye’de Vatandaşlık ve Bireyleşme. E. Fuat Keyman (der.), “Liberalizm, Devlet, Hegemonya”, İstanbul: Everest Yayınları, Mart 2002.

Kadioğlu, Ayşe. Türkiye’de Vatandaşlığın Anatomisi. Ayşe Kadioğlu(der.), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, (çev. Cem Cangil), İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008.

Kadioğlu, Ayşe. Vatandaşlığın Dönüşümü Üyelikten Haklara. Ayşe Kadioğlu(der.), “Vatandaşlığın Dönüşümü”,(çev. Cem Cangil), İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008.

Kadioğlu, Ayşe. Vatandaşlığın Ulustan Arındırılması: Türkiye Örneği. Ayşe Kadioğlu(der.), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, (çev. Cem Cangil), İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008.

Kadioğlu, Ayşe. Vatandaşlık Kavramının Farklı Anlamları. Ayşe Kadioğlu(der.), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, (çev. Cem Cangil), İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008.

Kalaycıoğlu, Ersin. Sivil Toplum ve Neopatrimonya Siyaset. E.Fuat Keyman ve Ali Yaşar Sarıbay(der), “Global/Yerel Ekseninde Türkiye”, İstanbul:Alfa Yayınları, Şubat 2000.

Kapani, Münci. Kamu Hürriyetleri. Ankara: Yetkin Yayınları, 1993.

Kaya, Ayhan. Yurttaşlık, Azınlıklar ve Çokkültürlülük. T.H. Marshall ve Tom Bottomore (der.), “Yurttaşlık ve Toplumsal Sınıflar”, (çev. Ayhan Kaya), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınlar, Haziran 2006.

Keyman, E. Fuat. Radikal Demokrasi. İstanbul: Bağlam Yayınları, Mart 1999.

Keyman, E. Fuat. Türkiye’de Çokkültürlü Anayasal Vatandaşlık. Ayşe Kadioğlu(der.), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, (çev. Cem Cangil), İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008.

Keyman, E.Fuat. Politik Açılım. TRT Tartışma programı, 11:45, 13.06.2009.

Kılıçbay, Mehmet Ali. “Birey Kimliğinin Belirlenme Alanı Olarak Demokrasi”. Türkiye Günlüğü, Sayı:74, (2003) 115-125.

Kongar, Emre, “Küreselleşme, Mikro Milliyetçilik, Çokkültürlülük, Anayasal Vatandaşlık”. Varlık Dergisi, Sayı:1073, (1 Şubat 1997) 2-4.

Köker, Levent. Demokrasi, Eleştiri ve Türkiye. Ankara: Dipnot Yayınları, 2008.

Kuzu, Burhan 1982 Anayasasının Temel Nitelikleri Ve Getirdiği Yenilikler. İstanbul:Filiz Kitabevi, 1990.

Kymlicka, Will. Çokkültürlü Yurttaşlık. (çev. Abdullah Yılmaz), İstanbul: Ayrıntı Yayınları, Haziran 1998.

Kymlicka, Will ve Wayne Norman. Vatandaşın Dönüşü: Vatandaşlık Kuramındaki “Yeni Çalışmalar Üzerine Bir Değerlendirme. Ayşe Kadioğlu(der.), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, (çev. Cem Cangil), İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008.

Locke, John. Yasama Erki, Yürütme Erki ve Federatif Erk. Michael Rosen ve Jonathan Wolff (der.), “Siyasal Düşünce”, (çev. Sevda Çalışkan-Hamdi Çalışkan), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.

Loughlin, Martin. Sword and Scales:An Examination of Relationship between Law and Politices. Portland/Oregon and Oxford:Hart Publishing, 2002.

Marshall, T.H. Yurttaşlık ve Toplusal Sınıflar. T.H. Marshall ve Tom Bottomore (der.), “Yurttaşlık ve Toplusal Sınıflar”, (çev. Ayhan Kaya), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınlar, Haziran 2006.

Marx, Karl. Bencil İnsanın Hakları. Michael Rosen ve Jonathan Wolff (der.), “Siyasal Düşünce”, (çev. Sevda Çalışkan-Hamdi Çalışkan), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.

Montesquieu, Baron de. İdeal Anayasa. Michael Rosen ve Jonathan Wolff (der.), “Siyasal Düşünce”, (çev. Sevdâ Çalışkan-Hamdi Çalışkan), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, 2006.

Nomer, Engin. Vatandaşlık Hukuku. İstanbul: Filiz Kitabevi, 1987.

Oldfield, Adrian. Vatandaşlık:Doğal Olmayan Bir Pratik mi?. Ayşe Kadioğlu(der.), “Vatandaşlığın Dönüşümü”, (çev. Cem Cangil), İstanbul: Metiş Yayıncılık, Nisan 2008.

Oran, Baskın. Türkiye’de Azınlıklar. İstanbul: İletişim Yayınları, 2008.

Ored, Brian. Human Rights;Consept and Context. Broadview Pres, 2002.

Önder, Ali Tayyar. Türkiye’nin Etnik Yapısı. İstanbul: Pozitif Yayıncılık, Şubat 2005.

Özbudun, Ergun. Siyasi Partiler. Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları No:440, 1983.

Özbudun, Ergun. Çağdaş Türk Politikası. (çev. Ali Resul Usul), İstanbul:Doğan Egmont Yayıncılık ve Yapımcılık, Eylül 2007.

Özbudun, Ergun. Türk Anayasa Hukuku. Ankara: Yetkin Yayınları, 2008.

Özek, Çetin. Devlet ve Din. İstanbul: Ada Yayınları, 1970.

Rousseau, Jean-Jacques. Cinsiyetlerin Benzerlikleri Ve Benzemezlikleri. Michael Rosen- Jonathan Wolff (der.), “Siyasal Düşünce”, (çev. Sevdâ Çalışkan-Hamit Çalışkan), Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Haziran 2006.

Sabuncu Yavuz. Anayasaya Giriş. İstanbul: İmaj Yayıncılık, 2000.

Sancar, Mithat, “Kürt Sorununda Barış Ama Nasıl?”, Birikim Dergisi, Sayı:195, (Temmuz 2005) 60-65.

Sarıbay, Ali Yaşar. Türkiye’de Demokrasi ve Sivil Toplum. Keyman E.Fuat ve Sarıbay Ali Yaşar (der.), “Global/Yerel Ekseninde Türkiye”, İstanbul: Alfa Yayınları, Şubat 2000.

Sarıbay A. Yaşar, “Yurttaşlık ve Katılımcı Demokrasi”, Birikim Dergisi, Sayı:32, (1991) 2-5.

Selçuk Sami, “Düşün Özgürlüğü”. Türkiye Günlüğü, Sayı:74, (2003) 25-48.

Soysal, Mümtaz. 100 Soruda Anayasanın Anlamı. İstanbul: Gerçek Yayınevi, Ocak 1993.

Tacar, Pulat. Kültürel Haklar Dünyadaki Uygulamalar Ve Türkiye İçin Bir Model Önerisi. Ankara: Gündoğan Yayınları, Haziran 1996.

Tanör, Bülent ve Necmi Yüzbaşıoğlu. 1982 Anayasasına Göre Türk Anayasa Hukuku. İstanbul: YKY Yayınları, Şubat 2001.

Taplamalıoğlu, Mehmet. Devlet Ve Din. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları:156, 1983.

Terzioğlu, Süleyman S. Uluslar arası Hukukta Azınlıklar ve Anadilde Eğitim Hakkı. Ankara:Alp Yayınevi, Mayıs 2007.

Teziç, Erdoğan. Anayasa Hukuku. İstanbul: Beta yayınları, Eylül 1986.

Tunç, Hasan ve Faruk Bilir. Anayasa Hukuku Uygulamaları Örnek Çözümlü Olaylar. İstanbul:Nobel Yayın No:346, Hukuk Yayınları Dizi No:21, Ağustos 2005.

Turhan, Mehmet. Siyaset ve Anayasa. Ankara: Gündoğan Yayınları, 1995.

Turhan, Mehmet. Anayasal Devlet. Ankara: Gündoğan Yayınları, Haziran 1997.

Türkbağ, Ahmet Ulvi. “Kimlik, Hukuku Ve Adalet Sorunu”, Doğu-Batı Dergisi, Sayı:23, (2003) 209-216.

Türkdoğan, Orhan. Etnik Sosyolojisi. İstanbul: Timaş Yayınları, 1998.

Türkdoğan, Orhan. Türk Toplumunun Kültürel Dinamikleri. İstanbul: Kum Yayınları, 2007.

Türk, Hikmet Sami. Türkiye’de ve Dünyada İnsan Hakları. İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu Yayınları, No:5, Ankara: Mayıs 1999.

Türköne, Mümtaz’er. Siyaset. Ankara: Lotus Yayınevi, Ekim 2007.

Ulusoy, Ali. Fransız ve Türk Laiklik Anlayışlarının Karşılaştırılması. Murat Yılmaz (der.), “Din ve Vicdan Hürriyeti”, Ankara:Liberal Düşünce Topluluğu, 2005.

Ulusoy, Selcuk. İnsan Hakları Açısından Kadının Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri. Hakları Koordinatör Üst Kurulu’nun Çalışmaları III.,(der.) “İnsan Hakları Açısından Kadının Durumu, Sorunları ve Çözüm Önerileri”, İnsan Hakları Koordinatör Üst Kurulu Yayınları, No:3, Ankara:Mayıs 1999.

Uygun, Oktay. 1982 Anayasası’nda Temel Hak Ve Özgürlüklerin Genel Rejimi. İstanbul; Kazancı Hukuk yayınları, No:121, 1992.

Ünal, Şeref. Temel Hak ve Özgürlükler ve İnsan Hakları Tanımı. Ankara: Yetkin Yayıncılık, 1997.

Üstel, Füsün. “Ulusal Devlet Ve Etnik Azınlıklar”. Birikim Dergisi, Sayı:73, (Mayıs 1995) 12-20.

Üstel, Füsün. Yurttaşlık ve Demokrasi. Ankara: Dost Kitabevi Yayınları, Temmuz 1999.

Vatandaş, Celalettin. Küreselleşme Sürecinde Toplumsal Kimlikler ve Çokkültürlülük. Ankara: Değişim Yayınları, 2002.

Vergin, Nur. Anayasal Vatandaşlık Ne Demektir?. Milliyet Gazetesi, 26 Aralık 1996.

Vergin, Nur. Din, Toplum ve Demokrasi. Ankara: Bağlam Yayıncılık, Ekim 2000.

Yazıcı, Serap. Demokratikleşme Sürecinde Türkiye. İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, Nisan 2009.

Yıldız, Ethem ve Muammer Ak. Doğu Karadeniz’de Kültürel Kimlik. İstanbul: Çatı Kitapları, Mayıs 2002.

Yılmaz, Murat. Din ve Vicdan Hürriyeti Laikliğe Aykırı mıdır?. Murat Yılmaz (der.), “Din ve Vicdan Hürriyeti”, Ankara: Liberal Düşünce Topluluğu Yayınları, 2005.

Yumrul, Arus, “Etnisite Konusuna Giriş”. Varlık Dergisi, Sayı:1072, (Ocak 1997) 15-17.

Yüzbaşıoğlu, Necmi. Türk Anayasa Yargısında Anayasallık Bloku. İstanbul Üniversitesi Yayın No:3762, Fakülte Yayın No:703, 1993.

Yüzbaşıoğlu, Necmi. Anayasa Hukukunun Temel Kavramları ve Türk Anayasa Hukuku. Ankara: Turhan Yayınevi 2003.

Witte, Bruno De. Azınlıkların Dil Ve Dini Hakları: Avrupa Standartları Ve Avrupa Devletlerinin Uygulamaları. (çev. Mert Kayhan), Yayına Haz. Derya Demirler ve Mert Kayhan, “Türkiye’de Azınlık Hakları Sorunu: Vatandaşlık Ve Demokrasi Eksenli Bir Yaklaşım”, İstanbul: TESEV Yayınları, Uluslar arası Konferans Tebliğleri, 9-10 Aralık 2005.